

ქ ა რ თ უ ლ ი
წ ყ ა რ ო თ მ ც ო დ ნ ე ო ბ ა

V

902.9 (C 41)

902(47.922)

ქ 279

კრებულში წარმოდგენილი წერილები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის მწიგნულოვან პრობლემებს ეხება. გამოკვლევების დიდი ნაწილი კონკრეტულ წყაროთმცოდნეობითი საკითხების შესწავლას ეძღვნება. ცალკე განყოფილებები ეთმობა წყაროთმცოდნეობის ისტორიოგრაფიას, საისტორიო წყაროების გამოცემის მეთოდებს, საქართველოს ისტორიის ახალი უცხოური წყაროების პუბლიკაციას, კრიტიკასა და ბიბლიოგრაფიას.

სარედაქციო კოლეგია:

ზ. ალექსიძე,

მ. ბერძენიშვილი,

რ. კიკნაძე,

ბ. სილაგაძე,

თ. ყაუხჩიშვილი.

თინათინ ჟაუხარიშვილი

მსქილეს „სპარსელები“ და ჰეროდოტეს „ისტორია“

ჰეროდოტეს „ისტორიის“ ტექსტზე მუშაობისას ყურადღებას იპყრობს ის დიდი ერუდიცია და ფართო დიპაზონი, რაც ამ მწერალს ახასიათებს. სპეციალისტები ერთხმად აღიარებენ, რომ ბევრი რამ, რის შესახებაც ჰეროდოტე მოგვითხრობს, მან თვითონ ნახა, თვითონ მოისმინა; ე. ი. მისთვის ძირითადია პირადი დაკვირვება და ზეპირი გადმოცემები, ხოლო მეორე ადგილზეა წერილობითი წყაროები. წერილობითი წყაროებიდან აღნიშნავენ ზოგ ოფიციალურ დოკუმენტს, ბევრ წარწერას და მისანთა გამონათქვამს. რაც შეეხება ჰეროდოტემდელ ავტორებს, — მათ შორის ჩვეულებრივ ასახელებენ ჰეკატაეოს მილეტელს, რომლის შრომებიცაა ჰეროდოტე ნამდვილად სარგებლობს და თან აკრიტიკებს, და ზოგ ისეთ ავტორსაც, რომლის შრომებს ჩვენამდე ან სულ არ მოუღწევია, ან თუ მოაღწია, მხოლოდ უმნიშვნელო ფრაგმენტების სახით. მწერალთაგან — თანამედროვე გაგებით — ის იმოწმებს ჰომეროსს, ჰესიოდეს, საპფოს, ალკაეოსს, არქილოქე პაროსელს, სიმონიდე კეოსელს, პინდარეს და ესქილეს.

ჰეროდოტეს ერთ-ერთი საუკეთესო მცოდნე — გამომცემელი და მთარგმნელი ლეგრანი სრულიად გარკვევით წერს, რომ იგი ძალიან ნაკითხი კაცი იყო. მე ამას დაეუმატებდი, ნაკითხი იყო და წყაროდაც იყენებდა ლიტერატურულ ნაწარმოებებს.

ჰეროდოტე ახსენებს და ეკამათება ესქილეს, რომელმაც არტემიდე დემეტრეს ასულად გამოიყვანა თავის რომელიღაც ტრაგედიაში (II, 156). სხვაგან ამ მწერალს იგი არსად ახსენებს. მაგრამ რადგან იმდროინდელი ეთიკა ციტაციისა განსხვავდებოდა დღევანდელისაგან, და იგი არ მოითხოვდა ყოველ კერძო შემთხვევაში წყაროს დამოწმებას, ამიტომ სრულიად ადვილი წარმოსადგენია, რომ ჰეროდოტე სხვაგანაც იყენებდა ამ ავტორს და სხვებსაც, მაგრამ მათ არ ასახელებდა.

ჩემი ძირითადი დებულება ასეთია: ჰეროდოტე ბერძნულ-სპარსული ომების (ე. წ. ძვ. წ. 480-479) აღწერისას სარგებლობდა სხვა მასალასთან ერთად ლიტერატურული ძეგლით, ესქილეს ტრაგედიით „სპარსელები“.

ჩემთვის ცნობილ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საკითხის შესახებ ასე ჩამოყალიბებული აზრი არ არსებობს, თუმცა გაკვირვებული არის აღნიშნული ის ამბავი, რომ სალამინის ბრძოლის სურათი, აღწერილი ჰეროდოტეს მიერ, დას-

ტურდება ესქილეს „სპარსელებში“¹. ამას გარდა, ა. ლესკის დებულების თანახმად, ესქილეს შემოქმედებასა (კერძოდ „აგამემნონსა“) და პეროდოტეს „ისტორიას“ შორის, სტილის, კომპოზიციისა და აღნაგობის თვალსაზრისით, მეტი მსგავსებაა (ორივე მწერალი არქაიკის წარმომადგენელია), ვიდრე პეროდოტესა და მის თანამედროვე ტრაგიკოს სოფოკლეს შორის².

ესქილეს ჩვენამდე მოღწეული ტრაგედიების მიხედვით იმის თქმა შეიძლება, რომ მისი ტრაგედიები დაწერილია და დადგმულია ტრილოგიებად, მაგრამ ეს ტრილოგიები აგებული იყო ერთ სიუჟეტზე. მაგ., სამი დამოუკიდებელი ნაწარმოებისაგან შემდგარი „ორესტეა“ (აგამემნონი, ქოეფორება, ევმენიდები) არსებითად ერთი ამბის გადმოცემა სამნაწილიანი დრამაა, ხოლო „მავედრებლები“ დანაიდების მითზე აგებული ტრილოგიის (მავედრებლები, ეგვიპტიდები, დანაიდები) პირველი ნაწილია. ასევე „შვიდნი თებეს წინააღმდეგ“ ბოლო ნაწილია თებაიდის თქმულებისა (ლაიოსი, ოედიპოსი, შვიდნი თებეს წინააღმდეგ), ხოლო „მიჯაჭვეული პრომეთეისი“ ტიტანი პრომეთეისის მითის ნაწილია (მიჯაჭვეული პრომეთეისი, განთავისუფლებული პრომეთეისი, ცეცხლოვანი პრომეთეისი)³.

ამ მხრივ, ერთი შეხედვით გამონაკლისს წარმოადგენს ესქილეს ტრაგედია „სპარსელები“ (დადგმული 472 წელს). იგი ნაწილი იყო ტრილოგიისა, რომელშიც შედიოდა აგრეთვე ორი დრამა — „ფინევსი“ და „გლავკოსი“, „სპარსელები“ ისტორიული სიუჟეტის მქონე ნაწარმოებია, ხოლო „ფინევსი“ და „გლავკოსი“ აშკარად წმინდა მითოლოგიურ თემაზეა აგებული. ამდენად, თითქოს გაუგებარია, რა აკავშირებს ამ სამ ნაწარმოებს და რატომ გააერთიანა ისინი ესქილემ. ამ საკითხს თითქმის ყველა შეხება, ვისაც კი ესქილეს ტრაგედიებზე უმუშავია და ვფიქრობ (ამ შეხედულებათა გათვალისწინებით) ესქილესათვის საფუძველი ამ ტრაგედიათა დაკავშირებისა უნდა იყოს ის, რომ სამივე ნაწარმოებს აერთიანებდა ბერძნულ-სპარსული ომების თემატიკა. სახელდობრ — ფინევსი, არგონავტების მითის მიხედვით კარგად ცნობილი პიროვნება, თრაკიის მეფე, იყო პერსესის წინაპარი (პერსესი იყო ფინევსის ძმის შვილიშვილი), ხოლო პერსესი კი იყო სპარსელთა ეპონიმი. ამას გარდა, თრაკიაზე (ფინევსის ქვეყანაზე) გადაიარა სპარსეთის ჯარმა, როდესაც ის საბერძნეთის წინააღმდეგ ლაშქრობდა. „გლავკოსი“ ეხებოდა კორინთოს მეფის, გლავკოსის ამბავს, მას პოტნიაში ჰყავდა საკუთარი ცხენები (რომელთაც საბოლოოდ თავისი პატრონი დაფლითეს); პოტნია მდებარეობდა თებესა და პლატეას შორის, ხოლო პლატეაში მოხდა ცნობილი 479 წლის ბრძოლა ბერძნებსა და სპარსელებს შორის. ამდენად, ჩემი აზრით, ესქილემ ერთ ტრილოგიად იმიტომ წარმოადგინა „სპარსელები“, „ფინევსი“ და „გლავკოსი“, რომ სამივე ნაწარმოებს საერთო თემატიკა ჰქონდა. რამდენადაც „ფინევსი“ და „გლავკოსი“ უმნიშვნელო ფრაგმენტების სახით არის ჩვენამდე მოღწეული, ამდენად ძნელია კატეგორიული მსჯელობა ამ საკითხზე, მაგრამ ვფიქრობ,

¹ В. Г. Б о р у х о в и ч. Геродот, История. Перевод Стратановского — статья: Научное и литературное значение труда Геродота. Л., 1972, с. 476.

² A. L e s k y. Geschichte der griechischen Literatur, 1973, გვ. 367.

³ ესქილეს მომღწეო დიდ ტრაგიკოსებთან (სოფოკლე, ევრიპიდე) ტრილოგიებში ერთი მთლიანი მითის გავლა იდარ ხდება.

საფუძველი ამ სამი ტრაგედიის ერთ ტრილოგიად წარმოდგენისა ეს უნდა იყოს. ესქილეს, როგორც პოეტის, მიზანი არ იყო ბერძნულ-სპარსული ომების ისტორიის გადმოცემა. „სპარსელებში“ მან შესანიშნავად ასახა თავისი დამოკიდებულება ამ ომებისადმი, ხოლო ორ დანარჩენ ტრაგედიაში იმავე ომებთან დაკავშირებით მითოლოგიური სიუჟეტები დაამუშავა.

ეს მოსაზრება ყველა სპეციალისტმა არ გაიზიარა. მაგ., ა. ლესკის აზრით, ესქილე, როგორც ჩანს, თავიდანვე არ აგებდა ერთ თემაზე ტრილოგიებს (იმდროინდელია „სპარსელები“), შემდეგ დაიწყო მან ერთსიუჟეტო ტრილოგიების წერა⁴, რაც, ისე გამოდის, რომ მომდევნო ხანის ავტორებმა უარპყვეს და ესქილეს აღრინდელ მეთოდს დაუბრუნდნენ. მე კი მგონია, რომ მართალია სეიდა, რომელიც წერდა, რომ სოფოკლე პირველი იყო, რომელმაც შინაარსის მიხედვით დაკავშირებული ტრილოგიები არ გამოიტანა აგონზე, ე. ი. აქედან გამომდინარე, სეიდას აზრით, ესქილე ტრილოგიებს ერთ მთლიან სიუჟეტზე წერდა.

ამგვარად, შესაძლებელია წამოვყენოთ მოსაზრება (კატეგორიული მსჯელობა ძნელია, რადგან ტრილოგიის მხოლოდ ერთი ნაწილია მთლიანად მოღწეული), რომ ტრილოგია „ფინიქსი“, „სპარსელები“ და „გლავკოსი“ აგებული იყო ბერძნულ-სპარსული ომების თემატიკაზე და თუ ერთი მათ შორის მთლიანად ისტორიული დრამა იყო, ორი ნაწილობრივ წიაღსვლას წარმოადგენდა ძირითადი ხაზიდან.

ეს ხერხი შემდეგ შესანიშნავად გამოიყენა პეროდოტემ, რომლის მიზანი, მისივე განსაზღვრით, ბერძნულ-სპარსული ომების ისტორიის გადმოცემა იყო, მაგრამ ამ ფონზე, ამ საბაბით, იმავე ომებთან კავშირში, ბევრი ერთი შეხედვით გარეშე ამბავი მოგვითხრო, რომელსაც ყოველთვის გარკვეული კავშირი ჰქონდა ამ ომებთან და ზოგჯერ ომებში მონაწილეებთან.

ამრიგად, ესქილეს ამ ტრილოგიასა და პეროდოტეს „ისტორიას“ შორის საერთოა ხერხი, რომლითაც უკავშირდება ტრაგედია ტრაგედიას, ისტორიაში ერთი ამბავი მეორეს.

შეგვიძლია მოვიყვანოთ უფრო კონკრეტული ხასიათის მასალაც, რომლის საფუძველზედაც ცხადია, რომ პეროდოტე იყენებდა ესქილეს „სპარსელებს“.

1. პეროდოტე პირველი ავტორია, რომელიც პირდაპირ ამბობს, რომ პერსესი (სპარსელთა ეპონიმი) არის პერსევსის ძე. სახელდობრ: „როდესაც პერსევსი, დანაესა და ზევსის შვილი, მივიდა ბელოსის ნეილთან, კეფევსთან და მისი ასული ანდრომედე შეირთო, ქალს მისგან შეეძინა შვილი, რომელსაც სახელად პერსესი დაარქვეს. პერსევსმა ეს ბავშვი აქ დატოვა. მოხდა ისე, რომ კეფევსს ეპიშვილი არა ჰყავდა. ამიტომ ამ პერსესისაგან მიიღეს სახელი ამ ადგილის მცხოვრებლებმა“ (VII, 61). ან კიდევ: „არის კიდევ სხვა გადმოცემა, რომელიც გავრცელებულია მთელს ელადაში, რომ თითქოს ქსერქსესმა იმაზე უწინ გაგზავნა მაცნე არგოსში, ვიდრე ელადაზე სალაშქროდ წავიდოდა. ეს რომ მისულა, როგორც ამბობენ, შემდეგი უთქვამს: „არგოსელებო, ქსერქსეს მეფემ შემოგითვალათ: ჩვენ მიგვაჩნია, რომ პერსესი, რომლისგანაც ჩვენ წარმოვდგებით, იყო შვილი პერსევსისა, დანაეს ძისა და გაჩენილი იყო კეფევსის ასულის, ანდრომედეს მიერ. ამგვარად, ჩვენ თქვენნი ჩამომავლები

⁴ A. L e s k y. Geschichte der griechischen Literatur. გვ. 366.

ვართ. ამიტომ არც ჩვენ შეგვეფერის, რომ ჩვენს წინაპრებზე ვილაშქროთ და არც თქვენ, რომ სხვებს დაეხმაროთ და ჩვენი მოწინააღმდეგენი გახდეთ“... (VII, 150).

მინიშნება ამ ფაქტზე (პერსესი პერსეესის ძეა, ხოლო პერსეესი კი ზეესისა) არის უკვე ესქილეს „სპარსელებში“. პაროდოსში, პირველ ანტისტროფში (79—80) ვკითხულობთ:

Χρυσοῖονος γυνεῖς ἰσθμείας φῶς λυτοῖς ἐαγῆασι ὀκρὸςαγὰν ὄμοβίλι μοδγμῖς.
რასაც აქვს თავისი სქოლიო:

τινὲς γὰρ ἀνέγνωσαν χρυσοῖονος δὲ τὸ τὸν Περσέα ἔπὶ χρυσῶν γυναικῶν, ἄλλως τῆς Περσέας γυνεῖς ἰσθμείας. ὁμοιότητες διακρίνεται ὅτι „ὀκρὸςαγὰν ὄμοβίλι“ ἰმὸς მანიშნებელია, რომ პერსეესი ὀკროსაგან წარმოსდგა. სხვანაირად პერსეესის მოდგმის ჩამომავალი. ხოლო პირველ ეპიზოდში წერია: πῶς ἄρα παρθένος: Ἐρφέης βασιλεὺς Δαρειογενῆς, τὸ πατραυσιμὸν γένος ἡμέτερον. (სტრ. 147 და შმდ.). რასა იქმს ქსერქსე მეფე, დარიოსისაგან წარმომდგარი, ჩვენი მოდგმა სახელდებული მამამთავრის მიხედვით (ე. ი. პერსესისაგან — თ. ყ.).

ამ ადგილის სქოლიოში ვკითხულობთ: οὐκ ἔστι πατέρα συγγενῆς ἡμῶν, τοῦτο δὲ ἐκ παρθένου ἰθαγενῆς. მამის მხრივ ჩვენი ნათესავი, ეს ნიშნავს წინაპრისაგან პირდაპირ ჩამომავალს.

„სპარსელებიდან“ მოტანილ ორივე ციტატაში სრულიად გარკვეულად არის ნათქვამი, რომ ქსერქსე პერსეესის ჩამომავალია და რომ სპარსელთა მოდგმას (Πέρσας) მათი მამამთავრის (ე. ი. Πέρσης-ს) მიხედვით ეწოდა სახელი. ასე ესმის კომენტატორსაც „სპარსელებიდან“ ზემოთ მოტანილ ადგილები.

ქსერქსეს პიროვნების დახასიათებისას პეროდოტე, როგორც ჩანს, სავსებით სარგებლობდა ესქილეს დრამით.

ესქილე ქსერქსეს უწოდებს ἰσθμείας φῶς (79) — ღვთისდარი ვაჟაკი; ატოსას — ღმერთის (ე. ი. ქსერქსეს) დედას — მემ μῆτηρ (160). პეროდოტესთან კი ქსერქსე უფრო კონკრეტულად, თვით ზევსთან არის გაიგივებული.

პეროდოტე ერთ-ერთ პელესპონტელს ათქმევინებს: „ზევსო, რატომ მიიღე სპარსელის გარეგნობა და სახელად ზევსის ნაცვლად ქსერქსესი დაირქვი?“ (VII, 56).

ესქილე რამდენიმეჯერ (74, 718, 754 ტაეპები) ქსერქსეს მიმართ ხმარობს ეპითეტს მისრიც (შმაგი) — მისრიც Ἐρφέης. მისრიც ἢ მისრიც არესის ეპითეტია ხოლმე; პეროდოტე ამ მიზეზით, თუ იმიტომ, რომ სპარსულად „ქსერქსესი“ მართლაც ნიშნავს „tapirer krieges“, წერს: „ელინურ ენაზე ეს სახელები ნიშნავს: დარიოსი — მოქმედს (ἔρῃης — თუ შემკაეებელს, მომთვინიერებელს — ?), ქსერქსესი — მეომარს (ἄρῃის), არტოქსერქსესი — დიდ მეომარს (μέγας ἄρῃის)“ (VI, 98). როდესაც ვამბობ, რომ ქსერქსეს პიროვნების დახასიათებისას პეროდოტე სარგებლობდა ესქილეს დრამით-მეთქი, ეს იმას, რა თქმა უნდა, როდი ნიშნავს, რომ პეროდოტე მთლიანად იმეორებს ესქილეს მიერ წარმოდგენილი გმირის სახეს. პეროდოტეს ქსერქსე გაცილებით ნაკლებ ოდიოზური ტი-

რანია, ვიღრე ესქილეს ქსერქსე, მაგრამ საერთო ნიშნების პოვნა უეჭველად შეიძლება.

2. იმავე ქსერქსეს პიროვნებასთან დაკავშირებით ესქილეს „სპარსელებში“ და შემდეგ პეროდოტეს „ისტორიაში“ გვხვდება ეპიზოდი, სადაც მოთხრობილია პელესპონტზე ხიდის გაღება და სპარსელთა ჯარის აზიიდან ევროპაში გადაყვანა.

ესქილეს „სპარსელებში“ პელესპონტის ეპიზოდი რამდენიმეჯერაა ხსენებული. მოვიყვან ყველა მაგალითს: პაროდოსში გუნდი მღერის (სტრ. 66—72):

λινὸνδὲσφα σχεδὸν πορθμὸν ἀμειψας Ἀθαρμαντιδὸς Ἑλλας, πᾶσιγομφοῖν θύσμεα
τρυχὸν ἀμφιβάλλον ἀνχέινι πόντου

უღელი დაადგა პონტოს ქედზე და გაიარა ქსერქსემ საბელით შეკრული
ხილით ათამანტის ასულის პელეს სრუტე, მრავალი ლურსმნით შეკრული გზა.

მეორე ეპიზოდში ატოსას და დარიოსის აჩრდილის დასალოცში ვკითხულობთ (სტრ. 723—726):

ΔΑ. πῶς δὲ καὶ στερὰς τοῦτοσδε πεζὸς ἦνυσεν περθεῖν;

ΔΤ. μὴχανὰς ἔλυσεν Ἑλλῆς πορθμὸν ὧντ' ἔχειν πόρυν,

ΔΑ. καὶ τὸδ' ἐξέπραξεν, ὅσπερ Βόσπορον κληθεῖ μύχυν;

ΔΤ. ὅδ' ἔχει γυνήης δὲ πῶ τις δαιμόνων ξυστήσαστο.

დ. ამოდენა ქვეითი ჯარი როგორ გაიყვანა ზღვაზე?

ატ. ხიდი გასდო პელეს სრუტეზე, ისე, რომ ჰქონდათ გზა.

დ. ეს შეძლო, ისე რომ დიდი ბოსფორი დაეცა?

ატ. ასე გამოდის: დემონთაგან რომელიღაცამ დაიპყრო მისი აზრი.

იქვე, ცოტა ქვემოთ, დარიოსის პარტიაში გვაქვს (სტრ. 747—752):

ἄσπερ Ἑλλήσποντον ἱερὸν διόλον ὧς θεσπόμεσιν ἡλπίσεν στήθειν ῥέοντα,
Βόσπορον ῥόνον θύειν καὶ πόρον μετερρῆσαι, καὶ πᾶσι δαΐφρασι πε-
ριβάλλον πολλὰν ἀλέσθων ἦνυσεν πολλὰν στερὰν, θύητες ὧν μέδον δὲ πᾶ-
ντων φῆσ', οὐκ ἐβούλετο καὶ Πόσειδόνος κρατήσαι πῶς τὰδ' οὐ νόσος
φρενῶν εἶχε παῖδ' ἔμῳν;

ვისაც იმედი ჰქონდა, რომ წმინდა პელესპონტს, როგორც მონას ბორკი-
ლებს დაადებდა, ღვთაებრივ დინებას, ბოსფორს, გზას შეუცვლიდა და
გამოჰყვდილი ბორკილები დაადო, ვრცელ გზაზე გაატარა ურიცხვი ლაშ-
ქარი, ის მოკვდავია, მაგრამ უგუნურებით თავი ღმერთთაგანი ჰგონია და
პოსეიდონს ერკინება. ეს რაა, თუ არა აზრთა სნება, რაც ჩემს შვილს
შეჰყარია?

აქ არის სქოლიო — ძეგლი იმისა დასაბუთებს, ὡς ἔφαθ, ὧς Ἰνδῶν: ἡ
τὸν ἀνελμένον, ὧς ἔφαθ ἰχθυόν. რადგან აქ ღვას ზევსის ტაძარი, როგორც
ამბობს მნასეასი, ან იგულისხმება განკუთვნილი ღვთაებისადმი როგორც
„წმინდა თევზი“ (პომპროსი, II 407).

ასეთი დაწერილობითი აღწერა არ არის „პელესპონტის“ შეკერისა, მაგრამ
მინიშნება ამაზე გვხვდება კიდევ სხვა ადგილებშიც (100/110, ანტიკროფი
3; 120/130 სტროფი 5).

პეროდოტეს „ისტორიაში“ წერია, VII. § 33—36. „ამასობაში მათ ჰელესპონტზე ხიდი გასდეს აზიიდან ევროპისაკენ. ჰელესპონტში რომ ქერსონესია, იქ ქალაქ სესტოსსა და მადიტოსს შორის არის ფართო კონცხი, რომელიც ზღვამდე აღწევს აზიდოსის პირდაპირ... აზიდოსიდან ამ კონცხზე ხიდები გასდეს მათ, ვისაც ეს ევალებოდა, ერთი ფინიკიელებმა — თეთრი სელისა, ხოლო მეორე ეგვიპტელებმა — ქილისა. ხოლო აზიდოსიდან მის მოპირდაპირე ნაპირამდე შეიდი სტადიონია. როდესაც გაიღო ხიდები გადასასვლელზე, დიდი ქარიშხალი ამოვარდა და ეს ყოველივე დაანგრია და დააქცია. ქსერქსესმა ეს რომ შეიტყო, საშინლად გაბრაზდა და ბრძანა ჰელესპონტისთვის 300 მათრახი დაერთყათ და ზღვაში წყვილი ბორკილი ჩაეგდოთ. ისიც კი მოთხრეს, ოთქოს ამის გარდა დამდალავებიც გაუგზავნია, რომ ჰელესპონტი დაედაღათ. ყოველ შემთხვევაში ის კი ნამდვილად უბრძანებია, რომ ამ ვაშათრახებისს უხეში და თავხედური სიტყვები ეთქვათ: „მწარე წყალო, უფალი შენ იმითმ გსჯის, რომ შენ მას უსამართლოდ მოექცეცი მაშინ, როდესაც მას შენთვის არაფერი დაუშავებია. შენ გინდა თუ არა, მეფე ქსერქსესი მაინც გადაივლის შენზე. მართლაც, სამართლიანია ის, რომ არც ერთი ადამიანი არ გწირავს მსხვერპლს, რადგან ქუჭყიანი და მლაშე მდინარე ხარ“. ასე უბრძანა ქსერქსესმა თავის ბელქვეითებს, ზღვა დაესაჯათ და თავები დაეჭრათ იმათთვის, ვინც ხელმძღვანელობდა ჰელესპონტზე ხიდების გადებას. ერსაც ასეთი უსიამოვნო მოვალეობა დაეკისრა, იმათ მოუხდათ მისი შესრულება. ხოლო სხვა ხუროთმოძღვრებმა გააკეთეს ახალი ხიდები და გააკეთეს შემდეგნაირად: 50-ნიჩბიანი ნაგებები და ტრიერები ერთად დააყენეს, ეგქსინის პონტოს მხრივ 360, ხოლო მეორე მხრივ — 314; პონტოსკენ — ირიბად დააყენეს, ხოლო ჰელესპონტისაკენ — დინების მიმართულებით. ეს იმისათვის, რომ ბაგირები კარგად დაეჭიმათ. ერთად დააყენეს და ჩაუშვეს ძალიან გრძელი ლუზები, პონტოსაკენ რომ იყო იმ ხიდიდან იმ ქარების გამო, რომლებიც შიგნიდან უბერავდნენ, ხოლო მეორე ხიდიდან, რომელიც — დასავლეთისაკენ, ეგვესის ზღვისაკენ იყო, დასავლეთისა და სამხრეთის ქარების გამო. 50-ნიჩბიან ნაგებს შორის სამგან გასასვლელი დატოვეს, რადგან თუ ვინმე მოისურვებდა. შემდეგებოდა პატარა ნაგებით პონტოში შეცურება და პონტოდან უკან გამოსვლა. ეს რომ გააკეთეს, შემდეგ გადაჭიმეს ხმელეთიდან ხის ოწინარებზე დახვეული ბაგირები, მხოლოდ ამჭერად თითოეული ხიდი ამ ორიდან ერთი რომელიმე ამ მასალიდან კი აღარ გააკეთეს, არამედ თითოეული ხიდისათვის გამოიყენეს ორი თეთრი სელისა და ოთხი ქილის ბაგირი. სისქე და შესახედაობა ორივეს ერთნაირი ჰქონდა, მხოლოდ სელისა უფრო მძიმე იყო, მისი ერთი წყრთა ტალანტს იწონიდა. როდესაც გასასვლელზე გადეს ხიდები, დახერხეს ხის ძელები და ისინი იმ ზომისა გააკეთეს, რა სიგანეც ხიდსა ჰქონდა, დააღაგეს ისინი რიგზე დაჭიმული ბაგირების ზემოთ, ხოლო რიგზე რომ დააწყვეს, შემდეგ კვლავ შეკრეს. შემდეგ მოიტანეს ხის მასალა, ისიც რიგზე დააგეს და მთლიანად მიწა დააყარეს, ხოლო მიწის დატკეპნის შემდეგ ორთავე მხარეს კედლები ამოაშენეს, რათა სახედრები და ცხენები არ შეშინებულყვნენ, ზღვას რომ გადმოხედავდნენ“.

VII, 55 და შემდეგი წარმოადგენს იმის აღწერას, თუ როგორ გადავიდა ამ ხიდით ქსერქსეს ლაშქარი ევროპაში. რა თქმა უნდა, პეროდოტეს ტექსტი

დაწვრილებითია, ხოლო ესქილეს ღრამიდან მოტანილი ციტატები მხოლოდ გაკერით ასახევენ იმავე სურათს, რაც მერე პეროდოტემ აღწერა. ეს ბუნებრივიც არის: ესქილე თვით იყო მონაწილე ბერძნულ-სპარსული ომებას, მაგრამ ის პოეტიკა, ხოლო პეროდოტე ისტორიკოსი. მას სხვაგვარად მართებს მასალის გადმოცემა. ისევე, როგორც დაწვრილებით აგვიწერს პეროდოტე ეგვიპტის პირამიდების აგებას, ამავე ომში ათონის არხის გაყვანას და სხვ., იმავე ხერხებით გადმოგვცემს იგი ჰელესპონტზე ხიდის აგების ამბავს. დედაზრი ორივე ავტორთან ერთია: ქსერქსემ ჰელესპონტზე ხიდი გასდო, იგი მრავალი ლურსმნით, საბელით შეკრა, მას ბორკილები დაადო (თუ შიგ ბორკალები ჩაჰყარა).

ქსერქსეს მიერ ჰელესპონტზე ხიდის გაღება, პეროდოტეს „ისტორიის“ მიხედვით, ომის დაწყებამდე მისანმა, ონომაკრიტოსმა იწინასწარმეტყველა (VII, 6) და ქსერქსემ იმავეითვე გაითვალისწინა (VII, 8, 10). საერთოდ ჰელესპონტსა თუ ბოსფორზე ხიდის გაღება და ისე გადასვლა ევროპაში სპარსელთათვის პირველი არ იყო. ქსერქსეზე უწინ დარიოსმა სკვითებზე რომ გაილაშქრა, ასევე შეჰყრა ბოსფორი, ხიდი გააღებინა მდ. ისტროსზე და ისე მივიდა სკვითებთან (IV, 85—89).

ესქილესა და პეროდოტეს ერთი და იგივე ვერსია აქვთ დამოწმებული ქსერქსეს სამშობლოში დაბრუნების შესახებ: ესქილესთან ეს თითო ურანოთ არის. მაგ., მაცნე ატყობინებს ატოსას, რომ სალამინთან დამარცხებული ქსერქსე გაიქცა შინისკენ ქვეითი ჯარითურთ (სტრ. 472—474). სპარსელთა ჯარის ნაწილები სხვადასხვა გზით ბრუნდებიან უკან, ნაწილი თესალიაშიც იყო. ბევრი უბედურება გადახდათ და გადარჩენილები თრაკიის გავლით დაბრუნდნენ სამშობლოში (480 და შმდ. 515—მდე). ბოლოს სპარსელ უხუცესთა გუნდი ეკითხება დარიოსის აჩრდილს: „განა ბარბაროსთა მთელი ლაშქარი ევროპიდან არ გადმოვა ჰელეს სრუტეზე?“ დარიოსი უპასუხებს: „მრავალთაგან მხოლოდ მცირედნი [დაბრუნდებიან]“ (800—802).

პეროდოტე ამ საკითხს რამდენიმე პარაგრაფს უძღვნის (VIII, 115—120): ქსერქსემ დასტოვა მარდონიოსი თესალიაში, აქედან 45 დღე მოუწდა ჰელესპონტამდე მისვლას, თან მიჰყვა მას ლაშქრის პირდაპირ შესაბრალოსი ნაწილი; გადასცურა ქსერქსემ გემით ჰელესპონტი, მივიდა აბიდოსში და აქედან მიიღწია სარდეს, ის ერთხანს დარჩენილა სარდეში, სადაც ემზადებოდა ელადაზე კიდევ შესატევად; მოგვიანებით, როგორც ჩანს, 478 წ-ს, დაბრუნდა სუზაში (IX, 108) და არა მაშინვე, როგორც კი დამარცხდა სალამინთან. ესქილეს ეს მომენტი სხვაგვარად აქვს, მაგრამ არისტოტელეს სიტყვები რომ მოვიშველიოთ „ისტორიკოსი და პოეტი იმით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, რომ ერთი ლაპარაკობს იმაზე, რაც მოხდა, ხოლო მეორე იმის შესახებ, რაც შეიძლება მომხდარიყო“ (პოეტიკა, § 9). ბოლოს და ბოლოს, მხატვრული ნაწარმოებისათვის არა აქვს მნიშვნელობა, დამარცხებული ქსერქსე მაშინვე გარბის შინ, თუ ერთხანს ყოვნდება (მით უმეტეს, თუ ამ დაყოვნებას მისი საქმიანობისათვის, მისი პროვინების დასახასიათებლად მნიშვნელობა არა აქვს).

3. საინტერესოა, თუ როგორ წარმოგვიდგენენ ისინი ქსერქსეს გარცხის, ე. ი. ბერძნთ გამარჯვების მიზეზს. ორივე ავტორი იმ აზრისაა, რომ ესეთი

დოტე ასე აფასებს ამ ჯარს (VII, 20): „ეს იყო ყველაზე დიდი ლაშქარი. რომლის შესახებაც რამე გვსმენია ისე, რომ მასთან შედარებით არაფრად ჩანდა თვით დარიოსის ლაშქარიც, რომლითაც მან სკვითებზე ილაშქრა და არც იმ სკვითებისა, რომლებიც კიმერიელებს დაედევნენ, შეიჭრნენ მილიელთა ქვეყანაში, დაიმორჩილეს და აზიის თითქმის მთელ ზემოთა მხარეს დაეუფლნენ... ასეთი არა ყოფილა არც მოთხრობების მიხედვით ცნობილი ატრეიდთა ლაშქარი, რომელიც ილიონისკენ გაემართა, არც მისიელებისა და ტევკრების ჯარი, რომელიც ტროის ომამდე გადავიდა ევროპაში...“ პეროდოტე ჩამოთვლის იმ ხალხებს, რომლებიც მონაწილეობდნენ ქსერქსეს ლაშქრობაში „...მართლაც რა ხალხები არ მოიყვანა ქსერქსემ ელადაში?“ (VII, 21) და ქვემოთ § 61-დან 100-მდე გვხვდება ლაშქრობაში მონაწილე ხალხების სია, მათი შეჭურვილობის აღწერილობა და მათი მეთაურების დასახელება. ეს მონაწილენი არიან: სპარსელები, მიდიელები, ასირიელები, ბაქტრიელები, ინდოელები, არიელები, არაბები, ეთიოპელები, ლიბიელები, მცირე აზიელები, ამიერკავკასიის მცხოვრებნი, ფინიკიელები, ეგვიპტელები, კვიპროსელები, იონიელები და სხვ.

ესქილე „სპარსელებში“ ქსერქსეს ჯარს ასე აგვიწერს (პაროდოსშივეა ხსენებული მისი ლაშქრის სამი სახეობა): *ὄς μὲν ἔφ' Ἰππῶν, ὄς δ' ἔπει νᾶν, περὶ δὲ βῆτον ποτῆμον στείφει παρὰ χόντε;* (18—19.) „ერთნი მხედარნი, მეორენი — ხომალდებით, ხოლო ქვეითნი — მწყობრად (თუ „შეჯუფებულიად“ მიმავალნი“. სპარსეთის ჯარი, ესქილეს სიტყვით, მრავალი სხვადასხვა ხალხისაგან შედგებოდა. ლაშქრობაში მონაწილეობენ სპარსელები, სამხრეთელები (ნილოსის სანაპიროებიდან), ზღვისპირეთის მოსახლეობა, მცირე აზიელები — ლიდიიდან, მთიელები — ყინულოვანი მთებიდან (სტროფი 30—50), ბაბილონიიდან მოსულნი (სტრ. 50) და სხვები. ლაშქარი მრავალრიცხოვანია (σχεδὲν πολλῆς 25), იგი საშინელია დასანახავად (φοβεροῖς μὲν ὄψεσιν), საშინელია ბრძოლაში (δεινοῖς δὲ μάχῃς ψυχῆς ἐν ἑλτήμοις βῆτῃ 27), დახასიათებულია სხვადასხვა ხალხები, მაგ., ხომალდთა ჯაბის მცხოვრები (ე.ი. ეგვიპტელი — სქოლიასტის მიხედვით) მენიჩბეები საშინელი სიმრავლითაა და აურაცხელი (ἐλαιοειδέα νᾶν ἐρέται δεινοῖς ἑλτήμοις τ' ἀνδραμόμοις, 40—41) და ასევე ბოლოს განდიდებულია სპარსელთა უძლეველი ლაშქარი და მამაცი ხალხი (ἀπρὸς σπῆος ἦν δὲ παρ᾽ αὐτῶν σπῆος ἀλκιφρῶν τε λαός, 91—92). სალამინის ბრძოლის შემდეგ სუზაში მოსული მაცნე ეუბნება ატოსას: ქსერქსეს ათასი ხომალდი ჰყავდა, ვიცი, წაყვანილი და ამას გარდა სისწრაფით ნაქები — 207 (Ξέρξης ἦν, καὶ ἦν σπῆα, χιλιῶς μὲν ἦν αὐτῷ ἦν ἦν πλεῖστος, αὐτῷ δ' ἑπ' ἀπὸ πρῶτον τὰ χεῖρ ἔχοντες ἦν ἦν ἔπει δ' ἦν, 344—346).

ამგვარად, ესქილეს ცნობით, სპარსელებს სულ 1207 ხომალდი ჰყოლიათ. პეროდოტე ამავე რიცხვს ასახელებს სპარსელთა ტრიერებისათვის. შესაძლოა შემთხვევითია ეს იგივეობა, მაგრამ მაინც აღსანიშნავია.

რაც შეეხება ბერძენთა ჯარებს, მათი რაოდენობა და შედგენილობა სხვადასხვა ბრძოლის დროს სხვადასხვა ჩანს. ორივე ავტორი აღნიშნავს, რომ შედარება არაა, რაოდენობრივად იმდენად აღემატებოდნენ სპარსელი მეომრები ელინებს (და გამარჯვების მიზეზი ღვთის განგებაა, თავისუფლებისმოყვარული ბერძენების თავდადება და ა. შ.).

როდესაც ლაპარაკია სალამინის ბრძოლაში მონაწილე ბერძენთა ხომალ-

დებზე. მათ შესახებ ესქილე ამბობს — სამასიე კი არ იყო (იმავე მაცნეს სიტყვაში, 341—343). პეროდოტეს ცნობით, ასეთი ხომალდი იყო 378, გარდა 50-ნიჩბიანი ნავეებისა (VIII, 48). (შემდეგში თუკიდიდე ამბობს, რომ ბერძენთა 400 ხომალდიდან 2/3-ზე ოდნავ ნაკლებმა მიიღო მონაწილეობა სალამინის ბრძოლაში (I, 74), ე. ი. 260-მა დაახლოებით). მე ვფიქრობ, ესქილესა და პეროდოტეს ცნობებს შორის არსებითი განსხვავება არაა—378-ის ჩასმა ლექსში გაცილებით უფრო რთულია, ვიდრე „300“-ის. ამას გარდა. ისტორიკოსს მეტი სიზუსტის გამოჩენა მართებდა.

ამგვარად, ჩემი აზრით, სპარსელთა ჯარის შეფასებისას და ხომალდთა რიცხვზე ლაპარაკისას პეროდოტე სარგებლობდა ესქილეს ტრადიციით.

5. სალამინის ბრძოლის სურათი, ბუზესკულის აზრით, ესქილეს, როგორც მის მოწმეს კარგად აქვს გადმოცემული⁷, ხოლო პეროდოტეს შესახებ იგი წერს: «...Один из самых важных для нас отделов Геродота — история Греко-персидских войн—изложен преимущественно на основании традиций устной, и это необходимо принимать в соображение при пользовании Геродотом»⁸, პეროდოტესთან დაკავშირებით სხვა აზრისაა ბორუხოვიჩი: «При изложении истории похода Ксеркса автор (ე. ი. პეროდოტე — თ. ყ.) использовал лучшие из доступных тогда источников информации»⁹. და შემდეგ: «Наибольшей достоверностью отличаются три последние книги произведения Геродота, где речь идет о походе Ксеркса, и это единогласно отмечается всеми исследователями». აქვეა შენიშვნაში ციტატა C. Hignett-ის ნაშრომიდან: «Его последние три книги, описывающие нашествие Ксеркса и его поражение, являются наиболее удачными с исторической точки зрения, и все последующие рассказы основывались только на них»¹⁰.

ჩემი აზრით, პეროდოტეს ზეპირი გადმოცემების გარდა თავისი შრომის ამ ნაწილის დამუშავებისას სხვა წყაროთა გვერდით გამოყენებული აქვს ესქილეს „სპარსელები“. ორივე ავტორთან ერთნაირადაა, თუ როგორ წამოიწყო სალამინის ბრძოლა. ესქილე წერს: (356—365—435. მაცნე ეუბნება ატოსას): „ათენელთა ლაშქრიდან ვინმე ელინი მოვიდა და შენს შვილს, ქსერქსეს უთხრა შემდეგი: „როგორც კი შავი ღამის წყევლიაღი ჩამოწვება, ელინები აღარ მოიცილიან, არამედ გემბანებზე აცვივდებიან და ვისაც საით მოუხდება, იქით გავარდება ფარულად, რომ თავი გადაირჩინოს“. ხოლო ქსერქსემ ეს რომ მოისმინა, ვერ მიხვდა ვერც ელინის ცბიერებას, ვერც ღმერთების შურიანობას და ნავარქოსებს უბრძანა“ (რომ არ მოვიყვანო მაცნეს მთელი სიტყვა, მოკლედ, გადმოვეცე — თ. ყ.), რომ სპარსელთა ფლოტი ჩასაფრებულიყო სალამინთან, საიდანაც ელინთ ხომალდები არ უნდა გაეშვათ. ელინებს არც უფიქრიათ სადმე წასვლა (დესპანი მათ მიერ მაცდუნებლად იყო მოგზავნილი), დილას სპარსელებს ელინები ადგილზევე დახვდნენ. საზარელი ბრძოლა დატრიალდა ელინთა ინიციატივით, რაც ბარბაროსთა ამოუღელტოვანობით დამთავრდა.

⁷ Бузескул. Введение в историю Греции. Петроград 1915, с. 36—37.

⁸ იქვე, გვ. 72.

⁹ В. Г. Борухович. დასახ. ნაშრ. გვ. 483.

¹⁰ იქვე, გვ. 485—486.

პეროდოტე სალამინის ბრძოლის წინა პერიოდს (თერმოპილეს მარცხის შემდეგ) ვრცლად აგვიწერს, მაგრამ ისევე აქვს გადმოცემული სალამინის ბრძოლის უშუალო დასაწყისი, როგორც ესქილეს (იმ განსხვავებით, რომ პეროდოტე მოქმედ პირებს ასახელებს, ესქილე კი სრულიად შეგნებულად არ ასახელებს თავისი საძულველი პირის თემისტოკლესის სახელს VIII, 7,5): „თემისტოკლესმა დასტოვა თათბირი და ერთი თავისიანი ნავით მიდიელთა ბანაკში გაგზავნა. ამ კაცს სიკინოსი ერქვა. ის იყო თემისტოკლესის მსახური და მისი შვილების მასწავლებელი... ბარბაროსთა მეთაურებთან რომ მოვიდა ნავით, აი რა უთხრა მათ სიკინოსმა: „ათენელთა მხედართმთავარმა გამოგზავნა თქვენთან სხვა ელინთაგან მალულად (ის მეფის მხარეზეა და მისი გამარჯვება უფრო უნდა, ვიდრე ელინების); მან შემოგითვალათ, რომ ელინები შეშინებულნი არიან და გაქცევას აპირებენ, თქვენ ახლა შეგიძლიათ გმირობა გამოიჩინოთ, თუ კი მათ ამ გაქცევის შესაძლებლობას არ მისცემთ. ელინები რომ ერთსულოვნები არ არიან და ვერ შეძლებენ წინააღმდეგობის გაწევას, თქვენ დაინახავთ, თუ როგორ შეებშიან ერთმანეთს მათ ბანაკში მყოფი თქვენი ბტრები და თქვენი მომხრეები“. ამის შემდეგ სიკინოსი მაშინვე გაბრუნდა უკან (VIII, 76). ბარბაროსებმა დაიჩერეს ნათქვამი“. და შემდეგ მოთხრობილია, თუ როგორ ჩასაფრდნენ ისინი სალამინთან და როგორ გაატარეს მთელი ღამე ბრძოლის სამზადისში.

მე ვფიქრობ, ამ ცნობათა მსგავსებას დიდი ძტკიცება არ სჭირდება. თვით ბრძოლის სურათის აღწერილობაში ნიშანდობლივი მსგავსება არ არის (იმას თუ არ მივიჩნევთ საერთოდ, რომ ორივეგან ბარბაროსთა დაბნეულობაზე, ელინთა სამხედრო განსწავლულობაზე, ბარბაროსთა სასტიკი დაშარცნებაზე და ელინთა ბრწყინვალე გამარჯვებაზეა ლაპარაკი), მით უმეტეს, რომ ტრაგედიაში სალამინის ბრძოლას სპარსელი მაცნე აგვიწერს — ის გადმოგცემს ომში დაცემულთა, სპარსელთა ბანაკის მონაწილეთა სახელებს (ნამდვილსა და გამოგონილს), ხოლო პეროდოტესთან ყურადღებაა გამახვილებული ბერძენ გმირებზე (აქა-იქ, რა თქმა უნდა, გამოჩენილი სპარსელი მხედართმთავრებიც იხსენიებიან).

6. ქსერქსეს, დარიოსისა და ატოსას სახელებს გარდა, რაც გვხვდება ესქილეს „სპარსელებში“, ამავე ავტორს გრძელი სია აქვს პაროდოსში, მაცნეს სიტყვასა და ექსოდოსში იმ სპარსელებისა, რომლებიც მონაწილეობდნენ ქსერქსეს ლაშქრობაში. ერთი ჯგუფი სპარსელებისა მთელ ძველ ბერძნულ მწერლობაში იხსენიება მხოლოდ ესქილესთან და აქედან ვაკეთებ შესაბამის დასკვნას, რომ შესაძლოა ესენი პოეტის მიერ გამოგონილი პირები იყვნენ. ასეთნი მხოლოდ ესქილეს „სპარსელებში“ ხსენებული სპარსელი (ან მათი მოკავშირე) მეომრები არიან:

აგდაბატასი	(Ἀγδαβτας)	959	სტრ.
აღვეესი	(Ἀδυσής)	312	
ამისტრესი	(Ἀμιστρης)	320	
ამფისტრევსი	(Ἀμφιστρεΰς)	320	
არქარესი	(Ἀρχαίρης)	995	
არტამესი	(Ἀρταμέης)	ბაქტრიელი 318	

არქტევსი	('Αρχτεύς)	43, 312	სტრ.
ასტასპესი	('Ασασπης)	22	
ბატანოხოსი	(Βατανωχος)	982	
დალაკესი	(Δαδίσκης)	304	
ღიაჟისი	(Δΐαιζς)	959	
დოტამსი	(Δοιδμας)	996	
თარიბისი	(Θάρυβς)	51, 323, 970	
იმაჲოსი	('Ιμαϊος)	31	
კიგდალატასი	(Κιγδανδίας)	998	
ლითიმნასი	(Λιθίμνας)	998	
მარდონი	(Μάρδων)	51	
მასისტრასი	(Μασιστρης)	971	
მატალოსი	(Μάταλλος)	314	
მიტროგათესი	(Μιτρογάτης)	43	
პეგასტაგონი*	(Πηγασταγών)	35	
სევალკესი	(Σεβαλκης)	968	
სეჲსამასი	(Σεσάμας)	983	
სეჲსამესი	(Σεισάμης)	მიზიელი 322	
სოსთანესი	(Σοισμένης)	32	

(დასტურდება კიდევ მხოლოდ I წარწერაში)

სუსასი	(Σοισας)	958	სტრ.
სუსისკანესი	(Σοισσκανης)	34, 960	"
ტენაგონი	(Τενάγων)	ბაქტრიული 306	"
ფარანდაკესი	(Φαρανδκης)	31, 957	
ფერესევესი	(Φερεισεύς)	312	
ქსანთესი	(Ξάντης)	995	
პისტახმასი	(Ίσταχμας)	972	"

ეს პირები ძირითადად თითოჯერ იხსენიებიან ესქილესთან, მხოლოდ რამდენიმე სახელია, რომ ორჯერ, ან სამჯერ გვხვდება (არქტევსი, თარიბისი, სუსისკანესი), ყველა სახელი მაინცდამაინც სპარსული ეტიმოლოგიისა არ ჩანს (მაგ., 'Αμυστρειός, 'Αρχτεύς, Πηγασταγών, Ξάντης), მაგრამ ეს ამ პირთა წარმოშობაზე არაფერს ამბობს. სია იმ პირთა, რომლებსაც ესქილე ასახელებს და ამავე დროს სხვა ავტორებიც იხსენიებენ (ე. ი. ისინი რეალური, ისტორიული პირები არიან), გაცილებით მოკლეა, ვიდრე ზემოთ მოყვანილი. ეს არც არის გასაკვირვებელი, რადგან თუ მოვიშველიებთ ბერძნული ტრაგედიის უძველეს და ამავე დროს უდიდეს მკვლევარს — არისტოტელეს „ზოგაჯერ

* სქოლისტი შენიშნავს, რომ ეს სახელი გამოგონილია; მისი ეტიმოლოგია აშკარად ბერძნულია: *πηγας-ταγών*

ტრაგედიებში ერთი ან ორი სახელი თუა ცნობილი, სხვა ყველა გამოგონილია, ზოგიერთში კი არცერთი არაა ცნობილი...“ (პოეტიკა, 9), ესქილეს „სპარსელებში“ კი სამი ძირითადი მოქმედი პირის (ისტორიული პირის) გვერდით კიდევ რამდენიმე ნამდვილი, ცნობილი სახელია მოყვანილი. ეს სახელებია:

არტაფრენესი ('Αρταφρηνες) — დარიოსის ძმა, სარდეს სატრაპი (ესქილე, 21, 176. პეროდოტე — V, 25—123; VI, 1—94; VII, 10—74). აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ეს სახელი ამ ფორმით მხოლოდ ამ ორ ავტორთან დასტურდება, მაშინ როდესაც სხვა ავტორებთან (ამავე პირისათვის და კიდევ სხვათათვის) ის არის ფორმით 'Αρταφρηνες. პეროდოტეს ტექსტის ვარიანტებშიც აქა-იქ გვხვდება 'Αρταφρηνες, მაგრამ გამომცემლებს, უთუოდ ძირითადი ხელნაწერების მიხედვით, ტექსტში ყველგან „არტაფრენესი“ აქვთ. ჩემი აზრით, ეს სახელი ამ ფორმით პეროდოტეს ტექსტში ესქილეს დრამიდან არის შესული.

ესქილეს „სპარსელებში“ პაროდოსის ამ ადგილის მიმართ, სადაც ომში მონაწილე სპარსელების სიაა (21—22) — ამისტრეს, არტაფრენეს, მეგაბატეს, ასტასპეს — არის ასეთი სქოლიო: *ἡμέτερος δὲ τὸ μᾶλλον (H). τὸ μὲν τῶν δι' ὁμάδην ἰσθρηνων, τὸ δὲ τῶν ἑλκιδῶν ἑλκιδων.* შენელებულია საზომის ლექსთწყობის გამო (ხომ არ ეხება ეს „არტაფრენესს?“ „ფრენ“ და „ფერნ“ სხვადასხვა სურათს ქმნიან საზომის თვალსაზრისით — თ. ყ.). ზოგი სახელი ისტორიულია, ზოგი კი საესეებით გამოგონილი. როგორც ზემოთ ვთქვი, „ამისტრესი“ და „ასტასპესი“ ასეთ გამოგონილ სახელებად მიმაჩნია.

არტემბარესი ('Αρτεμῆδης), წარჩინებული სპარსელი, ასევე მხოლოდ ესქილეს (29, 971) და პეროდოტეს (IX, 122) ჰყავთ მოხსენიებული (სხვაა მიდიელი არტემბარესი, რომელიც პირველად პეროდოტესთან გვხვდება და შემდეგ ნიკოლოზ დამასკელთან).

მასისტესი (Μασιστης), ესქილესთან ქსერქსეს თანამოლაშქრე სპარსელია (30), პეროდოტესთან მის შესახებ უფრო დაწვრილებითი ცნობები გვაქვს — ის დარიოსის ძეა, ქსერქსეს ძმა, ლაშქრობის დროს ქვეითი, ჯარის მხედართმთავარი, მანამდე ბაქტრიის სატრაპი (VII, 82, 121, IX, 107—113; IX წიგნში მოთხრობილია რომანიული ეპიზოდი ქსერქსესა და მასისტესის ასულს შორის, ქსერქსეს ცოლის შურისძიება და მასისტესის განდგომა).

მეგაბატესი (Μεγαβῆτης) ორჯერ ახსენებს ესქილე: ერთხელ (22) სპარსელ მეთაურთა სიაში, ხოლო მეორეგან (983), როგორც სალამინთან დაღუპული გმირის მამას. ქსერქსეს ფლოტის ერთ-ერთ მეთაურს, მეგაბატოსს. მეგაბატესის ძეს იცნობს პეროდოტე (VI, 33, VII, 22, VII, 97). დიოდორე სიცილიელი, რომლისთვისაც პეროდოტეა წყარო ბერძნულ-სპარსული ომებისათვის, ასახელებს მეგაბატესს, ქსერქსეს ფლოტის ერთ-ერთ მეთაურს (XV, 12).

ეს სახელი სხვა ავტორებთანაც გვხვდება შემდეგ იმავე პირის, თუ სხვა პირთა აღსანიშნავად, მაგრამ ესქილეს შემდეგ პირველი პეროდოტეა, რომელიც ამ მეგაბატესს იცნობს (ფეიქრობთ, ესქილეს მეშეობით).

სვენესისი (Σθενυστης), კილიკიელთა თავკაცი, პირველი სიმამაციო, ნახსენები ჰყავს ესქილეს მაცნეს სიტყვაში (329). როგორც ჩანს, იგივე სუე-

ნესისია (დაზუსტებული — ორომედონტის ძე) პეროდოტესთანაც (VII, 98) იმ სიაში, სადაც ფლოტის სპარსელ მეთაურთა შემდეგ ჩამოთვლილი არიან ამავე ფლოტის სხვა გამოჩენილი პირები სხვა ტომთაგანნი (ტიროსელი, კვიპროსელი, კარიელი მეთაურები)¹¹.

ერთი ჯგუფი ქსერქსეს ლაშქარში მონაწილეთა სახელებისა გვხვდება ორივე ავტორთან, მაგრამ თითქმის სხვადასხვა პირთა მიმართ:

არსამესი ('Αρσάμης), მემფისელი, ეგვიპტელთა წინამძღოლი ქსერქსეს ლაშქარში (ესქილე, 37, 308) და არსამესი, დარიოსის ძე, ეთიოპელთა წინამძღოლი ქსერქსეს ლაშქარში (პეროდოტე VII, 68). (შემდეგ, იმავე სახელს წინამძღოლები გვხვდებიან სხვა ავტორებთანაც. მაგ., ქსენოფონტი VII, 1, 3, 8 — სპარსელთა წინამძღოლი).

ასევე — არიომარდოსი ('Αρειμαρδός) ეგვიპტელთა წინამძღოლი ქსერქსეს ჯარში (ესქილე 38, 321) და არიომარდოსი, დარიოსის ძე ტიბარენთა და მოსხთა წინამძღოლი (პეროდოტე, VII, 78), არიომარდოსი, არტაბანოსის ძე, კასპიების წინამძღოლი (პეროდოტე, VII, 67), პეროდოტეს ეს ორივე არიომარდოსი ქსერქსეს ლაშქრის მხედართმთავრები არიან.

სახელი ფარნუქოსი (Φαρναΰχος) ბერძნულ მწერლობაში ყველაზე ადრე გვხვდება ესქილესთან (316). ის ქსერქსეს ლაშქრობის მონაწილე ეგვიპტელი მხედართმთავარია (316, 966 ტაეპში არ ჩანს მისი სადაურობა).

პეროდოტეს ჰყავს ნახსენები ქსერქსეს მხედართსარდალი ფარნუქესი (Φαρναΰκης) VII, 88. არაა აღნიშნული მისი სადაურობა. საფიქრებელია, რომ ის სპარსელია.

ძნელია დაინებოთ მტკიცება იმისა, რომ ეს სახელები ესქილეს „სპარსელებიდან“ შევიდა პეროდოტეს „ისტორიაში“, მაგრამ ასეთი რაჰის დაშვება მაინც შეიძლება განსაკუთრებით „არსამესის“ მიმართ (ერთგან ის ეგვიპტელია, მეორეგან ეთიოპელი). ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ ესქილეს „არიომარდოსი“ ეგვიპტელთა წინამძღოლია, ხოლო პეროდოტესი — ტიბარენთა და მოსხთა (ხომ არაა ეს პეროდოტეს თეორიის გამოძახილი — „კოლხები წარმოშობით ეგვიპტელები არიანო“?).

ბოლოს იგივე მინდა ვთქვა, რითაც დავიწყე: პეროდოტეს „ისტორიის“, სახელდობრ მისი ბოლო სამი წიგნის, ერთ-ერთ წყაროდ მიმაჩნია ესქილეს „სპარსელები“, რომელთან ერთად ის სხვა მასალასაც იყენებდა, რაც, თუნდაც იმის მიხედვითაც ჩანს, რომ ტრაგედიაში მოკლედ ნათქვამი ისტორიაში გაერცობილი და დაზუსტებულია.

¹¹ Σπέρησις-ს შენიშვნა აქვს ლექსიკონებში, რომ ეს არის Benennung des Königswürde in Kilikien. პართლია, ყველა ამ შემთხვევაში, სადაც გვხვდება სკენესისი ის ეწოდება კილიკიის მეფეს ან წარჩნებულს, მაგრამ არაად ჩანს, რომ ეს სიტყვა საკუთარი სახელი არ იყოს. ისევე, როგორც სხვა დინასტიებშიც სწორად გვხვდება ერთი და იგივე სახელი (მაგ. ბატონი Βασις და არკესილასი 'Αρχισιλάος კირენელების დინასტიაში), შესაძლოა ოდესღაც ზოგადი ცნების გამოხატელო, მაგრამ შემდეგ საკუთარ სახელად ქცეული.

«ПЕРСЫ» ЭСХИЛА И «ИСТОРИЯ» ГЕРОДОТА

Резюме

Основным источником «Истории» Геродота принято считать личные наблюдения автора и устные традиции, а письменные источники — второстепенными. Из писателей (в современном понимании этого слова) Геродот упоминает нескольких, в том числе и Эсхила, в связи с какой-то (ныне утерянной) трагедией, где Артемида у него дочь Деметры (II, 156). Так как этика цитации в античное время отличалась от современной, то надо полагать, что Геродот и в других случаях пользовался произведениями Эсхила, так же как и другими письменными источниками.

Основным положением настоящей работы является следующее: Геродот при описании греко-персидских войн пользовался не только устными, но и письменными источниками, в частности, трагедией Эсхила «Персы».

Данный вывод основывается на следующих предпосылках:

1. Геродот считается первым автором, который вполне определенно говорит о том, что Перс, эпоним персов, сын Персея, а Ксеркс его потомок (VII, 61; 150). То же самое есть уже у Эсхила, только в более художественной форме, без уточнения имен (с. 79—80, 147 и сл.).

2. Эпизод сооружения моста через Геллеспонт у обоих авторов передан одинаково, со схожими деталями (Геродот, V, 33—36; Эсхил, с. 723—726, 747—750).

3. Причина победы греков и поражения Ксеркса у обоих авторов одна и та же (Геродот, VIII, 109; Эсхил, с. 741—753).

4. Описание мощи войска персов, его состав (в смысле народностей и племен), его виды и т. д. у Геродота тот же, что у Эсхила. Есть совпадения в деталях: Количество кораблей в персидском флоте у Эсхила 1207 (с. 344—346), у Геродота столько же одних триер у персов (VII, 89). У Эсхила около 300 греческих кораблей при Саламинской битве (с. 341—343), а у Геродота — 378 (VIII, 48).

5. Непосредственное начало Саламинской битвы у обоих авторов передано одинаково, с той лишь разницей, что Эсхил не упоминает Фемистокла и его посланца Сикина (с. 356—435), а Геродот, описывая тот же эпизод, называет обоих по именам (VIII, 75—76 и сл.).

6. Среди собственных имен, упомянутых у Геродота, есть несколько, встречающиеся до него только у Эсхила, и заимствованные Геродотом из его трагедии (Таковы: Артафрен, Артембар, Мегабат, Сиеннесис, Фарнух и др.).

არაბი მწერლების ცნობები რას ტარხანის ლაშქრობის შესახებ
საქართველოში 764 წელს

(ალ-ია'კუბი, ატ-ტაბარი, იბნ ალ-ასირი)

არაბი მწერლები მრავალ საგულისხმო ცნობას გვაწვდიან საქართველოს ისტორიისათვის. მათმა უმეტესობამ დიდი ხანია თავისი საპატიო ადგილი დაიმკვიდრა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ კიდევ არის დარჩენილი ისეთი მასალა, რომლისთვისაც საქართველოს ისტორიის სპეციალისტებს ჯერ ყურადღება არ მოუქცევიათ. ამჟამად შევჩერდებით „რას ტარხანის ლაშქრობაზე საქართველოში“, რის შესახებაც ყველაზე აღრინდელი ცნობა ეკუთვნის IX ს-ის ცნობილ არაბ ისტორიკოსსა და გეოგრაფს აბუ ლ-‘აბას აჰმად აბუ ია'კუბ იბნ ჯა'ფარ იბნ ვაჰბ იბნ ეჰზიდ ალ-ქნთიბ ალ-‘აბასის (გარდაიცვალა 892 წ.), მოკლედ ალ-ია'კუბის სახელით რომაა ცნობილი. თავის ვრცელ ისტორიული ხასიათის ნაშრომში, რომელსაც „თარახ“ („ისტორია“) ეწოდება, იგი აღნიშნავს:

... تحركت الخزر بناحية ارمينية و وثبوا يزيد بن اسيد السلمى فكتب الى ابي جعفر يعلمه ان راس طرخان ملك الخزر قد اقبل اليه في خلق عظيم و ان خليفته قد انهزم فوجه اليه ابو جعفر جبريل بن يحيى البجلي في عشرين الفا من اهل الشام و اهل الجزيرة و اهل الموصل فواقع الخزر فقتل خلق من المسلمين و انهزم جبريل و يزيد بن اسيد حتى اتيا خرس¹

„დაიძრნენ ხაზარები არმინიისაკენ და თავს დაესხნენ ნაზნდ იბნ 'უსანდ ას-სულამის, რომელმაც მისწერა ამის შესახებ აბუ ჯა'ფარს და შეატყობინა, რომ ხაზართა მალიქი რას ტარხანი უტრევდა მას დიდი ლაშქრით და რომ მისი (იაზიდის — ბ. ს.) მოადგილე გაიქცა. ჯა'ფარმა მაშინვე მიაშველა მას ჯიბრანდ იბნ ნაჰმა ალ-ბაჯალნ სირიელთა, ჯაზირელთა და მოსულელთა ოცი ათასი მეომრით. ისინი შეებრძოლნენ ხაზარებს, მაგრამ დამარცხდნენ. მრავალი მუსლიმი დაიღუპა, ხოლო ჯიბრანდი და ნაზნდ იბნ 'უსანდი გაიქცნენ და ხირსს² მივიდნენ“.

¹ Я'Куби. История. Текст и перевод. Перевод с арабского П. К. Жузе, Баку, 1927, с. 6.

² ბალახურისთანა ხირში (خرش), ზღვისპირა ციხე-სიმაგრე შირვანში (Б а л а д з о р и. Книга завоевания Стран. Текст и перевод с арабского П. К. Жузе, Баку, 1927, с.19).

შედარებით უფრო ვრცლად მოგვითხრობს ამავე ლაშქრობაზე ალ-იბ-
‘კუბნის თანამედროვე მეორე არაბი მწერალი აბუ ჯა‘ფარ მუჰამად იბნ ჯა-
რირ ატ-ტაბარი (838—923):

...سنة سبع و أربعين و مائة... اغارة استرخان الخوارزمي في جمع
من الترك على المسلمين بناحية ارمينية و سبيه من المسلمين و اهل الذمة خلقاً
كثيراً و دخولهم تغلب و قتلهم حرب بن عبد الله الراوندي الذي تسب
اليه الحربية ببغداد و كان حرب هذا فيها ذكر مقيماً بالموصل في الفين من
الجند لمكان الخوارج الذين بالجزيرة و كان ابو جعفر حين بلغه تحزب الترك
فيما هناك وجه اليهم لحربهم جبرائيل بن يحيى و كتب الى حرب يأمره بالمسير
معه اليهم فارمعه حرب فقتل حرب و هزم جبرائيل³

„ასორმოცდაშვიდ წელს... ასთარხან ხევრაზმე თურქთა ურდოთი
თავს დაესხა მუსლიმებს არმინიაში, შეიპყრო მრავალი მუსლიმი, ზიშია
და შევიდა თაფლისში. მათ შეება ჰარბ იბნ ‘აბდ ალ-ლაჰ არ-რავანდო, რო-
მელმაც ბაღდადიდან მიიღო მოწერილობა შებრძოლების შესახებ. ჰარ-
ბი მაშინ ორი ათასი მეომრით მოსულში იდგა და თვალყურს ადევნებდა
ალ-ჯაზირის ხარიჯიტებს. აბუ ჯა‘ფარმა, როგორც კი შეიტყო თურქთა
თავდასხმა, მაშინვე გაგზავნა მათთან ბრძოლის გასამართავად ჯიბრა‘ილ
იბნ ნაჰა და ჰარბსაც მისწერა და უბრძანა გაჰყოლოდა ჯიბრა‘ილს თურქ-
თა წინააღმდეგ სალაშქროდ. ეს ჯიბრა‘ილთან ერთად წავიდა და დაილუ-
პა, ხოლო ჯიბრა‘ილი უკუიქცა“.

თითქმის მთლიანად იმეორებს ამ ცნობას XII—XIII სს-ის არაბი მწე-
რალი აბუ ლ-ჰასან ‘ალი იბნ აბუ ლ-ჟარიმ მუჰამად იბნ მუჰამად იბნ ‘აბდ
ალ-ჟარიმ იბნ ალ-ეჰჰიდ აშ-შაიბანე (1160—1234), რომელიც უმეტესად ცნო-
ბილია იბნ ალ-ასირი ალ-ჯაზირის ანდა, უფრო მოკლედ, იბნ ალ-ასირის სახე-
ლით. ისიც აღნიშნავს:

...سنة سبع و أربعين و مائة... اغار استرخان... الخوارزمي في جمع
من الترك على المسلمين بناحية ارمينية و سبي من المسلمين و اهل الذمة خلقاً
و دخلوا تغلب و كان حرب مقيماً بالموصل في الفين من الجند لمكان الخوارج
الذين بالجزيرة و سير المنصور الى محاربة ترك جبرائيل بن يحيى و حرب
بن عبد الله فقتلوه فهزم جبرائيل و قتل حرب و قتل من احصاب جبرائيل
خلق كثير⁴

تاريخ الرسل و الملوك لابن جعفر محمد بن جرير الطبري، ج—3، ص 328
(დგ. სამოცდაშვიდ).

تاريخ الكامل للعلامات أبي الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم
ابن عبد الواحد الشيباني المعروف بابن الاثير الجزري، الطبعة الاولى بالمطبعة الازهرية
المصرية سنة 1301، ج—5، ص 273

„...ასორმოცდაშვილ წელს... ასთარხან ხვარაზმე თურქთა ურდოთი თავს დაესხა მუსლიმებს არმინიაში, წაასხა მუსლიმები, ზიმიები და შევიდა თაფლისში. ჰარბი მაშინ თავისი ორათასიანი რაზმით მოსულში იღგა ალ-ჯაზირის ხაროჯიების სათვალთვალოდ. თურქებთან შესაბრძოლებლად ალ-მანსურმა გაგზავნა ჯიბრა'ნო იბნ ნაჰა და ჰარაბ იბნ აბდ ალ-ლაჰი. ისინი შეებნენ მტერს, მაგრამ ჯიბრა'ნო უკუიქცა, ხოლო ჰარბი დაიღუპა, დაიღუპა აგრეთვე ჯიბრა'ნოს მრავალი მუსლიმი“.

იბნ ალ-ასირი ხშირად სარგებლობს ალ-იაკუბნსა და ატ-ტაბარის შრომებით, ამიტომ საფიქრებელია, რომ მას ეს ცნობაც იმათგან აქვს წასესხები. მაგრამ ამას ვერ ვიტყვით იაკუბნსა და ატ-ტაბარის ცნობათა ურთიერთდამოკიდებულებაზე. მართალია, ატ-ტაბარმა იაკუბნის გარდაცვალების შემდეგ კიდევ 31 წელი იცოცხლა და მას შეეძლო მისი ნაშრომით სარგებლობა, მაგრამ დაკვირება გვიჩვენებს, რომ ასეთი რამ გამორიცხულია, რადგან, ჯერ ერთი, ისინი ცხოვრობდნენ ერთმანეთისაგან საკმაოდ დიდი მანძილით დაშორებულ ქვეყნებში (ერთი ეგვიპტეში, მეორე — ერაყში) და, მეორე, მათი ცნობები რას ტარხანის (იგივე ასთარხანი) ლაშქრობას რომ ეხება საქართველოში, დეტალებით და მოცულობითაც ერთმანეთისაგან საკმაოდ განსხვავდება. ალ-იაკუბნი არ ასახელებს ლაშქრობის თარიღს და თბილისის აღებას, არაფერს ამბობს მუსლიმთა ქვეშევრდომი ქრისტიანი და ებრაელი მოსახლეობის („აჰლუ ზ-ზიმმის“-ს) დატყვევება-წყევანაზე, ჰარბ იბნ აბდ ალ-ლაჰ არ-რავანდის რაზმის სიდიდესა და თვით ჰარბის დაღუპვაზე. ხოლო ატ-ტაბარისთან ყველაფერი ეს მოცემულია, მაგრამ არ ჩანს, ვინ იყო მაშინ არმინიის ანუ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის (სომხეთის, აღმოსავლეთ საქართველოსა და ალბანეთის) გამგებელი, დასახელებული არ არის მის მისაშველებლად ხალიფა აბუ ჯაფარ ალ-მანსურის (754—775) მიერ გაგზავნილი ჯიბრა'ნო იბნ ნაჰა ალ-ბაჟალის რაზმის მეომართა რიცხვი, ვინ შედიოდა ამ რაზმში და რომელ ადგილს შეაფარეს თავი რას ტარხანის მიერ უკუქცეულმა ნაჰანდმა და ჯიბრა'ნომ.

ალ-იაკუბნსა და ატ-ტაბარის ცნობათა ამგვარი სხვაობა რას ტარხანის ლაშქრობაზე საქართველოში უთუოდ იმას მოწმობს, რომ მათ საღუძვლად უნდა ედოთ ადრე არსებული და ჩვენამდე მოუღწეველი აუ ჯერ მიუყვლეველი წყარო ან წყაროები. ეს გარემოება კი ზრდის ამ ცნობათა სანდოობას და მნიშვნელობას. მათი უტყუარობის დადასტურებაა აგრეთვე ისიც, რომ საქართველოში რას ტარხანის ლაშქრობის თაობაზე დაახლოებით ასეთსავე ცნობას იძლევა VIII ს-ის სომეხი მწერალი ლევონდი, რომელიც ამბობს:

„ხაგანმა შეკრიბა ჯარი, ჩააბარა თავის სარდალს — ხატირ ლიტბერის ჩამომავალს რაეტარხანს და ეზიდის გამგებლობაში მყოფ ჩვენს ქვეყანაში გამოგზავნა. დიდი მდინარის, მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეს გაფანტულმა ხაზარებმა დაიპყრეს ბევრი ოლქი: ხეჯარბ, კაგა, ოსტანი“,

⁸ ხეჯარი (ჰეჯერი) — თემი შირვანში.

⁹ კაგა (ქაღადმეტი) — მოიცავდა თანამედროვე აღდაშისა და მინგჩაურის რაიონებს.

⁷ ოსტანი — ალბანეთის დედაქალაქის კაპალაქის ცენტრ. ნაწილი 387 წ. შემდეგ, როცა ის სასანიანთა მეფის ნაცელის რეზიდენციად გახდა.

მარზპანიანი⁸, გაბანდი⁹, გეგავი¹⁰, შაკე¹¹, ბიესი¹², ხენი¹³, კამბეხიანი¹⁴, ხოშმასი¹⁵ — ესენი სუყველა ალბანთა ოლქებია; აი-ლეს ბალასანის თვალწარმტაცი ველიც¹⁶ და წაასხეს აურაცხელი ჯოგი და ცხენის რემა. დაიპყრეს აგრეთვე საქართველოს შვიდი ოლქი: შუჩი¹⁷, კვეგ-გაპორი¹⁸, ჩელდტი¹⁹, ცუქეტი²⁰, ველისციხე, თიანეთი, ერკი²¹ და შეა-გროვეს რა დიდძალი ნადავლი და ტყვეები, დაბრუნდნენ თავიანთ საცხოვრებელ ადგილზე. არმინის მაშინდელმა სნეულმა და ტრაბახა გამგებელმა თავის აწვევაც კი ვერ გაბედა, საკუთარ ნაქუქში გამოეხვია და გულ-გრილად უცქერდა ჩვენი ქვეყნის დაქცევას²².

როგორც ვრწმუნდებით, არაბი და სომეხი მწერლების ცნობები საქართველოში რას ტარხანის ლაშქრობაზე, აესებენ და მთლიანად ეუანხმებიან ერთმანეთს. ისინი, უეჭველად, გადმოგვცემენ ნამდვილად მომხდარ ამბავს — ერთ-ერთ ლაშქრობას იმ მრავალ შეტაკებათაგან, რასაც ადგილი ჰქონდა არაბებსა და ხაზარებს შორის კავკასიაში VIII საუკუნეში.

ცნობილია, რომ ამ დროს არაბები განაგრძობდნენ დაპყრობით ომებს დასავლეთის, აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის მიმართულებით, დასავლეთში იპყრობდნენ პირენეის ნახევარკუნძულს და ემუქრებოდნენ საფრანგეთს, აღმოსავლეთში შეიჭრნენ ირანში, ხვარაზმში, დაიკავეს მავარანნაპრი და ფეჩი შედგეს ინდოეთში; ხოლო ჩრდილოეთში უტევდნენ ბიზანტიასა და ხაზართა სამეფოს. მაგრამ მათ ყველგან მდგარ წინააღმდეგობას უწყევდნენ. ამ მხრივ ყველაზე მეტად გამოირჩეოდნენ ბიზანტიელები და მათი მოკავშირე ხაზარები, რომლებსაც ხშირად შუა აზიის თურქეში და კარლუკი თურქებიც ეხმარებოდნენ. სწორედ მათმა შეუპოვარმა ბრძოლამ და, ამასთანავე, სახალიფოში დაცემულმა საშინაო აშლილობამ დაასუსტეს არაბები და VIII ს-ის 30-

⁸ მარზპანიანი (მარზპანი) — თემი ქ. კაპალაკის სამხრ. აღმოსავლეთით.

⁹ გაბანდი (პაბანდი) — ქალაქი და თემი შამახაში.

¹⁰ გეგავი (გელავი, დეგუგე) — თემი დაღესტნის სამხრეთით, ახლანდელ აღსუს რაიონში.

¹¹ შაკე (შაკაშენი) — თემი მტკვრის ხეობაში, მდინარეების ზეგამსა და ქიურაქჩაის შორის.

¹² ბიესი (ბეჩი, ბელი) — თემი მდინარეებს მურღალსა და ყარაჩაის შორის, ახლანდელი კახის რაიონში.

¹³ ხენი (ლენი, ეხნი, ეხნიბული) — მდებარეობდა თანამედროვე ზაქათალას რაიონში.

¹⁴ კამბეხიანი (კამბეკანი) — თანამედროვე შირაქი.

¹⁵ ხოშმასი (ხოშმასი) — ახლანდელი ხაჩმაზი ვარდაშენის რაიონში.

¹⁶ ბალასანის (ბალასკანის) ველი — ახლანდელი მრლის ველი მტკვარ-არაქსის შესაყართან.

¹⁷ შუჩი (შურჩი, შალაკი) — სუქეთი, ივრის ხეობაში.

¹⁸ კვეგ-გაპორი (ქველდაბა) — თემი თიანეთის აღმოსავლეთით, ახლანდელი ქველდაბა.

¹⁹ ჩელდტი (ჩელთი) — ახლანდელი ერწო.

²⁰ ცუქეტი (წუქეთი) — თემი ივრის ხეობაში, ერწოსა და კუხეთს შორის.

²¹ ერკი (ხერკი, ერცა) — თემი არაგვის მარცხენა მხარეს, თემის ხეობაში. ზემოჩამოთვლილი ყველა გეოგრაფიული სახელის გახმარება მოტანილი გვაქვს ს. ერეკლიანის ნაშრომიდან „სომხეთი „აშხარაცუი“-ის (VII ს. სომხური გეოგრაფია) მიხედვით“, ერევანი, 1963 წ. (სომხურად). სომხურიდან თარგმნაში გაწეული დახმარებისათვის ა. აბდალაძის მაღლობელი ვარს.

²² История халифов Вардапета Гевонда, писателя VIII века. Перевод с армянского К. Патханьяна, СПб., 1862, с. 92—93.

იან წლებში მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. ხაზარები თანდათან აქტიურდებიან და თავს ესხმიან არაბებს ამიერკავკასიაში. ერთ-ერთ ასეთ ძლიერ თავდასხმას, რომელმაც სერიოზულად ჩააფიქრა სახალიფოს მბრძანებელი, ატ-ტაბარის მიხედვით, ადგილი ჰქონდა ჰიჯრით 145 წელს, რაც ქრისტიანული კალენდრით, მოიცავს დროს 762 წლის პირველი აპრილიდან 763 წლის 20 თებერვლამდე. ატ-ტაბარი იუწყება, რომ ამ (145) წელს თურქები და ხაზარები ბზბუ ლ-აბეზბიდან (დერბენდიდან) თავს დაესხნენ არმინიას და მრავალი მუსლიმი ამოწყვეტეს²³. თურქებისა და ხაზარების თავდასხმა რომ ნამდვილად 145 წელს მომხდარა, ამას ადასტურებს იბნ ალ-ასნარის ცნობაც, რომელშიც აღნიშნულია, რომ ამ დროს (145 წ.) ბზბუ ლ-აბეზბში აღსდგნენ თურქები და ხაზარები და ამოწყვეტეს ბევრი მუსლიმი არმინიაში²⁴.

არაბ ავტორთა მონაცემებს მთლიანად უპერტენ მხარს სირიელი მწერლები მიხეილ სირიელი და ალაბი მენზიჯი. მიხეილი ხაზართა ამ ლაშქრობის თარიღად ასახელებს 1074 წელს, ხოლო ალაბი — ალ-მანსურის ხალიფობის მე-9 წელს²⁵, ე. ი. ჰიჯრის 145 წელს ($136 + 9 = 145$). 145 წელი კი, როგორც ზემოთ ვთქვით, შეესაბამება პერიოდს 762 წ. აპრილიდან 763 წლის თებერვლამდე. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ხსენებულ ლაშქრობას ადგილი ექნებოდა არა 763 წლის იანვარ-თებერვალში (ამ დროს ხაზარები ომს, ალბათ, არ დაიწყებდნენ), არამედ 762 წელს.

არსებული ცნობების თანახმად, 762 (145) წელს მოწყობილი ლაშქრობისას ხაზარებს დაუბრუნებიათ ჰამზინის, ლაჯნის და ალანთა ქვეყნები, რომლებიც მურვან ყრუს ლაშქრობის დროს (735—742) არაბებმა დაიპყრეს.

ხაზართა ისტორიის მკვლევრის მ. არტამონოვის აზრით, ეს უნდა იყოს ხაზართა ის ლაშქრობა, რომელიც, არაბულ და სომხურ წყაროთა მიხედვით, რას ტარხანის (იგივე ასთარახანი და რაუ-ტარხანი) მეთაურობით მოეწყობა²⁶. მაგრამ, ვფიქრობთ, ეს აშკარა შეცდომაა. ამ დასკვნამდე მივყავართ არა მარტო თარიღს, რომელიც პირდაპირ აქვთ მითითებული არაბ მწერლებს, არამედ სულ სხვა გარემოებასაც.

ხაზართაგან ძლეული არაბები უკვე თავდაცვაზე გადადიან და დერბენდარიალის გასასვლელებს ამაგრებენ. ამავე დროს ხალიფა აბუ ჯა'ფარ ალ-მანსური ჩრდილოეთიდან მოსალოდნელი საფრთხის თავიდან აცდენის სტეპა საშუალებებზეც ფიქრობს. არმინიის გამგებლად 752/3 (135) წელს დანიშნულ ნაზრდ იბნ 'უსაიდ ას-სულამისადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში, რომელსაც ატ-ტაბარის თანამედროვე აბუ მუჰამად იბნ 'ასამ ალ-ქუფი იხსენიებს, იგი წერს: სანამ არსებობს ამიერკავკასიაზე ხაზართა თავდასხმის საშიშროება, მათ კი ყოველთვის შეუძლიათ შემოიჭრან ამ მხარეში, მანამდე არმინიის აყვავება გამორიცხულია. ამიტომ საჭიროდ მიმაჩნია მათთან დაზავე-

²³ العبرى, داسახ. ნაშრ., ტ. II, გვ. 318.

²⁴ ابن الاثير, داسახ. ნაშრ., ტ. V, გვ. 271.

²⁵ Michele Sirien Chromique, ed. Chabot., t. II; Histoire universelle par Agapius de Menbidgi, trad. par A. Vasiliev, p. 543.

²⁶ М. И. Артамонов. История Хазар, Л., 1962, с. 242.

ბა, ხოლო ამის მისაღწევად კი ხაკანის ქალიშვილი²⁷ შენი დაქორწინება და მასთან დანათესალება²⁷.

ლეონდის ცნობით, ნაზიდმა ხალიფას რჩევა მიიღო, ჩრდილოეთის მეფეს დებუტაცია აახლა და ასულის ხელი სთხოვა²⁸. ხოლო ხაკანმა, რომელსაც იბნ 'ასამ ალ-ქუფის თქმით, სახელად ბალათური ერქვა, დააკმაყოფილა ნაზიდის თხოვნა და მას თავისი ქალიშვილი ხათუნი მიათხოვა. ხათუნს მამამ თან გააყოლა წარჩინებულ ხაზართა ათასკაციანი რაზმი და გაატანა მდიდრული მზითვი: 100 ათასი ღირჰამი, ათასი მსახური, 4 ათასი კეიცი, ათასი ჯორი, 10 ათასი ხაზარული ჯიშის პატარა ტანის აქლემი, ათასი ბაქტრიული ჯიშის ორკუზიანი აქლემი და 10 ათასი ცხვარი. გარდა ამისა, საპატარძლოს ბარგში შედიოდა აგრეთვე ოქროსა და ვერცხლის ფურცლებით შექმნილი 10 დაბურული ძვირფასი ოთხთვალა (რომლებიც შიგნით მოფარდაგებული იყო ბეწვეულებით და აკრული შავი ფარჩით) და 20 სხვა ოთხთვალა, დატვირთული აქრო-ვერცხლის ჭურჭლითა და სხვა ძვირფასი საოჯახო ნივთებით²⁹.

ხაზართა ხაკანის ბალათურის ასული თავისი ბარგიცა და ამაღლით ბარდავს მივიდა, ქალაქის კარიბჭესთან კარვები გაშალა და იქ დარჩა, სანამ ნაზიდის მიერ გამოგზავნილი პირები მას არაბთა წეს-ჩვეულებებს, სარწმუნოებასა და ყურანს გააცნობდნენ. შემდეგ მან „ფარ-ხმალს დაჰყარა“³⁰ და ნაზიდს მასთან ცხოვრების ნება დართო³¹. მ. არტამონოვის აზრით, ეს 759/60 წლებში უნდა მომხდარიყო, ნამდვილად კი მოხდა უფრო გვიან.

იბნ 'ასამ ალ-ქუფის გადმოცემით, ხათუნმა ნაზიდთან სულ ორი წელი და ოთხი თვე დაჰყო, მისგან ორი შვილი შეეძინა, მაგრამ ორივე დაეხოცა და თვითონაც მოკვდა. ცოლ-შვილის დაკარგვამ ნაზიდი ძლიერ შეაწუხა³². მიუხედავად ამისა, ხაკანის ასულის სიკვდილი ხაზარებმა არაბთა ეერაგობით ახსნეს თურმე და მშვიდობა დაარღვიეს. განრისხებულმა „ხაკანმა ჯარი შეჰყარა, თავის სარდალს რაჟ-ტარხანს ჩააბარა და ეზიდის გამგებლობაში მყოფ არმინიას მოუსიაო“, — ამბობს ლევონდი³³. ხოლო ატ-ტაბარნი და იბნ ალ-ასირი დასძენენ, ხაზართა ეს შემოსევა 147 (764/5) წელს მოხდაო³⁴.

²⁷ Akdes Nimet Kurat, Abū Muhammed Ahmed b. A'tham al-Kufi's Kitab al-Futuh and its Importance Concerning the Arab Conquest in Central Asia and the Khazars. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1949, t. VII, № 2, p. 272; Я. К у б и, с. 8; Баладзори, с. 20; Гевонд, с. 92.

²⁸ Гевонд, с. 92.

²⁹ Akdes Nimet Kurat. დასახ. ნაშრ. გვ. 272; М. И. Артамонов. დასახ. ნაშრ., გვ. 241—242.

³⁰ ფარ-ხმალს ხაზარი ქალიშვილები უმანკოების დასაცავად ატარებდნენ (М. А. Артамонов. დასახ. ნაშრ., გვ. 242).

³¹ М. И. Артамонов, დასახ. ნაშრ., გვ. 244.

³² Akdes Nimet Kurat. დასახ. ნაშრ., გვ. 272.

³³ Гевонд, დასახ. ნაშრ., გვ. 93. რაკი ვიციტ ლაშქრობის ზუსტი თარიღი, ლაშქრობის მიზეზი და ნაზიდთან ხაზართა ხაკანის ასულის ცხოვრების ხანგრძლივობა, ძნელი არაა დავარწმუნდეთ იმაში, რომ მათი ქორწინება მომხდარა 762 წელს და არა 759/60 წელს, როგორც მ. არტამონოვი ვარაუდობს.

³⁴ الطبری, დასახ. ნაშრ., გვ. 328; ابن الاثير, დასახ. ნაშრ., გვ. 273.

რას ტარხანის ვინაობა საიდუმლოებითაა მოცული. ატ-ტაბარ და იბნ ალ-ასირი მას „ასთარხან“-ად მოიხსენიებენ. ლევონდი კი „რაუთარხანს“ წერს, რაც ახლოსაა ია'კუბის „რას ტარხან“-თან. ია'კუბი მას უწოდებს „მალიქუ ლ-ხაზარ“-ს, რასაც პ. ჟუზე თარგმნის „ხაზართა მეფედ“ (Царь хазар)³⁵, მაგრამ ლევონდის ცნობიდან ჩანს, რომ ის ხაზართა მეფე კი არა, სარდალია. ხაზართა მეფედ მაშინ, იბნ 'ასამ ალ-ქუფუს ცნობით, ბალათური იყო.

ატ-ტაბარისა და იბნ ალ-ასირის მიხედვით, ასთარხანი ხვარაზმელია. ლევონდი კი იმის ხვარაზმელობაზე არაფერს აზრობს, 'ამაგიეროდ ხაზგასმით აღნიშნავს, „რაუ-ტარხანი ხატირლიტბერის ჩამომავლობისაა“. ის 764 წლის ლაშქრობისას გამოჩნდა და მის დამთავრებისთანავე გაუჩინარდა³⁶. კ. ცეგლელი, რომელიც ლევონდის ცნობას იმოწმებს, ამ გარემოებას იმით ხსნის, რომ რაუ-ტარხანს შემდეგ ხაზართავის უღალატნია, თავისი ვაჟი არაბებთან გაუგზავნია მძევლად, ხოლო თვითონ ალბანთა კართან ანუ დარუბანდში ხმლით დაღუპულა³⁷. მაგრამ სომეხი მწერლის ცნობიდან ასეთი დასკვნის გამოტანა შეუძლებელია. ის რომ ამბობს, „რამდენიმე ხნის შემდეგ იგივე ბოროტი, ვინც ალვანთა მიწა ჩრდილით დაფარა, ისმაილტიანთა მბრძანებელს შეუერთდა, ვაჟი მძევლად სირიაში გაგზავნა, ხოლო თვითონ ალვანთა კარის ახლოს ხმლით მოიკლა თავი“-ო³⁸, — ეს, როგორც მ. არტამონოვი შენიშნავს, რაუ-ტარხანს კი არ ეხება, არამედ არმინიის მაშინდელ გამგებელს ნაზიდ იბნ 'უსაიდ ას-სულამის, რომელმაც, მემატიანის თქმით, სულმოკლეობა გამოიჩინა, მტერს ჯეროვანი წინააღმდეგობა ვერ გაუწია და ქვეყანა ააოხრებინა³⁹.

ვ. ბარტოლდის ვარაუდით, ხატირლიტბერი უნდა იყოს ძველი თურქული ტიტული „ელტებერი“, რომლითაც იწოდებოდნენ ვასალი მთავრები⁴⁰. ს. მალოვისა და ა. კოვალევსკის მიხედვით, იგივე ტიტული „ბალტავარის“ უორმით ცნობილი იყო ვოლგის ბულღარშიც⁴¹. კ. ცეგლელი, რომელიც აგრეთვე შეეხო ამ საკითხს, „ხატირლიტბერთა“ ანუ „ელტებერთა“ გვარის არსებობას

³⁵ Я' К у б и. История, с. 8.

³⁶ ჩვენთვის ცნობილი მწერლებიდან არც ერთი რაუ ტარხანის შესახებ არაფერს არ იტყობინებო, აღნიშნავს კ. პატკანიანი (Гевонд, გვ. 158. შენ. 190).

³⁷ С. З е г л е д у. Khazar Reids in Transcaucasia in A. D. 762—764. Acta Orientalia, 1960, t. XI, pp. 75—88.

³⁸ Гевонд, გვ. 93.

³⁹ იქვე.

⁴⁰ В. В. Бартольд. Киргизы. Сочинения, т. II, ч. I, М., 1963. с. 481—2.

⁴¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М., - Л., 1951, с. 31, 42; А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков, 1956, с. 122.

აღნიშნავს დალესტნის ჰუნებში⁴². ხოლო მ. არტამონოვი „ხიტირს“, რომელიც „ხაზირს“ და „ხაზარს“ უნდა უკავშირდებოდეს, ხაზართა სამეფო გვარად მიიჩნევს⁴³. მაშასადამე, გამოდის, რომ რას ტარხანნი უნდა ყოფილიყო ხაზარი ან ხაზართა ხაქანისადმი ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფი რომელიმე ტომის წარმომადგენელი, რომელსაც სამეფო კარზე დიდი თანამდებობა ეკავა. მაგრამ არაბულ წყაროებში შემონახული პირდაპირი ცნობა იმის შესახებ, რომ იგი იყო ხვარაზმელი (ხვარაზმე) გამოირიცხავს ასეთი დასკვნის გაკეთების შესაძლებლობას. ამიტომ, მ. არტამონოვი შეეცადა საკითხის სხვაგვარად ახსნას. მან ასთარხანნი გამოაცხადა „ასთა“, „არსთა“ თუ „აორსთა“ თარხნად ანუ უფროსად. ხოლო „ასები“ (არსები) დაუკავშირა ლარისის (ალ-არსის) ტომს, რომელიც ხვარაზმიდან იყო მოსული ხაზარეთში და შეადგენდა ხაქანის დაქირავებულ გვარდას.

საკითხის ამგვარი ახსნა შეიძლება დამაჯერებელი ყოფილიყო, რომ მას ხელს არ უშლიდეს ორი რამ: პირველი ის, რომ ხაზართა ლაშქრის სარდალს ლევონდი ხატირლიტბერთა გვარის ჩამომავლად მოიხსენიებს და, მეორე, ხაქანსა და მის სამსახურში მყოფ ლარისის მუსლიმ ტომს შორის არსებობდა გარიგება, რომლის თანახმად შეუძლებელი იყო მისი გაგზავნა ერთმორწმუნეთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამ უხერხულობის გამო, ავტორი გვერდს უვლის ასთარხანის თუ რას ტარხანის ხვარაზმელობას და საბოლოოდ იმის მოჰსრეა, რომ იგი იყო თარხანი კონსტანტინოპოლელი ებრაელის წერილში მოხსენიებული იმ ასებისა, რომლებიც, რუსული მატეანის მიხედვით, მდ. დონეცზე ცხოვრობდნენ⁴⁴. მაგრამ ხაზართა ლაშქრის სარდალის ვინაობა-სადაურობის ამგვარ ახსნასაც ხელოვნურობის ელფერი დაჰკრავს. თუ მას მაინკლამაინც ტომის ბელადად მივიჩნევთ, მაშინ, ფიქრობთ, უფრო მისაღებ იქნებოდა თუ ვიტყოდით, რომ ის იყო იმ ასების უფროსი, რომლებიც, ალ-ბირუნის (XI ს.) ცნობით, აღრიდანე არალისა და კასპიის ზღვებს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე (ე. ი. შუა აზიაში — ხვარაზმში) ცხოვრობდნენ⁴⁵, იქიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში გადავიდნენ და ხაზართა მბრძანებელს მორჩილებდნენ⁴⁶. თუ ეს ასეა (ამას ჯერ დამატებით კვლევა სჭირდება), მაშინ უნდა დავუშვათ, რომ რას თარხანი იყო წარმომავლობით ხვარაზმელი, ხატირლიტბერთა⁴⁷ ჩამომავალი, სამშობლოდაგდებული არამუსლიმი⁴⁸, რომელიც ხაზარ-

⁴² Acta Orientalia, 1960, t. XI, pp. 80—88.

⁴³ М. И. Артамонов, с. 246.

⁴⁴ იქვე, ივ. 244—246.

⁴⁵ В. В. Бартольд, Киргизы, с. 550.

⁴⁶ ი. მარკვარტის მტკაცებით, აღწერებს აღრე (IX ს-მდე), ასებს (ას) უწოდებდნენ (J. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1909, გვ. 114—115; В. В. Бартольд, დასახ. ნაშრ. გვ. 550), ხოლო აღანები ძვ. წ. ა. IV ს-ში ხვარაზმის ახლოს ცხოვრობდნენ (А. П. Новоселъцев. К вопросу о македонском племени в древней Грузии. ივ. ქავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბ., 1976, გვ. 105).

⁴⁷ რაკი ხატირლიტბერი იგივეა, რაც ძველი თურქული ტერმინი ილტიყარი (რომელსაც უწოდებდნენ ვასალ მთავრებს, მეფეებს), ხოლო თურქები ძველთაგანვე ცხოვრობდნენ შუა აზიაში — ხვარაზმში, ამიტომ არაა გამორიცხული ასეთი გვარის არსებობა იქ.

⁴⁸ რას თარხანი რომ მუსლიმი ყოფილიყო, არაბთა წინააღმდეგ არ იომებდა.

თა ხაყანს მსახურობდა, თარხანთა უფროსის ანუ რას⁴⁹ თარხანის თანამდებობას ან ტიტულს ფლობდა და უთუოდ საზღვართან ახლოს იდგა⁵¹. ასევე საფიქრებელია ისიც, რომ რას თარხანი (ასთარხანი) იყო მისი საკუთარი სახელი, ანდა სახელი იმ ტომისა, რომელსაც, ალბათ, იგი წინამძღოლობდა. ასეთი ვარაუდის გამოთქმის საფუძველს გვაძლევს თვით ტერმინ „თარხანს“ ბუნება, მის მნიშვნელობათა გათვალისწინება.

თარხანი ჯერ დაუდგენელი წარმოშობის ძველი ტერმინია, გვხვდება თურქული მოღვმის ხალხებში, მონღოლებში, ხაზარებში, ვოლგისა და კამის ბულარებში, ამიერკავკასიაში, ირანსა და სხვა ქვეყნებში სხვადასხვა დროს, განსხვავებული მნიშვნელობით.

სულხან საბასა და დ. ჩუბინაშვილის განმარტებით, თარხანი სხვათა ენაა, და თავისუფალს ნიშნავს⁵¹. ასეა ახსნილი იგი იაგელოსთანაც⁵². შედგენილი საკუთარი სახელის სახით იგივე სიტყვა (ე. ი. თარხანი) გავრცელებული იყო ხაზარებში. ერთ-ერთ მათ წინამძღოლს VII ს-ში ჩორბან თარხანი ერქვა⁵³. თარხანი რომ ხაზარებში ნამდვილად გავრცელებული სახელი იყო, ჩანს ქართული და არაბული წყაროებიდანაც. ჭუანშერი, როცა ეხება ვახტანგ გორგასლის ბრძოლას ოსთა წინააღმდეგ, აღნიშნავს: „...ბრძოლა იყო ბუმბურაზთა მდინარესა მას ზედა. მაშინ ოვსთა რომელ ჰყვეს ნიჭადნი ხაზართან, მათ თანა ერთო კაცი ერთი გოლიათი, სახელით თარჯან. გამოვიდა ესე თარჯან ხაზარი... და თქუა... ვინცა არს თქუენ შორის უძლიერესი, გამოვიდეს ბრძოლად ჩემდა“. ხოლო ხალიფა ალ-ვასიკის (842—847) ელჩი ხაზარეთში ას-სალამი იუწყება: ხაყანს, როცა მე მასთან ვიყავი, სახელად თარხანი ერქვა⁵⁴. ამავე დროს, საკუთარი სახელის სახით თარხანი დამოწმებულია აგრეთვე ირანის აზერბაიჯანში⁵⁵.

ზემოაღნიშნულის გარდა, თარხანი იყო აგრეთვე ტიტული⁵⁶. ტიტულის.

⁴⁹ რას (არაბ. راس) ნიშნავს თავს, მეთაურს. რას თარხანი იქნება თარხანთა თავი, მეთაური. წინამძღოლი, ხოლო ამ თანამდებობაზე, შ. არტამონოვის აზრით (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 246), ხაზარეთში შეიძლებოდა ყოფილიყო ხაზარი და არახაზარიც, ე. ი. უცხო.

⁵⁰ ის რომ საზღვართან ახლოს უნდა მდგარიყო, ამაზე მივგანინებებს ალ-იბნ-კუბი, რომელიც აღნიშნავს: „ამოძრავდნენ ხაზარები დერბენდში“-ო (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 6).

⁵¹ ს უ ლ ხ ა ნ - ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი. ქართული ლექსიკონი, ტფ., 1928; დ. ჩ უ ბ ი - ნ ა შ ე ი ლ ი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

⁵² И. Я г е л о. Полный персидско-арабско-русский словарь. თავისუფალს უწოდებს თარხანს ბ. ვლადიმირციც. (Б. Я. В л а д и м и р ц о в. Общественный строй Монголов, Л., 1934, с. 50).

⁵³ Қ. П а т к а я о в, Опыт истории династии Сасанидов по сведениям, сообщаемым армянскими писателями. В сб.: «Труды Восточного отделения русского археологического общества», СПб., 1889, т. XI—V, с. 79.

⁵⁴ ჭ უ ა ნ შ ე რ ი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, თბ., 1955, ტ. I, გვ. 151—152; M. C. D o h s s o n, Des peuples du Caucase, Paris, 1828, p. 134.

⁵⁵ Cl. H u a r t, Babek (Encyclopedie de Islam, t. V ; გვ. 557).

⁵⁶ პ. ი ო ს ე ლ ი ნ ი, დიდი მოურავი გიორგი სააკაძის ცხოვრება, თბ., 1973, გვ. 14.

მნიშვნელობით იგი გავრცელებული იყო ვოლგისა და კამჩა ტუღლარებში. არაბი მწერლები და მოგზაურები მას თარგმნიან როგორც „მალექ“ (كلمة) ანუ „მეფე“, რომელიც, ე. გრიგორიევის ვარაუდით, უნდა იყოს არასრულყოფილიანი ვასალი დიდი ხელმწიფისა⁵⁷. ამ გაგებით ხმარობს სიტყვა მალექს, მაგალითად, ალ-ი'აკუბრ, როცა ის თარხნის ტიტულს ეხება⁵⁸. ე. გრიგორიევის ვარაუდის სასარგებლოდ მეტყველებს ისიც, რომ IX ს-ის მწერალ მუჰამად ყაშლარისთან თარხანი გვხვდება „ამირის“ (امير) ანუ მთავრის, გამგებლის, სარდლის მნიშვნელობით⁵⁹.

თარხნობა ეძლეოდა მაღალი თანამდებობის სასულიერო და საერო პირებს. გათარხნება ხდებოდა როგორც ცალკეული ადამიანების, ასევე მთელი ოჯახის⁶⁰, გვარის⁶¹, სოფლისა და ტომის⁶². იბნ ბატუტას (XIV ს.) ცნობით, ასე უნდა იყოს წარმოშობილი ვოლგაზე ქალაქი ასტრახანი. „თარხანთან“ უშუალო კავშირში უნდა იყოს ქ. ტმუტარაკანიც⁶³.

თარხნობა რომ მიეღო კაცს, ამისათვის აუცილებლად საჭირო იყო თავი გამოეჩინა ბრძოლაში⁶⁴, შეეძრებებში და სხვ. ვინც ამას შეძლებდა, ის სავსედად არისტოკრატიაში შედიოდა, თარხნად იწოდებოდა⁶⁵ და განსაკუთრებული პრივილეგიებით სარგებლობდა. XIII ს-ის ირანელი ისტორიკოსის ჯუვეინის მიხედვით, ეს პრეროგატივა იმაში მდგომარეობდა, რომ თარხანი თავისუფლდებოდა ყოველგვარი გადასახადისაგან⁶⁶, მთელი სიმდიდრე, რომელსაც ომისა თუ ნადირობის დროს ჩაიგდებდა ხელში, მის საკუთრებაში რჩებოდა; მას შეეძლო სასახლეში უნებართვოდ შესვლა; მეცხრე დანაშაუ-

⁵⁷ В. В. Григорьев, Волжские булгары. В сб.: «Россия и Азия». СПб., 1876, с. 91.

⁵⁸ Я' К у б и. დასახ. ნაშრ., ტექსტი, გვ. 6. თარგმანი, გვ. 8.

⁵⁹ С. М. Шапшал. К вопросу о тарханных ярлыках (Академику Гордлевскому к его семидесятилетию. Сборник статей. М., 1953, с. 304). ამირის მნიშვნელობით თარხანს იხსენიებს რაშიდ ად-დინი (Р а ш и д а д - д и н и. Сборник летописей. М.-Л., 1952, т. I, кн. 2, с. 124).

⁶⁰ В. В. Бартольд. Сочинения, т. III, М., 1965, с. 441.

⁶¹ პ. იოსელიანი. დიდი მორჩავე გიორგი სააკაძის ცხოვრება. გვ. 14; Тарханные ярлики Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея, с введением, переписью, переводом и примечаниями изданные И. Березиным, Казань, 1851, с. 2.

⁶² ე. ველამინოვ-ზერნოვის ცნობით, ჩალათელთა ულუსის ერთ-ერთი ტომის სახელი თარხანი იყო (Dictionnaire djaghatai turc publie par V. Veliaminof-Zernof, S. P., 1869, p. 167). თარხანი რომ ტომს ერქვა სახელად, ამას ი. აველოვ ადასტურებს (იხ. მისი Полный персидско-арабско-русский словарь).

⁶³ С. М. Шапшал. დასახ. ნაშრ., გვ. 306—307.

⁶⁴ ბრძოლაში თავის გამოჩენისათვის იყო, რომ მეფე გიორგი X-მ აზნაურ გ. სააკაძეს თარხნის წოდება უბოძა (პ. იოსელიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 14).

⁶⁵ ვ. რადლოვის განმარტებით, თარხანი „პრივილეგირებული წოდება“ (В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1900, т. III, с. 854).

⁶⁶ თარხნის მთლიანად ან ნაწილობრივ განთავისუფლება გადასახადებისაგან და მისი შეუვალობა აღნიშნული აქვთ ე. გაბაშვილსა (ე. გაბაშვილი. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ., 1958, გვ. 290, 297) და ს. კაკაბაძესაც (ს. კაკაბაძე, მე-რეთის საბუთები თარხნობის შესახებ. „საისტორიო მოამბე“, თბ., 1950, № 5, გვ. 165—166).

ლამდე ვერავენ დასჯიდა; ნადიმის დროს ეკავა საპატიო ადგილი და უმასპინ-
ძლდებოდნენ ფიალა ღვინით⁶⁷.

თარხანი, როგორც სამხედრო არისტოკრატია, რომ ნამდვილად დიდი
უფლებებით სარგებლობდა და ხელმწიფის გვერდით იჯდა, ეს აღნიშნული
აქვს მონღოლური ხანის ცნობილ ისტორიკოსს და სახელმწიფო მოღვაწეს
რაშიდ-ად-დინსაც⁶⁸. ხოლო აბუ ლ-ლაზი ალ-ბაჰადური (XIII—XIV სს.),
რომელიც ჭუეენის ცნობას იმეორებს, ბოლოს უმატებს: მეცხრე დანაშაუ-
ლამდე დაუსჯელობის უფლებით სარგებლობდა არა მარტო თავითონ თარხანი,
არამედ მისი ჩამომავლებიც პირველიდან მეცხრე თაობამდე⁶⁹.

თარხნის პრივილეგიების შესახებ ყველაზე სრულად მოგვითხრობს XVIII
ს-ის თურქი მწერალი საიდ მუჰამედ რიზა. მისი განმარტებით, „თარხანის მნი-
შვნელობა იმაში მდგომარეობდა, რომ, თუ ვინმე სრული ძალის პატრონი ას-
პარეზობაში გამოავლენდა ვაეკაცობას: გულადობას, მოხერხებულობას, ეხერ-
გიას, კუნთების ძალას, სიმამაცეს ჩოგანში, აგრეთვე თავს გამოიჩენდა ძნელად
მისაღწევ რაიმე საქმეში და ამით აჯობებდა თავის ტოლებს და მეფის ჯილდოს
დაიმსახურებდა, — მაშინ ასეთი კაცი, ჭერ ერთი, ჩადენილი ცხრა ღიდი დანა-
შაულისათვის პასუხისგებაში არ მიეცემოდა და ვერც საყვედურს ეტყოდა
ვინმე; მეორე, მისი შთამომავლობა მეცხრე თაობამდე თავისუფლდებოდა სა-
ხელმწიფო გადასახადებისაგან; მესამე, ნადავლიდან არ გადაიხდიდა მეათედს,
რომელსაც ეწოდებოდა საუგ⁷⁰; მეოთხე, შეეძლო ხანის სასახლეში უნე-
ბართვოდ შესვლა: მეხუთე, ჰქონდა უფლება დასწრებოდა ხანის დი-
ვანს; მეექვსე, შეეძლო შეესვა ხანის ხელით მიწოდებული ღვინით საესე
ცხრა ფიალა და გაეჭარებინა ამქვეყნიური ჰირ-ვარამი; მეშვიდე, ლაშქრობი-
სას ხანთან ერთად მდგარიყო ავანგარდში; მერვე, შეეძლო თავის ჰარამზანაში
შეეყვანა და შეერთო რომელიც გნებავთ ასული, მისი მშობლების უკითხავად,
გარდა ხანის ქალიშვილისა; მეცხრე, შეეძლო ამალღებულები სახელისა და
დიდების მეცხრე ცამდე, მიეღო ჯილდოდ ცხენები, ხალიჩები და კიდევ სხვა
დასახელების ცხრა საგანი თითო ცხრა-ცხრა ცალის რაოდენობით⁷¹. ამას
უნდა დაემატოს ისიც, რომ თარხანს ეძლეოდა მამული მასში მსხდომი მოსა-
ხლეობითურთ, რომელსაც იგი ბეგრავდა თავის სასარგებლოდ⁷².

როგორც ირკვევა, ტერმინ თარხანს სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონია. იგი
აღნიშნავდა თავისუფალს, უფროსს, ტიტულს. ამიტომ ჩვენს ხელთ არსებული
მასალებით არ ხერხდება იმის ზუსტად დადგენა, თუ რა მნიშვნელობითაა
ნახმარი ზემოთ მოტანილ ტექსტებში რას ტარხანი და ასთარხანი. მაგრამ ზოუ-
ხედვად ამისა მაინც მიგვაჩნია, რომ ია'კუბუსთან, ატ-ტაბარისთან, იბნ ალ-

⁶⁷ A. A. Malik Juva'ini, The History of the World conqueror, transl. by J. Q. Boyle, Manchester, 1958, vol. I, pp. 37—38; vol. II, p. 595; В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения, т. I, М., 1963, с. 451.

⁶⁸ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. М.-Л., 1952, т. I, кн. I, с. 171. Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов, с. 50.

⁶⁹ «Родословное древо турков». Сочинение Абул-Гази, Хивийского хана. Перевод и предисловие Г. С. Саблукова. Казань, 1906, с. 50.

⁷⁰ საუგ საურის დამახინჯებული ფორმა უნდა იყოს.

⁷¹ С. М. Шапша. Дахас. წმრ., გვ. 310. რიცხვი ცხრა თურქებში ბედნიერებისა და სიძაღლის სიმბოლოა.

⁷² იქვე, გვ. 311.

ასწრთან და ლევონდთან რას ტარხანი პიროვნების საკუთარი სახელია. 764 წელს, ხაქანის ბრძანებით, მას ხაზართა დიდი ლაშქრით დაულაშქრავს ალბანეთი, ქართლი და დაუკავებია თბილისი, მაგრამ ეტყობა აქ დიდხანს არ დარჩენილა. ატ-ტაბარის მიხედვით, შემდეგ წელს მის წინააღმდეგ საბრძოლველად მოსულ არაბთა სარდალს ჰუმაიდ იბნ კახტაბს ის ადგილზე აღარ დახვედრია⁷³. მრავალი ტყვეთა და სხვა დიდძალი ნადავლით რას ტარხანი ხაზართა ქვეყანაში დაბრუნებულა.

ქართველი ისტორიკოსები ხაზართა ამ ლაშქრობას უკავშირებენ ბლუჩანის სარდლობით მოწყობილ თავდასხმას⁷⁴, რომლის მიზეზისა და შედეგის შესახებ „მატიანე ქართლისაჲ“ გვაძლევს: „...მიესმა სიშუენიერე მისი (ქართლის ერისმთავრების იოანესი და ჯუანშერის დის შუშანის. — ბ. ს.) ხაზართა ხაქანს; მოუგზავნა მოციქული და ითხოვა შუშან ცოლად... რაჟამს მოიწია მოციქული ხაქანისა, მიუმცნო ჯუანშერ ძმასა თჳსსა და დედასა. ზოლო მათ არა ინებეს და უთხრეს: „უკეთუ უღონო იქმნეს ყოფა ჭუენა, უძჯობეს არს, რათა შევიდეთ საბერძნეთად და მივმართოთ ქრისტიანეთა, ვიდრეღარა შეიგინოს შვილი ჩუენი წარმართთა მიერ“. და შუშანცა აგინა ხაზართა მეფესა.

შემდგომად სამისა წლისა მოგზავნა ხაქანმან სპასალარი თჳსი ბლუჩან; გამოვლო გზა ლეკეთისა და შემოვიდა კახეთად; მოადგა ციხესა, რომელსა შინა იყვნეს ჯუანშერ და დაჲ მისი შუშან, და მცირედთა დღეთა წარიღო და ტყუე ყენა იგინი. შემუსრა ქალაქი ტფილისი, წარტყუნა ქართლი და ყოველი ესე ქუეყანა. და ვითარ წარემართა გზასა დარიალანისასა... შუშან... მოწოა... წამალი სასიკუდინე... და... მოკულა.

წარვიდა ბლუჩან ხაქანისა, მიჰგუარა ჯუანშერ და მიუთხრა სიკუდილი დისა მისისა შუშანისი. ზოლო იგი განუწყრა არა-მიტანებისათჳს გუაჰისა მისისა... და მოსწყუდეს თავი მისი ბოროტად⁷⁵.

ქართული წყარო ბლუჩანის ლაშქრობის თარიღს არ ასაზღვრებს. არც სხვა წყაროები იძლევიან ამისათვის საჭირო ცნობას. ივ. ჯავახიშვილი კი ხაზართა ხაქანის შუამავლის მოსვლის და შუშანის უარის თარიღად 761 წელს დებს, ხოლო ბლუჩანის ლაშქრობას 764 წლით ათარიღებს. ამოსავალს მეცნიერისათვის, როგორც თვითონ ამბობს, წარმოადგენს არაბი მწერლების (ატ-ტაბარის, იბნ ალ-ასირის) ცნობები 147 (764) წელს ხაზართა მიერ არმინიის დალაშქრისა და თბილისის აღების შესახებ. მაგრამ ეს საბუთად არ გამოდგება, რადგან ამ ავტორთა ცნობები ეხება ასთარხანის და არა ბლუჩანის ლაშქრობას. რაც შეეხება ბლუჩანის ლაშქრობას, თუ კი მას მართლაც ჰქონდა ადგილი და ასთარხანის ლაშქრობის გვიანდელ გამოძახილს არ წარმოადგენს⁷⁶, მაშინ ის სხვა დროს უნდა მომხდარიყო.

⁷³ الطبري, დასახ. ნაშრ., გვ. 320; М. И. А р т а м о н о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 244.

⁷⁴ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1965, ტ. II, გვ. 80—81; ა. ბოგვერაძე, აღრეფოდალური ქართული სახელმწიფოები VI—VIII საუკუნეებში. — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1973, ტ. II, გვ. 292—293.

⁷⁵ მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I, გვ. 249—250.

⁷⁶ ამას გვაფიქრებინებს ის, რომ ორივე ლაშქრობის მიზეზი, როგორც ა. ბოგვერაძე აღნიშნავს, რომანტიკული სიუჟარულია.

Б. Г. СИЛАГАДЗЕ

СВЕДЕНИЯ АРАБСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ О ПОХОДЕ РАС-ТАРХАНА ХОРЕЗМСКОГО В ГРУЗИЮ

Резюме

Средневековые арабские писатели сообщают много интересных сведений по истории Грузии. Большинство из них давно известны в историографии Грузии, но остается немало сведений, которые еще не стали предметом исследования грузинских историков. К числу таких относится сообщение Я'Куби, ат-Табари и Ибн ал-Асира о походе, совершенном в 764 (147 хиджры) году в Грузию полководцем хазарского Кагана Рас-Тарханом Хорезмским.

В работе публикуется арабский текст этого сообщения с грузинским переводом и комментариями.

ზაზა ალექსიძე

ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი: მიერ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ „ბანახლება“

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ სასწაულების მოთხრობას უშუალოდ მოსდევს შემდეგი ჩანართი:

„ხოლო უკუანამსკენელთა ამათ ეამთა ჩუენთა გლახაქნი იხარებენ მადლითა უფლისაჲთა, ოხითა საუკუნითგან წმიდათაჲთა და ჯორციელად მოღუაწებითა მეფეთა ჩუენთა დიდებულთაჲთა, რომელნი იყენეს კეთილად ღმრთის-მსახურ, წმიდათა ეკლესიათა აღმაშენებელ, ბარბაროზთა ბანაკსა დამარლუეველ, ქეშმარიტთა ქრისტიანეთა სიქადულ და მოწესეთა სიხარულ, რომელთა შორის იპოვა ძმ დიდისა ადარნერსე კურაპალატისაჲ, ბაგრატ ერისთავთა-ერისთავი, ძალითა ღმრთისაჲთა დიდი ქელმწიფე, ეზრამს ზე, ღირსისა ანჩელ მამათ-მთავრისა ეპისკოპოსისა, დიდებულთა აზნაურთა დაჟანჩულთა შვილისა.

ესე ბაგრატ, გულისკმის-ყოფითა ქებულ, წმიდათა ეკლესიათა აღმაშენებელ, საღმრთოთა წიგნთა მეძიებელ და შემკრებელ, წმიდათა ყოველთა ღირსად მადიდებელ; წმინდათა ოხა მარადის შემწე ყუავენ მას აქა და საუკუნოდ, რომელმან ნეტარისა მამისა გრიგოლის ცხოვრებაჲ ესე განაახლა სასწაულთა მათ გამოკუთხულთა შერთვითა, შე-მცართულ არს იგი რიცხუსა პირველთა მათ წმიდათა მეფეთასა მეუფისა ქრისტეს მიერ ლოცვითა ღირსისა გრიგოლისითა, ყუედრებაჲ მოგვსპო და უმეცრებით მაყუედრებელსა სირცხლი დაუმკვდრა ამან დიდებულმან მეფემან. უფალმან ბრალთა მისთა ყუედრებაჲ, რომელსა ექუდეს, მოუსპენ მას სრულიად ღირსთა მამათა ედრებითა და მათ თანა ნეტარისა მამისა გრიგოლის მადლითა, რომელიცა ქუეყანასა ზედა ცხოვნდებოდა ვითარცა ანგელოზი“¹.

1. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, თხზულების ბოლოს დართული ანდერძის მიხედვით, დაიწერა 950 (951) წელს². ბაგრატ, ძე ადარნერსე კურაპა-

¹ ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1964, გვ. 307.

² იქვე, გვ. 316—317. იხ. აგრეთვე, ივ. ჭავჭავაძის შიშლი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. თბ., 1945, გვ. 112; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია. I, თბ., 1960, გვ. 152; პ. ინგოროვი, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 10—13.

ლატისა, „სუმბატ დავითის ძის ქრონიკის“ ცნობით, ერისთავთა ერისთავი იყო 958—966 წლებში. მაშასადამე, ზემოთ მოტანილი ჩანართი „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ გაკეთებულია ამავე ხანებში³. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ბაგრატს „ცხოვრება“ უნდა განეახლებინა თვითონ თხზულების ავტორის გიორგი მერჩულეს დახმარებითა და ხელმძღვანელობით⁴. თუმცა ამ ჩანართში, ისევე როგორც თხზულების ბოლოს დართულ ანდერძში, რომელიც უკვე უმკველად გიორგი მერჩულეს ეკუთვნის, ასეთი ვარაუდის გასამართლებლად არავითარი საყრდენი არ მოიპოვება, ჩვენ იგი მაინც დასაშვებად მიგვაჩნია. მით უფრო საინტერესოა, რამ გამოიწვია ნაწარმოების „განახლება“ გარეშე პირის მიერ ავტორის სიცოცხლეში, ან თუნდაც მისი გარდაცვალებიდან სულ მოკლე ხანში?

2. ანდერძში ზუსტად არის განსაზღვრული, თუ რას ნიშნავს ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის მიერ ნაწარმოების „განახლება“: მას „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ მოთხრობილი სასწაულებისათვის გამოტოვებულნი შეუმატებია („განახლა სასწაულთა მათ გამოკუთვულთა შერთვითა“). აქ კიდევ ერთი საინტერესო კითხვა წამოიჭრება ჩვენს წინაშე: რა ისეთი დამსახურებაა სასწაულების შემატება, რომ მის ავტორს „განმანახლებლის“ საპატიო სახელი ეწოდოს? იგივე აზრი ივ. ჭავჭავაძის სიტყვებით რომ გამოვთქვათ, „სიტყვა განახლა მეტად დიდმნიშვნელოვანია და ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის მცირედ ნამოკმედარს სრულებით არ შეეძვენის“⁵. მაგრამ ასე მსჯელობის უფლება თავს შეიძლება მივცეთ მხოლოდ მაშინ, როდესაც ჭერ არ ვიციტ, რა „შერთო“ ბაგრატმა გიორგი მერჩულეს ნაწარმოებს. ცხადია, ტრაფარეტული სასწაულების (ვთქვათ ისეთების, როგორიცაა წიღოვანი ღედაკაცის ან კისერზე გამომჭდარი ძირმაგარიანი ბერის განკურნება) შემატება გარეშე პირისაგან თხზულებას არც დასჭირდებოდა და არც მის ავტორს ჩაუთვლიდა ვინმე დიდ დამსახურებად.

იმისათვის, რომ ავტორი ან მისი უახლოესი თანამშრომლები ახლად შექმნილი ძეგლის „განახლებაზე“ დათანხმებულიყვნენ, ეს საქმე საერო პირისთვის მიენდოთ, ხოლო სასწაულთა შემატება თხზულების „განახლებად“ მიეჩნიათ, შემატებულ სასწაულებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა გრიგოლ ხანძთელის ბიოგრაფიისათვის.

3. ანდერძი გვეუბნება, რომ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავს „საეპევო“ და „საყვედრებელი“ „ბრალი“ ჰქონია გრიგოლ ხანძთელის, მისი ძმობისა და მათ მომდევნოთა მიმართ, რომელიც მას მონასტერთა მამების ვედრებით და გრიგოლის მაღლით „მოსპობია“. სხვებიც ყოფილან ასეთივე ეპევებით შეპყრობილნი და „უმეცრებით მაყუედრებელნი“. როდესაც ამათ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის მიერ შემატებული სასწაულების წყალობით სიმართლე შეუტყვიათ, თავისი ეპევებისა შერცხვენიათ კიდევ და ყვედრებისათვის თავი დაუწებებიათ. მაშასადამე, ბაგრატის მიერ შემატებული სასწაულები ისეთი შინაარსისა იყო, რომ ხანძთისა და შატბერდის ძმობის შინაურ საქმეებს

³ ივ. ჭავჭავაძის, დასახ. ნაშრ. გვ. 119; კ. კეკელიძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 152.

⁴ იხ. ივ. ჭავჭავაძისა და კ. კეკელიძის ზემოთ დასახელებული ნაშრომების იგივე გვერდები.

⁵ ივ. ჭავჭავაძის, დასახ. ნაშრ. გვ. 119.

სცილდებოდა და მონასტერთ საერო სამყაროსთან აკავშირებდა. ვინაიდან ეპქვით შეპყრობილთა შორის იყო თვითონ ბაგრატიც, ხოლო მისი ავტორიტეტი და საქმის ვითარების ცოდნა სხვათა აზრის მოსაბრუნებლად საკმარისი აღმოჩნდა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ სასწაულები ეხებოდა ძმობისა და ბაგრატივანთა საგვარეულოს ურთიერთობას. ბაგრატს გრიგოლ ხანძთელის შესახებ უნდა სცოდნოდა ისეთი რამ, რაც არ იცოდა გიორგი მერჩულემ და მისმა თანაშემწეებმა თხზულების წერისას — ხანძთის წინამძღვარმა მამა თევდორემ, მისმა ძმამ იოვანემ და შატბერდის წინამძღვარმა მამა გრიგოლმა. ასეთი კი შეიძლება იყოს: „ხოლო ბაგრატივანთა საგვარეულოში დაცული გადმოცემები გრიგოლისა და მის თანამედროვე ბაგრატივან ხელმწიფეთა ურთიერთობის შესახებ“.

4. გრიგოლ ხანძთელის სასწაულების აღწერა იწყება 50-ე თავიდან, რომელსაც წინ უძღვის ავტორის შემდეგი სიტყვები:

„ხოლო ყოველი ვერ შეუძლევ აღწერად უმეცრებისა გზითა, რამეთუ ეპკონებდ ცხოვრებისა ამის დაწერად ბრძენთაგან და სრულთა მამათა, რომელნიცა იყვნეს ჟამთა ჩუენთა... და ვითარცა მათ ნეტართა დაიძინეს, მაშინლა რეცა განმელჳა უცებსა ამას და ფრიად ცოდვილსა კელყოფად და აღწერად ცხოვრებაჲ და სასწაულნი ესე, რომელ აწ გესმენს“⁶.

ამ სიტყვებს მართლაც სასწაულების აღწერა მოსდევს, რომლებსაც 50—70-ე თავები უკავია. სასწაულების აღწერა 70-ე თავში ბოლოვდება ზემოთ უკვე ციტირებული ჩანართით, რომელშიც ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის ღვაწლზეა ლაპარაკი. 71-ე თავი ახალ სიუჟეტს იწყებს შემდეგი სიტყვებით:

„ხოლო ნეტარი ესე კაცი ღმრთისად, მამამ გრიგოლ, ნებისა ქრისტესისა სამკედრებელი, სასწაულთა მოქმედი დიდებული, ფრიად გარდარეულად დაბერდა, რამეთუ ას და-ორისა წლისა ჟამთა მიიწია“⁷.

არავითარი ეპქვი არ შეიძლება იყოს იმაში, რომ ბაგრატის მიერ შემატებული სასწაულები სწორედ ამ 50—70-ე თავებშია მოქცეული. მითითებულ თავებში აღწერილია გრიგოლის თორმეტი სასწაული. ამათგან ათი ხდება ხანძთისა და შატბერდის მონასტრებში და არ შეიძლება გარეშე მთხრობელისგან მომდინარეობდეს. ესენია: 1. გრიგოლის სენაკიდან გამომავალი შუქი, როდესაც იქ არაფერი არ ანთია. 2. ძმობის მიერ ყინულზე შორების დაცურებისას ერთი მოხუცებული ბერის გადარჩენა. 3. შატბერდის ახლოს მცხოვრები დედაკაცის ორი წლის ბავშვის განკურნება. 4. წიღოვანი დედაკაცის განკურნება. 5. შატბერდის ახლოს მცხოვრები დედაკაცისთვის „უძლური“ ხელის განკურნება. 6. მონადირეთაგან ირმების დახსნა. 7. მონადირეთაგან „გარეთხების“ დახსნა. 8. მამა ბასილის სატალისაგან განკურნება. 9. ცქირო-

⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 294.

⁷ იქვე, გვ. 308.

სგან მიგზავნილი მკვლელის გამეღვენება და განკურნება. 10. ცქიროს სიკვდილის წინასწარმეტყველება.

ათივე სასწაულის შესახებ საკმარისი ინფორმაცია შეიძლებოდა ჰქონოდა თვითონ გიორგი მერჩულეს და წიგნის წერაში მის თანამშრომლებს. მხოლოდ ცქიროს ისტორია უკავშირდება რამდენადმე აშოტ კურაპალატს, მაგრამ მასში აშოტი თვითონ არის ცქიროსა და მისი მფარველის თბილისის ამირა საპაკისაგან დაზარალებული, ხოლო გრიგოლის მეთაურობით „კლარჯეთის მეუღაბნოენი“ მას მხარში უდგანან. ასე რომ, ამ ეპიზოდის მიხედვით „ეპიკებისა“ და „ყვედრებისათვის“ საფუძველი არ არსებობს და არც მონათხრობი სტილდება ხანძთის ძმობის გარემოს.

გრიგოლის თორმეტი სასწაულიდან დარჩენილი ორი კი უკვე უშუალოდ ეხება ბაგრატიონთა საგვარეულოს და მის ძმობასთან საკონფლიქტო სიტუაციას შეიცავს. ესენია: 1. აშოტ კურაპალატისთვის „სიძვის დედაკაცი“ წაგვრა. 2. ადარნერსე ხელმწიფისა და მისი შვილების დასჯა-განკურნება დედოფლის უსამართლოდ განშორებასთან დაკავშირებით (ამაში რამდენიმე სასწაულია გაერთიანებული).

აშოტის ეპიზოდს 55-ე თავი უკავია. უკვე დასაწყისი განასხვავებს მას სხვა სასწაულებისაგან სტილით და საერო განწყობილებით: „ხოლო ჟამთა ამის წმიდისათა კელმწიფემან აშოტ კურაპალატმან დაიპყრო მრავალნი ქუეყანანი და აღაშენა ციხე არტანუჯისა საცხოვრებლად დედოფლისა...“ (შდრ. „რამეთუ ოდესმე იყო ნეტარი გრიგოლ თესსა მას საყუდელსა სენაკსა...“ „და კუალად ოდესმე ჟამსა ყინელისასა...“ „და კუალად სხუა ვინმე იყო დედაკაცი...“). ადარნერსეს ეპიზოდი კი სტილისტურად უშუალო კავშირშია აშოტის „სასწაულის“ დასასრულთან: „არამედ ადარნერსე კელმწიფესა უფროჲსი გნებამ შეამთხუა მტერმან, რომელიცა იყო ძმ აშოტ კურაპალატისამ“. ადარნერსეს ეპიზოდი 58-ე თავით მთავრდება. 59-ე თავით სხვა სასწაულები იწყებთ და მას გაკეთებული აქვს წინათქმა („ხოლო ესე-ვითართა სასწაულთა იქმოდა ქრისტე კელითა ნეტარისა გრიგოლისითა...“), რომელსაც მხოლოდ წინამავალი სასწაულების ჩართვა თუ გამოიწვევდა.

აშოტის ეპიზოდში ფაქტიურად სასწაულის ნასახიეც არ არის: აშოტ კურაპალატმა შეიყვარა „სიძვის დედაკაცი“, მიიყვანა სასახლეში, სადაც მას კანონიერი მეუღლე ესვა, და მასთან „მრუშობდა“. გრიგოლმა შეიტყო ეს „სული-სა განმხრწნელი საქმე“, რამდენჯერმე ამხილა ბირისპირ აშოტი, მაგრამ ვერაფერს გახდა. ერთხელ, როდესაც კურაპალატი შორს იყო სასახლიდან წასული, გრიგოლი მიადგა არტანუჯის ციხეს, გამოიტყუა გარეთ „მეძავი ქალი“, დაარწმუნა თავისი საქციელის უკეთურობაში და მონაზვნად აღკვეცა მერეს დედათა მონასტერში მისი წინამძღვრის ფებრონიას ხელშეწყობით. როდესაც აშოტმა შეიტყო საქმის ვითარება, „ფრიად შეიურგა“, „თავმოთნეობამ დაადიწყდა“ და ეახლა ფებრონიას. ახლა უკვე მან სცადა სატრფო მოტყუებით დებრუნებინა სასახლეში. ფებრონია მიუხვდა განზრახულს და ქალი არ დაანება ხელმწიფეს. „ჯორცილად ძლიერსა კელმწიფესა სულითა ძლიერთა კაცთა სძლეს“.

აი, ამ სრულიად რეალურ ეპიზოდში ალაგ-ალაგ გვხვდება ისეთი წინადადებები, რომლებითაც რედაქტორი ცდილობს მისი სასწაულებში ჩართვის გამართლებას. მაგალითად: „ესმა ნეტარსა გრიგოლს საქმე იგი სულისა განმხრ-

წელი, შეწუხნა ფრიად. და აუწყა წმიდასა გრიგოლს დიდსა მას მოხუცებულსა, რომელი მკედრ იყო ეკლესიათა, რამეთუ იყო იგოსასწაულთა მოქმედ და დიდად პატივცემულ ღმრთისა და კაცთაგან. და განზრახვითა მისითა ამხილა პირისპირ კელმწიფესა. ვფიქრობთ, აშკარაა, რომ ხაზგასმული სიტყვები უკვე ცალკე დაწერილ ტექსტში მერეა ჩართული და ჩართულია კონტექსტის ხეირიანად გათვალისწინების გარეშე, მასთან სტილისტურად დაუკავშირებლად. სასწაულებრივი სიტუაციის ნაძალადევად შექნის ცდაა, აგრეთვე, ფებრონიას და გრიგოლის საუბრის დროს მონაზონმა რომ ყური მოჰკრა გრიგოლის სიტყვებს: „რად გრქუა შენ ანგელოზმან?“ აქაც თითქოს მოჩანს რედაქტორის ხელი ეპიზოდის სასწაულების რიგში შესატანად.

ადარნერსეს ეპიზოდი: „მეძვის ქალმა“, რომელთანაც მრუშობდა ადარნერსე „კელმწიფე“, სიძეაში ცილი დასწამა დედოფალ ბევრელს. ადარნერსემ ეპეპიტანილი ცოლი აფხაზეთში, თავის სამშობლოში. ვააბრუნა და გრიგოლის მხილებათა მიუხედავად, სხვა ცოლი შეირთო. განრისხებულმა გრიგოლმა დასწყევლა ადარნერსე, მისი შვილები და „შემასმენელი“ ქალი“. წმიდანი უღმრთელი დარჩა მაშინაც კი, როდესაც ხელმწიფე ფეხებში ჩაუფარდა. მართლაც, მალე ადარნერსე „მეხის წრდილმა“ (ნეკრესმა) შეიპყრო. ტკივილისაგან დატანჯულმა ხელმწიფემ შემონაზენებულ ნადედოფლარს შენდობის სათხოვნელად მოციქული მიუგზავნა და მიიღო თუ არა, მაშინვე განიკურნა. იგივე სიტუაცია განმეორდა რამდენიმე წლის შემდეგ, როდესაც ადარნერსეს შვილებს (გურგენ კურაპალატსა და სუმბატს) „ეშმაკი“ შეუჩნდა. „ეშმაკეულ იქნა“ აგრეთვე „მეძავი ქალი“, რომელმაც მერეს ქალთა მონასტრის წინამძღვარს ფებრონიას სთხოვა შეამდგომლობა გრიგოლთან. შეანავლობამ არ გაჰკრა. გულმოწყალე ფებრონიამ „მეძავი ქალი“, ისევე „ეშმაკეული“, მონასტერში დაიტოვა სიკვდილამდე. როდესაც იგი გარდაიცვალა, ჯერ მონაზონთა საძვალის ახლოს დაუპირეს დამარხვა, მაგრამ სასწაულის ძალითა და გრიგოლის ნებართვით შემდეგში აკლდამაში დაკრძალეს.

როგორც ვნახეთ, ორივე ეპიზოდში ბაგრატიონი ხელისუფალნი და გრიგოლ ხანძთელი მწვავედ უპირისპირდებიან ერთმანეთს. მართლაც, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ფინალი ორივე შემთხვევაში „კეთარია“ — „ქორციელად ძლიერნი კელმწიფენი“ ბოლოს დიდად კმაყოფილნი რჩებიან, რომ განეშორნენ „ქორცთ-მოყვარეობას“, მაგრამ სინამდვილეშიც ასე იოლად გადაწყდა კონფლიქტი? განა თვითონ თხზულებაში შესატანად საგანგებოდ დაშუშავებულ ეპიზოდშიც არ გაიპარა დამარცხებული აშოტ კურაპალატის „გულისა შეჭირვებისაგან“ დაცდენილი სიტყვები: „ნეტარ მას კაცსა. ვინ არღარა ცოცხალ არსო“ ცხადია, არც ადარნერსესა და მისი შვილების დაწყევლა ჩაუვლიდა იოლად გრიგოლ ხანძთელს და იქნებ მთელ მშობასაც კი.

ასეა თუ ისე, მთელ თხზულებაში არ არის სხვა არც ერთი ისეთი ეპიზოდი, რომელიც შეიძლებოდა ბაგრატიონთა საგვარეულოსათვის „ეპეპებისა და ყვედრების“ საფუძველი გამხდარიყო. არ არის სხვა არცერთი ისეთი ეპიზოდი, რომლის შესახებაც ბაგრატიონთა საგვარეულოში მეტი ინფორმაცია იქნებოდა შენახული, ვიდრე ხანძთისა და შატბერდის მონასტრებში. არ არის სხვა ისეთი ეპიზოდი, რომლის შეტანასაც თხზულებაში, მისი დაწერიდან ათოდე წლის შემდეგ, რაიმე გამართლება ექნებოდა, ხოლო მისი ავტორის პოზიცია

იმდენად მისაღები აღმოჩნდებოდა გრიგოლის სულიერ გემგვირვთათვის, რომ ორიოდ სასწაულის დამატებას ნაწარმოების განახლებად მიიჩნევდნენ.

როგორც ჩანს, გრიგოლის სიცოცხლეში, და მის შემდეგაც კარგა ხანს, ვერ აპატიეს საერო ხელისუფლებმა მათ ინტიმურ ცხოვრებაში თვითნებური ჩარევა საეკლესიო მოღვაწეს. ეტყობა, მასვე დაბრალდა ყველა სენი, რომელიც კი ბაგრატოვანთა საგვარეულოს წევრებს დაემართათ. ამ საჩოთი-რო საქმეთა შესახებ მსოფლიოთა შორის გავრცელებული ზმები (ანდერძი მათ „უშეცარო“ უწოდებს), ჩანს, საგრძნობლად განსხვავდებოდა იმ ვადმაცემათაგან, რაც მონასტერთა ძმობის მეხსიერებას ჰქონდა შენახული. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავმა მოარიგა ეს ვერსიები ერთმანეთთან და შეატანინა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“. ამიტომ არ იშურებს საქმებურ სიტყვებს ანდერძი იმ პირის შესახებ, რომელმაც ძმობას „უშეცართაგან“ „ყვედრება“ და „ეპევი“ მოუსპო (საერო ხელისუფალთა ასეთი დამოკიდებულება, ცხადია, მატერიალურადაც საზიანო იქნებოდა მონასტერთათვის): „ესე ბაგრატ, გულისკმის-ყოფითა ქებულ, წმიდათა ეკლესიათა აღმაშენებელ, საღმრთოთა წიგნთა მეძიებელ და შემყრებელ, წმიდათა ყოველთა ღმრთისად მადიდებელ; წმიდათა ოხაჲ მარადის შემწე ეყავნ მას აქა და საუკუნოდ“.

З. Н. АЛЕКСИДЗЕ

«ВОЗОБНОВЛЕНИЕ» «ЖИТИЯ ГРИГОРИЯ ХАНДЗТИЙСКОГО» ЭРИСТАВОМ ЭРИСТАВОВ БАГРАТОМ

Резюме

В статье высказывается предположение, что из двенадцати чудес Григория Хандзтийского, описанных в сочинении Георгия Мерчуле, перу эристава эриставов Баграта принадлежат эпизоды, связанные с интимной жизнью Ашота Курапалата и его сына, правителя Кларджети Адарнерсе.

„მატიანე ქართლისაჲ“-ის ერთი ადგილის დაზუსტებისათვის

ბაგრატ IV-ის მეფობაში ცნობილია შემდეგი ფაქტი: 1051 წ. თურქების ტყვეობიდან დაბრუნდა ლიპარიტ ერისთავი. მან ბიზანტიისაგან ძალადმიცემულმა ისეთ პირობებში ჩააყენა მეფე, რომ ბაგრატი იძულებული გახდა საქართველო დაეტოვებინა. ბაგრატმა თავისი შვილი გიორგი აფხაზეთის სამეფოს მეფედ დასვა (დანარჩენი საქართველო — ქართლი და მესხეთი — ლიპარიტს ეჭირა) და თვით კი დედოფლად — მარიამ დედოფლითურთ — ბიზანტიას გაემგზავრა კეისართან სამართლის საქმეებზე. მაგრამ ბაგრატი ბიზანტიაში დიდხანს ვერას გახდა, და მხოლოდ სასი წლის შემდეგ მიაღწია იმპერატორთან მორიგებას. ბიზანტიის იმპერატორმა ბაგრატი და ლიპარიტი შემდეგნაირად მოარიგა: ბაგრატი იქნებოდა ქართლისა და აფხაზეთის მეფედ, ლიპარიტი კი მესხეთის ერთი ნაწილის მთავრად¹.

ეს ამბავი „მატიანე ქართლისაჲ“-ში ასეა მოთხრობილი: „ამისა შემდგომად დაეკსნა ლიპარიტ თურქთა, და შემოვიდა ანისს. დააგდო ბაგრატ ტფილისი ლიპარიტის გზითა, აღმოვლო ქართლი და მოვიდა ჯავახეთს. გაძლიერდა ლიპარიტ... მოირთო ბერძენთა მეფისაგან ძალი, და ვერღარა დაუღმა ბაგრატ.

ამისა პირველ სუმოდა ძე მისი გიორგი ბაგრატს, დაუტევა ქუთათისს მეფედ სამეფოსა ზედა აფხაზეთისასა და წარვიდა საბერძნეთს. მას ეჟმსა იყო ბერძენთა მეფე კონსტანტინე მონომახი და შემდგომად მიხაელ. და ლიპარიტის სათნოთა სწრაფით ვერღარა შემოიქცა ბაგრატ თავას მამულსა ზედა, და დაყო მუნ სამი წელიწადი დიდსა დიდებასა და პატივსა შინა².

„მატიანე ქართლისაჲ“-ს ამ ნაწევრის ის ადგილი, სადაც ბაგრატის საბერძნეთში წასვლაზეა ლაპარაკი, „ქართლის ცხოვრების“ სხვადასხვა ხელნაწერებში სხვადასხვანაირად არის მოცემული. ამის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა: „ანა დედოფლის ქ-ცა-ში სწერია: „მიხაელ მონა მოტი“, მარიამ დედოფლის ქართლის ცხოვრებაში „მიხაელ მონა მეოტი“, ქართლის ცხოვრებაში „კონსტანტინე“. მონომახი მართლაც კონსტანტინე (1042—1054) იყო. მაგრამ რაკი უძველეს ხელნაწერებში „მიხაელ“ სწერია, მხოლოდ მიხეილი სტრატიოტიკად იწოდებოდა, მონომახად კი კონსტანტინე, ამიტომ თავდაპირ-

¹ გიორგი კედრენე. *Σύνοψις Ιστορίας*, გეოგოკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი V, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1963, გვ. 68.

² ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. I, თბ., 1955, გვ. 303. 1-10

ველად დედანში ალბათ ორივე სახელი იქმნებოდა მოხსენიებული და მერმინ-
დელი გადამწერისგან დამახინჯებული უნდა იყოს³. ამ მსჯელობით იე. ჯავა-
ხიშვილმა შეაერთა „ქართლის ცხოვრების“ სხვადასხვა ნუსხების გამოთქმები,
დაუმატა მათ სიტყვა „შემდგომად“ და წინადადებაში მიიღო ასეთი სახე: „მას
ჟამსა იყო ბერძენთა მეფე [კოსტანტი] მონომახი და [შემდგომად] მიხაელ“.
ივ. ჯავახიშვილის ეს კონიექტურა გაზიარებულია „ქართლის ცხოვრების“ ახალ
გამოცემასა და იმ მკვლევართა შრომებში, რომლებიც კი ბაგრატ IV-ის მეფო-
ბის ამ პერიოდს შეხებიან.

რადგან ეს წინადადება ამგვარად გაიმართა, ბაგრატის ბიზანტიაში ყოფ-
ნის დროც ამ წინადადების მიხედვით დადგინდა: „რაკი ქართველი მემკვიდრე
ამტკიცებს, რომ ბაგრეტი საბერძნეთში სამ წელიწადს დარჩა, ხოლო მიხეილ
VI სტრათიოტიკოსი 1056—1057 წლებში მეფობდა, კონსტანტინე მონომახი
კი 1054 წელს გარდაიცვალა, ამიტომ ირკვევა, რომ საბერძნეთში ბაგრეტი წა-
სულა კონსტანტინე მონომახის მეფობის უკანასკნელ წელიწადს, ანუ 1054
წელს და სამი წელიწადი დარჩენილა, ესე იგი საქართველოში 1057 წელს, მი-
ხაელ სტრათიოტიკოსის მეფობის დროს დაბრუნებულა“⁴.

მაგრამ ბაგრატის ბიზანტიაში სამწლოვანი ყოფნის თარიღი ცუდა სხვა-
გვარი უნდა იყოს და აქედან „მატიანეს“ ტექსტიც სხვაგვარად უნდა იკითხე-
ბოდეს. ივ. ჯავახიშვილის შემოთავაზებული აღდგენილი წინადადება გარდა
იმისა, რომ სიტყვათა წყობით არის უჩვეულო („იყო ბერძენთა მეფე კოსტან-
ტი მონომახი და შემდგომად მიხაელ“), შინაარსობრივადაც არ არის ზუსტი,
რადგან კონსტანტინე IX მონომახსა (1042 წ. VI — 1055 წ. I) და მიხეილ VI
სტრათიოტიკოსს (1056 წ. 31 VIII — 1057 წ. 31 VIII) შორის ბიზანტიის ტახტ-
ზე მთელი წელიწადნახევარი კიდევ ერთი იმპერატორი იჯდა — ეს იყო დედო-
ფალი თეოდორა 1055 წ. იანვრიდან 1056 წ. აპრილამდე.

დავიწყეთ იქიდან, თუ როდის იყო ბაგრეტი ბიზანტიაში.

ბაგრატ IV-ისა და მისი დედის მარიამ დედოფლის ერთდროული ყოფნა
ბიზანტიას, იმპერატორის კარზე, აღწერილი აქვს გიორგი მცირეს თავის
თხზულებაში „ცხოვრება და მოქალაქობაა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩვე-
ნისაა გიორგი მთაწმიდელისა“. ამ ძეგლში დაცული არა ერთი ჩვენებით ცხა-
დი ხდება, რომ ბაგრატ მეოთხე ბიზანტიაში იყო კონსტანტინე მონომახის მე-
ფობაში.

გიორგი მცირეს მოთხრობილი აქვს, რომ „მას ჟამსა, ოდეს ლუთის მსა-
ხური ბაგრატ, აფხაზთა მეფე, და დედა მისი მარიამ დედოფალი სამეუფოდ
ქალაქად (ე. ი. კონსტანტინოპოლში. — მ. ბ.) მოვიდეს, აღვიდა წმიდაი ესე
ჩუენი (გიორგი მთაწმიდელი. — მ. ბ.) ლუთის მსახურთა მათ მეფეთა თანა“
და ათონის მონასტრის საქმეები მოახსენა. ბაგრატმა და მარიამმა ყურად
იღეს ივერთა მონასტრის გაჭირვებული მდგომარეობა და მათი შუამდგომლო-
ბით იმპერატორმა კონსტანტინე მონომახმა „დიმოსისა“ საქმე მაშინ გარდას-
წყვდა... რათა ...მიეცემოდის როქისაგან⁵ ჩუენისა ლიტრა ერთი დიმოსად, ვი-

³ ი. ჯავახიშვილი. ქართული ერის ისტორია, II, თბ., 1948, გვ. 147, სქოლიო.

⁴ იქვე, გვ. 147.

⁵ დიმოსი — სახელმწიფო გადასახადი.

⁶ როქი (ρῶξις) — ფულადი სარგო.

თარცა თუთ განაწესა ლუთის მსახურმან მეფემან კოსტანტი მონომახმან და ამას ზედა ოქრობეჟედი შექმნა მტკიცე და უქცეველი⁷. ეს მონათხრობი ბაგრატ-მარიამის ბიზანტიაში ყოფნას მონომახის მეფობაში ათავსებს. იმავე ძეგლის მიხედვით, სწორედ მონომახის მეფობაში კონსტანტინოპოლში მყოფი მარიამ დედოფალი „დაემოწაფა ...დედა ბაგრატ მეფისა და იკურთხა სქემითა და გამოითხოვა მონომახის აგან ლიტრა ერთი როქად წმიდისა მონასტრისათვის და შემოწირა ესე საუკუნოდ საცსენებლად სულისა თვისისათჳს წმიდასა ამას ეკლესიასა“⁸.

გიორგი მცირის მონათხრობს ადასტურებს ათონის ივერთა მონასტრის აღაპებიც.

1. „თუესა დეკენბერსა იგ წმიდათა ევსტრატეთ დღესასწაული პეტროკისა და ძმისა მისისა იოანესდა აღაპად განგვწესებოეს: ოდეს დედოფალმან ბაგრატის დედამან ლიტრაჲ ერთი სოლიმნად შეგვქმნა და ბაგრატ დიშოსი მოგვწყუდა, ორივე ესე დიდი საქმე მათითა თანა დგომითა და მოღუაწებითა სრულ იქმნა“⁹.

2. „თუესა იანვარსა ვ ნათლისღებაჲ კოსტანტი მონომახისა აღაპად განგვწესებოეს: სოლიმნი¹⁰ ჩუენი მან შეგვქმნა და დიშოსი მოგვწყუდა“¹¹.

3. „თუესა აგვსტოსა ვ აღაპი განვაწესეთ კოსტანტი მონომახისათჳსევე ქველის მოქმედებათა მისთათჳს, რომელ ქმნა ჩუენ ზედა“¹².

4. „თუესა აგვსტოსა იე მარიამობაი: მარიამ დედოფალმან, ბაგრატ კურაპალატისა დედამან, ლიტრაჲ ერთი სოლიმნი შეგვქმნა ბერძენთა მეფისაგან სალოცველად და საცსენებლად მისდა საუკუნოდ და განგვწესებია მათთჳს აღაპად ესე დღე...“¹³.

შემდეგი ცნობა გიორგი მცირისა, რომელიც ბაგრატის ბიზანტიაში ყოფნას მონომახის მეფობაში ათავსებს, შეეხება გიორგი მთაწმიდელის ერთ-ერთ საკვირველმოქმედებას, რაც „ბაგრატ მეფემან ...მოუთხრეს ...ლუთის მსახურსა მეფესა კოსტანტის მონამახსა“¹⁴.

ბაგრატის ბიზანტიაში ყოფნას მონომახის ზეობის მიწურულს გვიდასტურებს კიდევ ერთი წყარო — ხელნაწერთა ინსტიტუტის A ფონდის № 484 ხელნაწერის ანდერძი: „დაიწერა კალიპოსს, ლავრასა წმიდისა ლუთისმშობლისასა, მეფობასა კოსტანტინე მონომახისასა, ანტიოქიას პატრიარქობასა პეტრესსა და ბაგრატის აფხაზთა მეფისა და ნოველისიშოსისა სამეფოსა ყო-

⁷ ათონის კრებულო. გვ. 302—303.

⁸ იქვე, გვ. 303.

⁹ იქვე, აღაპი № 15.

¹⁰ სოლიმნი (σολιμνοι) მონასტრის სახელმწიფო გადასახადისაგან გათავისუფლება, ან მონასტრისათვის გარკვეულ თანხის ბოძება სახელმწიფო ხაზინიდან (А. К а ж д а н. Деревня и город в Византии в IX—X вв., М., 1960, გვ. 176. სქოლო) აქ იგულისხმება მეორე მნიშვნელობა.

¹¹ ათონის კრებულო, აღაპი № 27.

¹² იქვე, აღაპი № 99.

¹³ იქვე, აღაპი № 100.

¹⁴ იქვე, გვ. 304.

ფასა¹⁵. ეს ანდერძი იძლევა რამდენიმე დამატარილებელ მინიშნებას: კონსტანტინე მონომახის მეფობას — 1042—1054 წწ.; ანტიოქიაში პეტრეს პატრიარქობას (პეტრე პატრიარქად იყო 1052 წ. აპრილიდან 1057 წ. აპრილამდე¹⁶) და ბაგრატის „სამეფოს“, — ე. ი. კონსტანტინოპოლში ყოფნას. ამ თარიღებით მხოლოდ იმის გარკვევა შეიძლება, რომ ხელნაწერი დაწერილია 1052—1054 წწ. და რომ ეს 1052, 1053 და 1054 წლები ერთნაირად შეიძლება იყოს ბაგრატის ბიზანტიაში ყოფნის პირველი, მეორე და მესამე წელი. მაგრამ რადგან ვიცით, რომ ბაგრატი ბიზანტიაში წავიდა 1051 წ. (ლიპარიტის ტყვეობიდან გათავისუფლების) შემდეგ, ამიტომ, 1052 წ. კერაქნება ბაგრატის ბიზანტიაში ყოფნის მესამე წელი.

გიორგი მცირის თხზულებაში დაცული სხვა რეალიები გვაფიქრებინებს, რომ მონომახის მომდევნო იმპერატორების მეფობაში ბაგრატი ბიზანტიაში აღარ არის.

გიორგი მთაწმიდელის ბიოგრაფიაში ცნობილი ფაქტია, რომ ამ მოღვაწემ ორჯერ გაანება თავი ათონის ივერთა მონასტრის წინამძღვრობას და შავ მთაზე წავიდა. პირველად იგი ათონიდან ფარულად წავიდა, „ვარულად ლტოლვილი“ გიორგი შავ მთაზე მივიდა, იქ შეხვდა თავის მოძღვარს გიორგი შეყენებულს, რომელმაც არ მოუწონა წინამძღვრობის დატეხება და ისევ ათონს დაბრუნა. ამ პირველი ლტოლვის „უამ რაოდენმე“-ს შემდეგ გიორგი მთაწმიდელი კვლავ კონსტანტინოპოლშია. იქ მან „მეფისაგან თავისუფლება მიიღო“. გიორგი მცირე არ ასახელებს თუ სახელდობრ რომელი იმპერატორისაგან მიიღო მთაწმიდელმა შავ მთაზე წასვლის ნებართვა, სამაგიეროდ ახსენებს მარიამ დედოფალს, რომლის იმპერატორთან შუამდგომლობითაც მიუღია გიორგი მთაწმინდელს ეს ნებართვა. „მეფისაგან თავისუფლებამ მიიღო, ... [მეფე] არა წინააღუდგა, არამედ თანა შეწეწენითა მარიამ ბაგრატის დედისათა, რამეთუ იგიცა მუნ იყო“¹⁷. გიორგი მთაწმინდელი შავ მთაზე მიღის, ცოტა ხნის შემდეგ აქვე ჩამოდის ბაგრატის დედა მარიამი. იგი აპირებდა ანტიოქიიდან იერუსალიმში წასვლას. მარიამს თან ჰქონდა იმპერატორის ბრძანება ანტიოქიის მთავრისა და პატრიარქისადმი, რათა მათ „ყოვლითა ღიდებითა და პატივით წარგზავნონ“ მარიამი იერუსალიმს. მაგრამ გიორგი მთაწმიდელის რჩევით, რომელიც ამ დროს ანტიოქიაშია, პატრიარქმა და მთავარმა დაარწმუნეს დედოფალი, რომ „არა კეთილ არს აღმოსავლისა (ე. ი. საქართველოს — მ. ბ.) მეფეთა დედა რათამცა სარკინოზეთ წარვიდა“.

მარიამი დაყვა ამ რჩევას, აღარ გაემგზავრა იერუსალიმს და რა საუბარს, „რომელი საგზალად აღეკახმა“, გიორგი მთაწმინდელს გაატანა იერუსალიმს. გიორგიმ იერუსალიმის წმიდა ადგილები მოილოცა, მარიამის გატანებული საფასე ზოგი ჭვარის მონასტრის მამას პროხორეს გადასცა, ზოგი „გლახაკთა

¹⁵ Ф. Ж о р д а н и я. Описание рукописей Тифлисского церковного Музея. Кн. II, Тифлис, 1902. გვ. 49. ამ ხელნაწერს იე. ქაიხიშვილი 1054 წლით ათარიღებს, რაკი ბაგრატის საბერძნეთში წასვლას 1054 წელს ვარაუდობს. (იე. ქ ა ი ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 179).

¹⁶ Н. С к а б а л а н о в и ч. Византийское государство и церковь в XI веке. СПб., 1884, გვ. 420, შენ. 5.

¹⁷ ათონის კრებულ. გვ. 308.

და ულონოთა“ განუყო. იერუსალიმიდან დაბრუნებულ გიორგის მარიამი ანტიოქიასვე დახვდა და „შემდგომად მცირედისა მამულად თესად სამეუფოდ ძისა თვისისა თანა ბაგრატ მეფისა წარვიდა“¹⁸. გიორგი კი შავ მთაზე დარჩა და წმიდა წიგნთა თარგმნას შეუდგა.

ამ მონათხრობიდან ცხადი ხდება, რომ გიორგის შავ მთაზე სელახალი შემობრუნებისას ბაგრატ ბიზანტიაში აღარაა, საქართველოშია, და დედა მისი მიდის მასთან, „ძისა თვისისა თანა“, საქართველოში — „მამულად თესად“.

მაგრამ როლის დაბრუნდა მთაწმიდელი შავ მთაზე და როდითაა შეუდგა ის აქ წიგნების თარგმნას?

ამ კითხვაზე პასუხს ისევ გიორგი მცირე გვაძლევს. მისი სიტყვით, შავ მთაზე ყოფნისას გიორგი მთაწმიდელი ხშირად ხვდება ანტიოქიის პატრიარქებს, ჯერ პეტრეს და შემდეგ თეოდოსის, და მათთან საეკლესიო საკითხებზე უხდება კამათი. პეტრე¹⁹, როგორც ითქვა, პატრიარქად იყო 1052 წლის აპრილიდან 1057 წლის აპრილამდე. 1057 წლის აპრილში გაპატრიარქებულ თეოდოსისთან გიორგის ცხარე კამათი ჰქონდა საქართველოს ეკლესიის რაობაზე. „წარვიდეს (გიორგი მთაწმიდელი. — მ. ბ.) თეოდოსი პატრიარქისა წინაშე, ვითარცა ახლად შემოსრულია და წუთ უმეცრისადა“²⁰. ე. ი. გიორგი მთაწმიდელის შავ მთაზე ყოფნისას თეოდოსი „ახლად შემოსრულია“, ამ დროსაა პატრიარქად დადგინებული, უს 1057 წლის აპრილში მოხდა. მარიამი კი მანამდე არის ანტიოქიიდან საქართველოში გაიგზავრებული ბაგოატთან. ანუ ბაგრატ საქართველოში 1057 წლის აპრილზე ადრე დაბრუნებულია. აქედან: 1057 წელი ვერ ჩაითვლება ბაგრატის ბიზანტიაში სამწლოვანი ყოფნის უკანასკნელ, მესამე, წელიწადად.

ბაგრატ ალარ არის ბიზანტიაში არც 1056 წელს.

ამ წელს ბიზანტიის დედოფალმა თეოდორამ „ითხოვა ბაგრატ მეფისაგან, რათა მოსცეს ასული თვისი მართა და შვილად თესად აღზარდოს“²¹. დედოფლის ამ წინადადებას საქართველოში დადებითად შეხედნენ და „მეფემან ბაგრატ სიხარულითა დიდითა წარმოგზავნა შვილი თვისი მართა ეკთა თანა საკუთართა თესთა“²². გამოთქმა წარმოგზავნა გვაფიქრებინებს (ცნობილია, რომ გიორგი მცირე თავის თხოვლებას ათონის მთაზე წერდა და მისთვის, როგორც საბერძნეთში მყოფისათვის, წარმოგზავნა ნიშნავს მისკენ სსვა მხრიდან ვინმეს გამოგზავნას), რომ ბაგრატ ამ დროს საქართველოშია და ის იქიდან გზავნის თავის შვილს კონსტანტინოპოლს, თვით კი საქართველოში რჩება. მართას თან ახლავან მეფის საკუთარი, ბიზანტიაში კი მას სვლება ბაგრატის დედა მარიამ დედოფალი. „ხოლო მათ დღეთა შინა (ე. ი. მართას ბიზანტიაში

¹⁸ ი ქ ე ე. გვ. 309.

¹⁹ პეტრეს მაგიერ გიორგი მცირის თხოვლებას ივანე წერია. მაგრამ ამ სახელის პატრიარქი ამ ხანებში ანტიოქიაში არაა დადასტურებული. ავად. კ. კეკელიძე ფიქრობს, რომ ტექსტის თავდაპირველი პეტრე ნუსხახუცურის პე-სა და იუ-ის გრაფიკული მსგავსების გამო ივანედ წაიკითხეს. (კ. კ. ე. ე. ლ. ი. ძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 193). ამ ძეგლის ახალ გამოცემაში ეს სიტყვა ისევად დატოვებული (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. II, თბ. 1967, გვ. 148).

²⁰ ათონის კრებული. გვ. 312.

²¹ ი ქ ე ე. გვ. 306.

²² ი ქ ე ე.

ჩამოსვლისას. — მ. ბ.) ...თეოდორა დედოფალი აღესრულა და მასვე ჟამსა მარამ დედოფალი, დედა ბაგრატ მეფისა, მუნ იყო და წმიდაჲცა ესე მამა ჩუენი (გიორგი მთაწმინდელი. — მ. ბ.) მუნვე იყო, მიწეზითა რათამე საქმეთათა²³. თეოდორა დედოფლის გარდაცვალების თარიღი ზუსტად არის ცნობილი — იგი გარდაიცვალა 1056 წ. 30 აგვისტოს. ამ დროისათვის ბაგრატი საქართველოშია, მან აქედან გაგზავნა მართა ბიზანტიას²⁴, ხოლო მისი ბიზანტიაში ყოფნის თანამგზავრი მარამ დედოფალი კი, ეტყობა, საქართველოში ბაგრატთან ერთად არ დაბრუნებულა. (რომ ბაგრატი ბიზანტიაში საძმლოეანი ყოფნის შემდეგ სამშობლოში მართო დაბრუნდა, დედის გარეშე, ეს კარგად ჩანს „მატიანე ქართლისაჲ“-დანაც: „მოითხოვა გუარანდუხტ ბაგრატ ბერძენთა მეფისაგან, და გამოგზავნა ბერძენთა მეფემან დიდითა დიდებითა, ნიჭითა და განძითა მიუწოდებელთა. მიეგება ყოველი ლაშქარი აფხაზეთისა ზღუს პირსა, ხუფათს... და შემოვიდა სახლად თესად ქუთათისს²⁵“).

რაკი ბაგრატი 1056 წელს საქართველოდან გზავნის თავის შვილს ბიზანტიაში, აქედან დასკვნა: 1056 წელი არ ჩაითვლება ბაგრატს ბიზანტიაში ყოფნის უკანასკნელ, მესამე წელიწადად.

ე. ი. 1056 წელი — თეოდორას ზეობის ბოლო და მიხეილ VI სტრატეოტიკის ზეობის პირველი წელი — არ შეიძლება ჩაითვალოს ბაგრატის საქართველოში დაბრუნების პირველ წელიწადად.

რაკი ბაგრატი არ დაბრუნებულა საქართველოში არც 1057 და არც 1056 წლებში, ამასთან ვიცით, რომ იგი საქართველოდან გაემგზავრა 1051 წლის — ლიპარიტის ტყვეობიდან დაბრუნების — შემდეგ და თანაც ბიზანტიაში დაჰყო საძი წელი, დაგვრჩენია მისი დაბრუნების თარიღად 1055 წელი ვიგულისხმობთ.

ახლა გავარკვეოთ, როდის უნდა წასულიყო ბაგრატი საქართველოდან. როგორც ითქვა, ბაგრატი აქედან გაემგზავრა ლიპარიტის ტყვეობიდან გათავისუფლების შემდეგ მალევე.

1048 წელს სელჩუკთა ლაშქარი თოდრულ-ბეგის სარდლის იბრაჰიმ იინალის²⁶ წინამძღოლობით ბასიანის მხრიდან სომხეთსა და სამხრეთ საქართველოს შეესია. ბიზანტიამ დახმარება სთხოვა ლიპარიტს და ლიპარიტიც თავისი ლაშქრით სელჩუკების წინააღმდეგ დაიძრა. ორდროსთან გამართულ ბრძოლაში 1048 წლის 18 სექტემბერს ლიპარიტი ტყვედ ჩაუვარდა თურ-

²³ ათონის კრებულო. გვ. 306.

²⁴ გიორგი მცირის ამ გამოთქმას ყურადღება მიიქცია მაქსიმე ბერძნულში და სწორედ ამ სიტყვებზე დაყრდნობით დაასკვნა, რომ 1056 წელს ბაგრატი საქართველოშია (ტურინოს კომპილაციის გამო, კრებულში „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“. თბ., 1966. გვ. 164). გიორგი მცირის ეს სიტყვები მ. ლორთქიფანიძეს ესმის ისე, თითქოს ამ დროს ბაგრატი და მარამი ბიზანტიაში არიან: «Дочь царя Баграта Мариам в 1055—1056 гг. по просьбе византийского императора Феодора была отправлена в империю. В это время сам царь Баграт вместе с матерью царицей Мариам находился в империи» (Матiane Картлиса, перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе. Тб., 1976, გვ. 88 შენიშვნა 258). ასევე ფიქრობს ვ. კობახიანი (იხ. მისი საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970—1070 წლებში, თბ., 1969, გვ. 275).

²⁵ ქართლის ცხოვრება, I, 304.

²⁶ ამ სარდალს „მატიანე ქართლისა“ უწოდებს ბარაჰიმ ილიშიანს, ხოლო კედრენი — აბრა-მოს აღუშს.

ქებს²⁷. ლიპარიტმა ტყვეობაში სამი წელი გაატარა. მისი ტყვეობიდან გ:თა-ვისუფლების თარიღი ზუსტადაა ცნობილი. სინას მთის ერთ ქართულ ზელნა-წერს აქვს ასეთი მინაწერები: „შეიწყალე მშრომელი ამის წიგნისაჲ.. ქ ე ო-მელი, სახელით ოდენ ზუცესი, უშრომელი, რომელი ამისი დაწერისა შ დ სა-მოცდაათი წლისა შემოვიწიე. ქ კ ს ი ა“ (271+780=1051).

„მას უამსა დავწერე ესე, ოდეს ლიპარიტ თორქთა გაუშუეს“²⁸.

ტყვეობიდან დაბრუნებული ლიპარიტი ბიზანტიის კეისარ კონსტანტინე მონომახთან მიდის, მისგან შემწეობას იღებს და ძალმოცემული საქართვე-ლოში ბრუნდება²⁹. ვარდანის ცნობით, ლიპარიტი ბიზანტიის ლაშქრით საქარ-თველოში მოდის, ბაგრატ IV-ს ტყვედ იგდებს და იმპერატორს გაუგზავნის³⁰. ამ გადაჭარბებულ ცნობაში ჩვენთვის საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ბაგრატს ლიპარიტის გამო ბიზანტიაში უხდება წასვლა. იგი იმდენად დაშინებულია ლიპა-რიტისაგან, რომ როდესაც თურქთა ტყვეობიდან თავდახსნილი ლიპარიტი ანის-ში მოვიდა, ბაგრატი მაშინვე ტფილისიდან ჯავახეთში გადაიხიზნა³¹. იმპერატორისაგან ძალმოცემული ლიპარიტის გამოჩენა საქართველოში ბაგ-რატს აიძულებს საერთოდ დატოვოს საქართველო და შემწეობა-გაკითხვა ბიზანტიაში ეძებოს. კედრენის ცნობით, ბაგრატი ქართლ-დან ჟაზისზე გად-მოვიდა და ტრაპიზონში მივიდა. აქედან მან მოციქულები გაგზავნა კონსტან-ტინოპოლს და იმპერატორისაგან ბიზანტიაში ჩასვლის ნება ითხოვა. როდესაც იმპერატორმა კონსტანტინე მონომახმა ამის დასტური მისცა, ბაგრატი ბიზან-ტიას გაემგზავრა. იმპერატორმა მეფე და მისი ქვეშევრდომი მოარიგა ისე, რომ ლიპარიტი უნდა ყოფილიყო მთავარი მესხეთისა, დანარჩენი საქართვე-ლოს მეფე კი ბაგრატი³².

ლიპარიტის 1051 წელს ტყვეობიდან დაბრუნებასა და ბაგრატის ბიზანტია-ში წასვლას შორის არ შეიძლება დიდ დროს გაეცლო. საქართველოში ლიპა-რიტის გამოჩენა ბიზანტიელთა ჯარით საკმარისი იყო იმისათვის, რომ ბაგრა-ტი თავის ქვეყანას გასცლოდა. ბაგრატი რომ მართლაც მხოლოდ 1054 წელს გამგზავრებულიყო, მაშინ უნდა გვეფიქრა, რომ ეს მეფე მთელი სამი წელი-წადი უმოქმედოდ იჯდა ქუთაისში და შეპყურებდა ლიპარიტს — რას იზამსო. და თუკი სამი წლის მანძილზე არც ლიპარიტი გამოიყენებდა ბიზანტიის ძა-ლას და ბაგრატს არას დააკლებდა, მაშინ, საერთოდ, ბაგრატს წასასვლელად არც ჰქონია საქმე.

ბაგრატი ბიზანტიაში მიდის მონომახის ზეობაში და მისი იქ ყოფნის სამ-წლიანი პერიოდი იმავე მონომახის მეფობაში თავსდება. ეს, ზემოთმოტანილი მსჯელობის გარდა, შემდეგიდანაც ჩანს: კონსტანტინე მონომახი დიდი მწყა-

²⁷ კედრენი, გეორგიკა, V, 75; ქართლის ცხოვრება, I, 303. ამ ბრძოლის თარიღად მინორსკი 1048 წ. 18 VII-ს ვარაუდობს (6. შ ე ნ გ ე ლ ი ა. სელჩუკები და საქართველო XI ს-ში, გვ. 190) მათე ურბაქლით, ეს მოხდა 1049—1050 წწ. (ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 145, სქოლიო). ლიპარიტის დატყვევებას ახსენებენ ბიზანტიელი ისტორიკოსები ზონარა (გეორგიკა, VI, გვ. 237), მიხეილ ატალიატე (გეორგიკა, VI, გვ. 24—26).

²⁸ ი. ჯ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი. სინას მთის ქართულ ზელნაწერთა აღწერილობა. თბ., 1947, გვ. 105. (ქარავნები გახსნილია ჩვენს მიერ).

²⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 303.

³⁰ Всеобщая история Вардана Великого, перевод Н. Эмина. М. 1861, გვ. 361.

³¹ ი. ჯ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 140.

³² გეორგიკა, V, გვ. 68.

ლობელი და დამცველ-მოკავშირე იყო ლიპარიტისა. 1042 წ. ლიპარიტმა დემეტრე უფლისწული მოიყვანა „ბერძენთა მეფისა ლაშქართა“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 298); 1045 წ. ლიპარიტს ანისიდან მოჰყავს ბიზანტიის ლაშქარი; ამის შემდეგ ლიპარიტმა „გამოიყვანა ახლად საბერძნეთით დემეტრე, ... ბერძენთა მეფისა განძი და ლაშქარი შემწე იყო. და განხეთქნა ამის სამეფოსა კაცნი“ (ქართლის ცხოვრება, I, 300). სასირეთის ომში ლიპარიტის მხარეზე იბრძვის ბიზანტიიდან ლიპარიტის დასახმარებლად გამოგზავნილი 3 ათასი ვარანგი (ქართლის ცხოვრება, I, 301); არყის ციხესთან ბრძოლაში ლიპარიტმა „შეკრიბა თავისი ლაშქარი, და მოირთნა კახნი და სომეხნი და ბერძენნიცა თანა ჰყვეს“ (ქართლის ცხოვრება, I, 301). „მატიანე ქართლისაჲს“ ყველა ეს ცნობა გვიჩვენებს, რომ ბიზანტია და მისი იმპერატორი კონსტანტინე მონომახი ლიპარიტის მხარესაა და ლიპარიტს ჯარით ეხმარება. თავის მხრივ ლიპარიტიც თავდაუზოგავად ემსახურება იმპერატორს. მონომახის თხოვნით მან ბიზანტიის ჯართან ერთად რამდენიმეჯერ ილაშქრა სელჩუკების წინააღმდეგ. „ლიპარიტ ულაშქრა ბერძენთა მეფესა დვინელსა ზედა“ (ქართლის ცხოვრება, I, 302). ერთ-ერთი ასეთი ლაშქრობის დროს, როგორც ითქვა, ლიპარიტი ტყვედაც ჩაუვარდა სელჩუკებს. იმპერატორი ვანსაკუთრებით ეცადა მისი საქმისათვის გარჯილი ლიპარიტის ტყვეობიდან დახსნას. მან გამოსასყიდიც კი გაუგზავნა სულთანს.

რაკი ლიპარიტს მონომახი თავის ერთგულ მოკავშირედ სთვლიდა, ბუნებრივია, რომ ის ლიპარიტის მოწინააღმდეგის — ბაგრატს — მხარდამკვირი არ იქნებოდა.

მართლაც, „მატიანე ქართლისაჲს“-ში ვკითხულობთ: ბაგრატ „წარვიდა საბერძნეთს. მას ეამსა იყო ბერძენთა მეფე კონსტანტინე მონომახი... და ლიპარიტის სათნოთა სწრაფით ვერღარა შემოიქცა ბაგრატ თავის მამულსა ზედა და დაყო მუნ სამი წელიწადი დიდსა დიდებასა და პატივსა შინა“ (ქართლის ცხოვრება, I, 303. — ხაზგასმა ჩვენი. — მ. ბ.).

ირკვევა, რომ ბაგრატი თავის ქვეყანაში „სწრაფით ვერღარა შემოიქცა“ — ვეღარ დაბრუნდა — „ლიპარიტის სათნოთა“. (სათნო — ნების მყოფი. საბა.). ე. ი. ლიპარიტის ნებით მონომახი ბაგრატს ბიზანტიაში აჩერებს და აღარ უშვებს სამშობლოში. ლიპარიტის „სათნოს“ კი შეიძლება საქმე გადამწყვეტად მხოლოდ ერთ იმპერატორთან — მისდამი მეგობრულად განწყობილ კონსტანტინე მონომახთან. მომდევნო იმპერატორებთან — თეოდორასა და მიხეილ VI-სთან ლიპარიტის „სათნო“ ვეღარ გასწვდებოდა, მით უფრო, რომ ამ დროისათვის შეიცვალა ბიზანტიის პოლიტიკა იმპერიის განაპირა და სელჩუკებთან უშუალოდ გამეზობლებული მხარეების მიმართ.

ამიტომაც ბაგრატი კონსტანტინოპოლიდან გამოემგზავრებოდა მონომახის გარდაცვალებისა (1055 წ. იანვარი) და მომდევნო იმპერატორის თეოდორას გამეფების შემდეგ, როდესაც საქართველოს მიმართ ბიზანტიის კონიუნქტურა შეიცვალა (კონიუნქტურის შეცვლის თვალსაჩინო მაგალითია თეოდორას წინადადება — შეილად აღზარდოს ბაგრატის ქალი მართა).

ყოველივე ზემოთ თქმულით კი ბაგრატის ბიზანტიიდან დაბრუნების თარიღად 1055 წელი უნდა დაიდოს, ბიზანტიაში ყოფნის სამწლიანი პერიოდი შესაბამისად დაიწყებოდა 1052 წელს, ლიპარიტის ტყვეობიდან თავდახსნის მომდევნო წელს.

ბაგრატ IV-ის ცხოვრების ამ მონაკვეთის დათარიღებას თავის დროზე შეეხო მარი ბროსე. მისი ანგარიშით, ბაგრატი ბიზანტიას უნდა წასულყო 1050 წელს³². თ. ჟორდანია ბაგრატის წასვლას 1050 წლის ბოლოს და 1051 წლის დასაწყისში ათავსებს, დაბრუნებას კი შესაბამისად 1053 წ. ბოლოს და 1054 წ. დასაწყისში ვარაუდობს³⁴. მას შემდეგ კი, რაც ივ. ჭავჭავაძე იმედიანეს ტექსტის გამართვის საფუძველზე ბაგრატის ბიზანტიაში ყოფნა 1054—1057 წლებით განსაზღვრა, ამ თარიღის გადასინჯვაზე არავის უფიქრია და ყველა მკვლევარი, ვინც კი ამ პერიოდის ისტორიას შეხვებია, ბაგრატის ბიზანტიაში ჩასვლის თარიღად 1054 წელს გულისხმობს. 1966 წ. გამოქვეყნდა მაქსიმე ბერძენიშვილის წერილი „ტუჩინოს კომპილაციის გამო“, რომელშიაც ბაგრატის უცხოობაში ყოფნა დაახლოებით იმავე მოსაზრებებით, რაც ჩვენ პიერაა მოტანილი, 1052—1055 წლებით არის დათარიღებული.

ახლა, როდესაც ჩვენ ასე თუ ისე ვიცით, რომ ბაგრატ ბიზანტიას იყო 1052 და 1055 წლების შუალედში, გადავხედოთ როგორ არის ეს ფაქტი გადმოცემული „მართანე ქართლისას“ სხვადასხვა ნუსხებში.

მარიამისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ: „მას ჟამსა იყო მეფე ბერძენთა მიიახლა მონა მეოტი“ (ე. თაყაიშვილის გამოც., გვ. 265).

ანასეული „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერში (Q 795): „მას ჟამსა იყო ბერძენთა მეფე მიხაელ მონა მოტი“ (ანასეული ქართლის ცხოვრების ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, გვ. 189).

თეიმურაზისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“: „მას ჟამსა იყო ბერძენთა მეფე კონსტანტინე მონომახი“.

„ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეულ რედაქციაში (მ. ბროსეს გამოცემა): „მას ჟამსა იყო ბერძენთა მეფე კონსტანტინე მონომახი“.

როგორც ვხედავთ, უძველეს ხელნაწერებში (მარიამისა და ანას ნუსხებში) სრულიად არ არის სახელი კონსტანტინე და მის ნაცვლად მოცემულია მიხაელ ან მისი დამახინჯება „მიიახლა“. ხოლო გვიანდელ ხელნაწერებში უკვე გვხვდება კონსტანტინე. უძველეს ხელნაწერებში მონომახი ნუსხურის ცუდად წაკითხვის გამო (ტ-სა და ხ-ს აღრევით) მოცემულია ფორმით „მონა მეოტი“, „მონა მოტი“; გვიანდელ ხელნაწერებში კი გვაქვს სწორი ფორმა — მონომახი.

რაკი ყველა ხელნაწერში მონომახია — სწორი თუ დამახინჯებული ფორმით — ამიტომ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ტექსტის თავდაპირველ დედანში უეჭველად ეწერებოდა მონომახი. ერთადერთი იმპერატორი, რომელიც მონომახის ზედსახელს ატარებდა, იყო კონსტანტინე IX. ამიტომ თუკი ტექსტში მონომახია შემორჩენილი, ეს უეჭველად კონსტანტინე IX-ის სახელწოდება უნდა იყოს. „მიიახლა“ და „მიხაელი“ კი უნდა ჩავთვალოთ ან „მონომახის“ დამახინჯებულ გადანაწერად და ან ტექსტის გადამწერის უნებლიე შეცდომად — კონსტანტინე შეცელილია მიხელით. ივ. ჭავჭავაძის მიერ გამართულ ტექსტში კი კონსტანტინე აღებულია გვიანდელი ხელნაწერებიდან, ხოლო მიხელი ადრინდელებიდან, ამასთან ამ ორი სახელის ერთმანეთთან დაკავშირების მიზნით ჩამატებულია სიტყვა „შემდგომად“.

³² M. Brosset. Histoire de la Géorgie. Introduction. 1858. გვ. LXI—LXVII.

³⁴ თ. ჟორდანია. ქრონიკები... I, გვ. 198—199.

³⁵ კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. 1966, გვ. 164.

საერთოდ, „ქართლის ცხოვრების“ უძველესი ნუსხები „მატიანე ქართლისაჲს“ ჩვენთვის საინტერესო ნაწყვეტში უფრო მეტ დამახინჯებებს იძლევიან, ვიდრე ვახტანგისეული რედაქციის ნუსხები. ზემოთმოყვანილი ფრაზის გაგრძელება ანასეულ ნუსხაში ასეა წარმოდგენილი: „დაყო მუნ სამი წელიწადი დიდსა დიდებასა და პატივსა შეძინასა შინა“. იგივე ადგილი მარიამისეულ ნუსხაში ასე იკითხება: „დაყო მუნ სამი წელიწადი დაბასა ბერძენთასა და პატივსა შინავე დაყო“ (ე. თაყაიშვილის გამოც., გვ. 265). იგივე ფრაზა გამართულადაა მოცემული ვახტანგისეულ ხელნაწერებში: „დაყო მუნ სამი წელიწადი დიდსა დიდებასა და პატივსა შინა ბერძენთასა“ (ბროსეს გამოც.).

მატიანეს თავდაპირველ ტექსტში მიხეილ და მიიახლა რომ არ ეწერა, ეს ჩანს „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანიდან (ცნობილია, რომ ჩვენამდე მოღწეული ნუსხა ამ თარგმანისა შესრულებულია XIII საუკუნის მიწურულს, ხოლო თვით თარგმანი XII საუკუნის მეორე ნახევარში³⁶). ამ თარგმანში ჩვენთვის საინტერესო ამბავთან დაკავშირებით ვკითხულობთ (მოგვაქვს სომხური ტექსტის ილია აბულაძის ქართული თარგმანი): „ამან [ბაგრატმა] მისცა თავისი სამეფოს მეფობა თავის შვილს გიორგის, წავიდა კონსტანტინეპოლისს მონომახ კეისარი თან და შეიქნა მის წინაშე პატივცემული, სამი წლის შემდეგ დააბრუნა ის კეისარმა თავის ქვეყანაში“³⁷.

მიხეილ მონომახი არც „ქართლის ცხოვრების“ იმ ნუსხებში ეწერა, რომლითაც ეახუშტი სარგებლობდა. ვახუშტის შრომაში კვითხულობთ: „ვერლარა დაუდგა ბაგრატ მეფე (ლიპარიტს — მ. ბ.), დაუტევა ძე თვის გიორგი მეფედ აფხაზთა ქუთათისს და თუთ წარვიდა კონსტანტინაპოლედ, არამედ კეისარმა სათნოვებისათჳს ლიპარიტისა არღარა გამოუტევა სამ წელ დიდსა დიდებასა მყოფი მუნ კონსტანტინე მონომახისა განაჲს“.

რადგან მიხეილის ხსენება არც ფაქტიურ ვითარებას გადმოსცემს და არც „ქართლის ცხოვრების“ ზოგ ნუსხაშია მოცემული, მათ შორის არც იმ უძველეს ნუსხაში, რომლიდანაც მომდინარეობს „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი, „მატიანე ქართლისას“ ტექსტის გამართვისას ეს სახელი არც უნდა იქნეს შეტანილი. „მატიანეს“ ეს ადგილი ასე უნდა იკითხებოდეს: „მას ეამსა იყო ბერძენთა მეფე კონსტანტინე მონომახისა“³⁸.

М. М. БЕРДЗИШВИЛИ

К УТОЧНЕНИЮ ОДНОГО МЕСТА ТЕКСТА «ЛЕТОПИСИ ГРУЗИИ» («МАТИАНЕ КАРТЛИСА»)

Резюме

В 50-х г. XI века обстоятельства вынудили царя Грузии Баграта IV выехать в Византию, где он пробыл три года. Историк XI века, ав-

³⁶ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გამოსცა ილია აბულაძემ. თბ., 1953. გვ. VII.

³⁷ იქვე, გვ. 226—227.

³⁸ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 148.

³⁹ ქართლის ცხოვრების³⁹ ახალ გამოცემაში გაზიარებულია ივ. ჯავახიშვილის კონიექტურა: „მას ეამსა იყო ბერძენთა მეფე კონსტანტინე მონომახი და [შემდგომად] მიხაელ“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 303).

тор «Летописи Грузии» («Матиане Картлиса») — изложение этого факта заканчивает словами: «В то время был царем греков Михаил Монамоти» (Картлис цховреба, список царицы Анны).

Монамоти — явно искаженный Мономах. Но поскольку императора под именем Миханла Мономаха история Византии не знает, остается думать, что данное место до нас дошло в искаженном виде.

Между тем, трехлетнее пребывание Баграта на чужбине уместается в последние годы царствования императора Константина IX Мономаха (1042—1055) — а именно в промежутке времени между началом 1052 года и началом 1055 года. Исходя из этого автор «Матиане Картлиса» современником пребывания Баграта в Византии мог назвать только Константина Мономаха. И интересующий нас отрывок в авторском варианте читался бы так: «В то время был царем греков Константин Мономах».

Это предположение подтверждается и тем, что древнеармянский перевод «Матиане Картлиса», выполненный во второй половине XII века с одного из древнейших списков «Картлис цховреба», в данном месте также называет Константина Мономаха.

ქართული დიპლომატიკის ისტორიიდან

(„სიგლის თავი“ XI—XV საუკუნეებში)

წყაროთმცოდნეობით მეცნიერებათა შორის თავისი ადგილი უჭირავს დიპლომატიკას. დიპლომატიკა ესაა მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის საისტორიო წყაროების ერთ გარკვეულ ნაწილს—საბუთებს. რამდენადაც საბუთი, დოკუმენტი გამოხატავს მისი შემდგენელის დროინდელ ვითარებას, ამდენად დოკუმენტის ჩვენებანი უფრო უშუალო და ზუსტია, ვიდრე ვთქვათ, ისეთი საისტორიო ნარატიული წყაროსი, რომელშიაც გადმოცემულია ავტორის ცხოვრებას ერთი, ორი ან მეტი საუკუნით დაშორებული ხანის აღწერა. მაგრამ დოკუმენტი ღებვა გარკვეული, სპეციფიკური წესით და ეს სპეციფიკურობა ზღუდავს მის შინაარსსაც—საბუთის ფორმის თავისებურება არ იძლევა იმის საშუალებას, რომ მოვლენა, ფაქტი ყოველმხრივ იყოს დახასიათებული და აღწერილი.

საბუთი შედგება ტრადიციულად ჩამოყალიბებული, ტრაფარეტად ქცეული ცალკეული ფორმულარებისაგან. ეს ფორმულარები ყველა ერთი ტიპის საბუთს ერთნაირი აქვს. განსხვავებულია მხოლოდ საბუთის კონკრეტული შინაარსი. საბუთში გაქვეავებული სახით შემორჩენილი ფორმულარები, ტრადიციული გამოთქმები მიღებულია გარკვეულ სოციალურ და პოლიტიკურ ვითარებათა გათვალისწინებით. სულ მცირე გადახვევაც კი მიღებული ტრაფარეტიდან მიგვანიშნებს ცვლილებებზე სოციალურ, პოლიტიკურ, ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ახალი ელემენტის გაჩენა ფორმულარში მაჩვენებელია საზოგადოებრივ ცხოვრებასა და კლასობრივ ურთიერთობაში მომხდარი ცვლილებებისა, რაც მეტწილად თვით საბუთის უშუალო შინაარსში არ აისახება. მეორე მხრივ, არის შემთხვევები, როდესაც საბუთის შემდგენელი ხმარობს ადრე მიღებულ ტრადიციულ ფორმულარს, თუმცა ზოგი ელემენტი ამ ფორმულარისა აღარ შეეფერება საბუთის შედგენის დროის რეალურ ვითარებას.

ამიტომ ფორმულართა შესწავლა მრავალმხრივი მნიშვნელობისაა. ფორმულარების ზუსტი ცოდნა გვეხმარება, მაგალითად, საბუთის ნატყუარობის გამოვლენაში.

ჩვენში დიპლომატიკას, როგორც დამოუკიდებელ საისტორიო დისციპლინას საფუძველი ჩაუყარა ივ. ჭავჭავაძემ. მან შეისწავლა XI—XV საუკუნეების სამეფო სიგელები—წყალობის, ბოძების, შეწირულობების—და დაადგინა როგორც საბუთთა სხვადასხვა რიგის საერთო სახელები, ისე თვით

საბუთთა აღნაგობა, საბუთის ცალკეული ნაწილების თანამიმდევრობა და ყოველი ამ ნაწილის სახელწოდება¹.

ივ. ჯავახიშვილის შემდეგ გაგრძელდა დიპლომატიკის ცალკეული საკითხების შესწავლა².

საბუთს, დოკუმენტს, რაკი ის პირველყოვლისა იურიდიული ძალისაა, ადგენდნენ გარკვეული ცოდნით, გარკვეული წესებით და ეს წესები უცვლელი რჩებოდა ფეოდალური ხანის მთელ მანძილზე. საუკუნეთა განმავლობაში ხდებოდა საბუთის შემადგენელი ნაწილების გაფართოება ან შეკვეცა, გამოთქმათა შეცვლა თანადროული სტილით, მაგრამ ძირითადი სქემა საბუთის აღნაგობისა ერთნაირი რჩებოდა.

სამეფო სიგელების აღნაგობა ასეთია: საბუთის დასაწყისი — „სიგლის თავი“ რამდენიმე შაბლონური ფორმულისაგან შედგება. სამეფო სიგელებში, იქნება ეს წყალობის თუ შეწირულების სიგელი, საბუთის თავი მოიცავს შემდეგ ნაწილებს: ქანწილი, ღვთის ხსენება (invocatio), მეფის სახელი, ღვთის ნებითობა, მეფის ტიტული (intitulatio). ამის შემდეგ დასახელებულია საბუთის გაცემის მოტივი, შემდეგ მოცემულია თვით საბუთის ძირითადი შინაარსი ანუ ის, თუ რა განაგო, შეწირა ან უწყალობა მეფემ (narratio), შემდეგ აღინიშნებოდა საბუთის მიმღების ვინაობა, საბუთის გამცემის გადაწყვეტილება („განგებულება“ — dispositio). ბოლოს მეფის თხოვნა მომავალი მეფეებისადმი და განკარგულება მოხელეებისადმი საბუთით გათვალისწინებული განგებულების უეჭველი ასრულების შესახებ (sanctio). საბუთის შემდგომ ნაწილში მოცემული იყო წყევლა-კრულვა იმათი, ვინც საბუთის განგებულებას დაარღვევდა, და კურთხევა იმათი, ვინც ამ განგებულებას ასრულებდა. საბუთის ბოლოს მოცემული იყო საბუთის დაწერის დრო (datum) და დამწერის ვინაობა. უკანასკნელ ნაწილში ჩამოთვლილი იყვნენ საბუთის მოწმე-დამამტკიცებელნი (corroboratio და subscriptio).

მეფის სიგელის სქემას ძირითადად მიჰყვება კერძო პირთა და სასულიერო მესვეურთა შეწირულების, ბოძებისა და ნასყიდობის წიგნები.

ამჟერად ჩვენი ინტერესის საგანია საბუთის შესავალი — ღვთის ხსენება, მეფის სახელი, ღვთისნებითობა, მეფის ტიტული — ყველა სამეფო სიგელის აუცილებელი შემადგენელი ნაწილია. ამ ნაწილში, მიუხედავად მისი ფორმალური, გარეგნული ერთნაირობისა, ყველაზე უფრო მეტად ჩანს ის ცვლილებები, რაც ქვეყნის განვითარებაში ხდება.

XI—XV საუკუნეების საბუთებმა ჩვენამდე ერთობ მცირე რაოდენობით მოაღწია. სხვადასხვა რიგის დოკუმენტი, პირისა თუ ღედნის სახით, XI ს-დან შემოგვრჩა მხოლოდ ხუთი, XII ს-დან ათი, XIII ს-დან — ოცდაცხრა, XIV ს-დან ცხრამეტი და XV ს-დან ასერთი. ამას გარდა, არსებობს კორიდეთის სახარებაზე მიწერილი XII—XIII სს. თორმეტი საბუთი, რამდენიმე საბუთი,

¹ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სიგელთა-მოცოდნობა ანუ დიპლომატიკა. ტფ., 1926.

² ნ. ბერძენიშვილი. მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში — ქელი, დანებრილი, სიგელი, წიგნი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, 1966. გვ. 135—248 ქ. ოღრეშვილი. ქართული დიპლომატიკის ისტორიიდან. „მაცნე“, № 4, 1966; შ. ბერძენიშვილი, ქართული დიპლომატიკის ერთი სახეობის წარმოშობისათვის. თსუ ასპირანტთა შრომების კრებული, I. 1950. შ. სურგულაძე, ბაგრატ VI-ის 1467 წ. სიგელის დიპლომატიკური თავისებურება, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1978, № 1.

მიწერილი სხვადასხვა ხელნაწერზე და 125 საბუთი სევანეთიდან, მიწერილი ხელნაწერ წიგნებსა და გათლილ ჯოხებზე. მოგვეპოვება კიდევ ქვაზე დაწერილი რამდენიმე საბუთი.

მოუხედავად ამ რიცხობრივი სიმცირისა და იმისა, რომ ყველა საბუთი ჩვენამდე არ არის სრული სახით მოღწეული, ხოლო მრავალი მათგანი თავ-და ბოლონაკლებია, მაინც ხერხდება საბუთის შედგენილობის ძირითადი სქემისა და საბუთის შემადგენელ ნაწილებში მომხდარ ცვლილებათა კანონზომიერების დადგენა.

საბუთის თავში მოცემული მეფის წოდებულების შესწავლით თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილმა ფორმულადქცეული ტიტულატურით გაარკვია საქართველოს მეფის უფლების ისტორია³. მაგალითად, გიორგი III-ის ტიტულატურაში — „ქ. სახელითა ღმრთისაითა, გიორგისაგან ბაგრატუნიანისა ნებითა ღმრთისაითა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისა, შარვანშა და შაჰანშა და აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთისა მპყრობელისაი“ — აისახა, თუ რა კონკრეტული ქვეყნები ეკუთვნოდა საქართველოს მეფეს. ესაა აფხაზეთი, ქართლი, რანი, კახეთი, შარვანი (შარვანშა), ანისის სომხეთი (შაჰანშა). ამავე დროს, ამ დასახელებათა განლაგებაში მოცემულია საქართველოს სამეფოში ქვეყნების შემოსვლის ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა. გიორგი III-ის წოდებულებაში ასახული ვითარება მხოლოდ დავით აღმაშენებლის დროიდან დამყარდა, ამიტომ დავითის წინაპრებიდან საბუთებში მეფის ტიტულატურა სხვა სახით არის მოცემული. გიორგი II-ის 1073 წლის საბუთში მეფე ასეთი ტიტულითაა შემკული: „ქ. მე გიორგი ბაგრატოვანმა ნებითა ღმრთისაითა აფხაზთა და ქართველთა მეფემან“⁴, ხოლო თვით დავით აღმაშენებელი ასეა წოდებული „სახელითა ღმრთისაითა დავითისაგან ნებითა ღმრთისაითა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისა“⁵.

მთელი XI—XIV საუკუნეთა მანძილზე მეფის სიგელების შესავალი ნაწილი ერთნაირი სქემისაა:

1. ქანწილი,
2. ღვთის ხსენება,
3. მეფის სახელი,
4. ღვთისნებითობა,
5. წოდებულება.

ფორმულარის ამ ხუთ ნაწილში იცვლება მხოლოდ მესამე (მეფის სახელი) და მეხუთე (მეფის ტიტული სხვაა დავით აღმაშენებელამდე და სხვაა დავით აღმაშენებლის შემდეგ). მეხუთე ნაწილი თითქმის უცვლელად მეორდება დაწყებული გიორგი III-ის საბუთებიდან XIII და XIV საუკუნეების ყველა საბუთში.

³ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სიგელთა მკოდნეობა ანუ დიპლომატიკა. გვ. 87—89; ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვეთი II, ტფ., 1929, გვ. 108—123.

⁴ ქართული სამართლის ძეგლები. ტექსტები გამოსცა შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ო. დოლიძემ, II, თბ., 1965, № 9 გვ. 20 (ქვემოთ მოკლულ ქსძ).

⁵ იქვე, II, № 6.

⁶ ო. დოლიძე, დავით მეფის სიგელი. „საქართველოს არქივი“, II, ტფ., 1927, გვ. 16.

გირგი III შობილენი 1170 წ. ქმ. II. №9	თამარ მეფე ვლადის 1188 წ. ქმ. II. №11	თამარ მეფე შობილენი 1201 წ. ქმ. II. №13	გიორგი ღაშა ქუთაისი 1213—1222. ქმ. II. №15	გიორგი ღაშა შობილენი 1222 წ. ქმ. II. №16	დავით ნარინი ზუგდიდის 1261 წ. ქმ. II. №25	დავით ნარინი ზუგდიდის 1271 წ. ქმ. II. №26	დავით VIII კერძო 1297 წ. სმ. I. 1924.
ქ.	ქ	ქ.	ქ.	+	+	ქ.	+
სახელთა	+	+	+	+	+	+	+
ღმრთისათა	+	+	+	+	+	+	+
გიორგისაგან	თამარ	თამარ	გიორგისაგან	გიორგი	დავითისაგან	დავით	დავითისაგან
ბაგრატუნისაგან	ბაგრატუნისაგან	ბაგრატუნისაგან	—	ბაგრატუნისაგან	ბაგრატუნისაგან	ბაგრატუნისაგან	ბაგრატუნისაგან
ნებისა	+	+	+	+	+	+	+
ღმრთისათა	+	+	+	+	+	+	+
ფეხისათა	+	+	+	+	+	+	+
ქარიველთა	+	+	+	+	+	+	+
რანთა და	+	+	+	+	+	+	+
კახთა და	+	+	+	+	+	+	+
სომხთა	+	+	+	+	+	+	+
მეფისა	მეფისა და ღმრთისაგან	მეფისა და ღმრთისაგან	მეფისა	მეფისა	მეფისა	მეფისა	მეფისა
შარანისა და	+	—	+	+	+	—	+
შარანისა და	+	—	+	+	+	+	+
ყოველისა	+	+	+	+	+	+	+
იღმრთისაგან	+	+	+	+	+	+	+
და დასავლეთისა	+	+	+	+	+	+	+
მფლობელისა	მფლობელისაგან	მფლობელისაგან	მფლობელისაგან	მფლობელისაგან	მფლობელისაგან	მფლობელისაგან	მფლობელისაგან

თვალსაჩინოებისათვის მოგვაქვს ჩვენამდე მოღწეული სამეფო სიგელ-ბის (XII—XIV სს.) შესავალი ნაწილის სქემატური გამოხატულება. სქემის ზედა ნაწილში მოცემულია საბუთის დასახელება, თარიღი და გამოცემის დასახელება. სქემის თითოეულ სვეტში მოცემულია საბუთის შესავალი ნაწილის ელემენტები. იმ შემთხვევაში, როდესაც საბუთი იმეორებს წინა საბუთის ელემენტს, გრაფაში აღნიშნულია პლუსი, როდესაც ელემენტი დაკლებულია — მინუსი, ხოლო განსხვავებული ელემენტი — სიტყვიერად.

სქემაში გამოცემის დასახელება მოცემულია შემოკლებით: ქსძ — ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა ი. დოლიძემ; სმ — საისტორიო მოაბე, ტფ., 1924 წ., წიგნი I.

ამ სქემაზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ საბუთის შესავალი ნაწილის არც ერთი ელემენტი არ იკარგება, ხდება მათი ზუსტი გამეორება 1170 წლის საბუთიდან მთელი XIII და XIV საუკუნის საბუთებში. სხვადასხვაობა მხოლოდ მეფის ტიტულის უკანასკნელი ელემენტის გამოხატვაშია. გიორგი III-ის „ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა მფლობელი“ შემდეგში იცვლება „ყოვლისა საქართველოსა და ჩრდილოეთისა მპყრობელისა“-თი ან „ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა მფლობელით“. ერთმანეთს ცვლიან აგრეთვე ეპითეტები „მფლობელი“, „თვითმფლობელი“, „ფლობით მპყრობელი“, „ჰელმწიფედ მპყრობელი“, „ჰელმწიფედ ფლობით მპყრობელი“.

მაგრამ ამ ცვალებადობაში კანონზომიერება არა დგინდება. ერთიდაიგივე მეფე რამდენიმე სხვადასხვა ეპითეტით იხსენიება. მაგალითად, თამარ მეფე გელათისადმი ბოძებულ საბუთში „თვითმფლობელად“ იწოდება, შიომღვიმისადმი ბოძებულში კი „ფლობით მპყრობელად“. ასევე ლაშა გიორგი ხან „ფლობით მპყრობელია“ და ხან „თვითმპყრობელი“.

არ არის ერთგვაროვნება დატული არც თვით ფორმულარის გრამატიკულ გამართვაში. მეფის სახელი და მისი სახელწოდება ხან მოქმედებით ბრუნვაშია ჩასმული, ხან ნათესაობითში: „თამარ ბაგრატიუნიანმან“ და „თამარ ბაგრატიონისა“; „გიორგისაგან“ და „გიორგი ბაგრატიუნიანმა“; „დავით ბაგრატიონმან“ და „დავითისაგან ბაგრატიონისა“.

ამ განსხვავებათა მიუხედავად, XII—XIV სს. სამეფო სიგელთა „საბუთის თავი“ ფაქტიურად ერთი ტრაფარეტით დგება. ტრაფარეტად ქცეულა მეფის ტიტულატურა. ადრე თუ მასში ასახული იყო ფაქტიური ვითარება და ამ ვითარების დამყარების თანამიმდევრობა, შემდეგში ეს ტიტულატურა სრულიად აღარ გამოხატავს რეალურ სიტუაციას. დავით ნარინი, რომელიც მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში მეფობს, თავის თავს უწოდებს „აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფეს, შარვანშას და შაჰანშას და ყოვლისა საქართველოსა და ჩრდილოეთისა მპყრობელს“.

შინაარსობრივი გადახვევა „საბუთის თავის“ ფორმულარიდან მთელი ორნახევარი საუკუნის მანძილზე მხოლოდ ერთხელ გვხვდება. ესაა დავით ნარინის 1285 წლის წყალობის სიგელი, ბოძებული ვახტანგ თულაისძისადმი⁷. ამ საბუთის თავი (იგი სქემაში შეტანილი არა გვაქვს) მთლიანად ტრადიციულია, ე. ი. იმეორებს ყველა იმ ელემენტს, რაც საერთოდ საბუთის თავს ახასიათებს. განსხვავებულია მხოლოდ თვით მეფის სახელის მოხსენიება: „სახე-

⁷ საისტორიო მოაბე, I, 1925.

ლითა ღთისაითა დავითისაგან ბაგრატუნიაჩისა, ძისა რუსუდანისა და თანამეცხედრისა ჩვენისა მარიამისა და ძისა ჩვენისა ვახტანგ მეფისა, ნებთა ღთისათა აფხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფეთაი“.

თანამეცხედრისა და ძის დასახელება მეფესთან ერთად საერთოდ ჩვენში XV ს-დან შემოდის. მანამდე არც ერთი საბუთი, გარდა ამ ზემონახსენები საბუთისა, არ არის, რომლის „თავში“ ოჯახის რომელიმე სხვა წევრი იხსენიებოდეს. ეს სიახლე მაჩვენებელი უნდა იყოს გარკვეული ცვლილებისა პოლიტიკურ სიტუაციაში „ამ საბუთის თავის“ ფორმულარში კიდევ ერთი განსხვავება შეინიშნება. სახელდობრ, საბუთი გაცემულია „მეფეთა“ სახელით. გვიანდელ საბუთებში, როცა მეფესთან ერთად მისი თანამეცხედრე და ძენიც იხსენიებიან, საბუთის გამცემი მაინც მხოლოდ რიცხვშია ნაგულისხმევი. დავით ნარინის ამ საბუთში კი საბუთის გამცემად ერთად იგულისხმებიან დავით ნარინი და მისი ძე მეფე ვახტანგი. ნორმისაგან ეს გადახვევა მიგვანიშნებს ცვლილებაზე პოლიტიკურ სიტუაციაში. უჩვეულოა საბუთის ბოლოც — „დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩვენი ინდიქტიონისა მეფობისა ჩვენისასა ორმოცდამეთექვსმეტესა და ძისა ჩვენისა ვახტანგ მეფისასა მეთესამ“⁹. ეს უნდა გვაფიქრებინებდეს, რომ ვახტანგი თანამეფე ყოფილა თავისი მამის, დავით ნარინისა, რომელიც სხვა წყაროებით დასაველეთ საქართველოში იეფობდა ერთპიროვნულად.

XV ს-დან შეინიშნება მკვეთრი ცვლილება „საბუთის თავის“ ფორმულაში. განსხვავებით XI—XIV სს. საბუთებისა, XV ს-ის მეფე იწოდება „მეფეთა მეფედ“. ადრე თუ სიტყვა „მეფე“ შესავალი ფორმულის შუაში იყო ჩასმული, ახლა „მეფეთა მეფით“ იწყება თვით „საბუთის თავი“. „ქ. ჩვენ მეფეთა მეფისა ალექსანდრესაგან“¹⁰, „სახელითა ღმრთისაითა გიორგი მეფეთა მეფისაგან“¹¹.

ადრეულ საბუთებში მეფის გვარი მოცემული იყო ფორმებით „ბაგრატიანი“, „ბაგრატუნიანი“, XV ს-დან გვხვდება „დავითიან ბაგრატიონიანი“, „იესიან-დავითიან-სოლომონიან ბაგრატიონიანი“. იმავე XV ს-დან, ალექსანდრე დიდის დროიდან, სამეფო სიგელების „სიგლის თავში“ მტკიცედ იკიდებს ფეხს მეფესთან ერთად მეფის თანამეცხედრისა და მეფის ძეთა ხსენება, საბუთის თავი ასეთ სახეს იღებს:

1. ჩვენ მეფეთა მეფე,
2. სახელი მეფისა,
3. გვარი მეფისა,
4. თანამეცხედრე მეფისა,
5. ძენი მეფისა,
6. ღვთისნებითობა,
7. მეფის ტიტულატურა¹².

ამ საბუთებში მეფის ტიტულატურა ძველი, XIII—XIV სს-ში მიღებული ფორმით არის წარმოდგენილი.

⁹ საისტორიო მოამბე. I, 1925. გვ. 233.

¹⁰ ქსდ II. № 38.

¹¹ იქვე, № 45.

¹² ასეთია საბუთის თავი ალექსანდრე I-ის 1425, 1430, 1438 წლების საბუთებში.

მაგრამ იმავე ალექსანდრე I-ის საბუთებში ვხვდებით სხვაგვარად გამართულ „სიგლის თავისაჲს“. ეს მეორე ტიპი სიგლის თავისა ვრცელი ღეთისმეტყველური შესავლით იწყება. ღეთისმეტყველური შესავალი თავდება სიტყვებით „მინდობილმან ცვა-ფარეთა თქვენთამან“, რასაც მოჰყვება მეფის ტიტული (ეს ტიტული ამჟერად ძველთან ერთად ახალ ელემენტებსაც შეიცავს), მეფის გვარი, მეფის სახელი, მეფის თანამეცხედრე და მეფის ძენი. ამ ტიპის საბუთის თავი შემდეგი ასეთი ნაწილებისაგან შედგება:

1. ღეთისმეტყველური შესავალი,
2. ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა ორისავე სამეფოსა მტკიცედ და შეურყევლად მპყრობელმან,
3. აფხაზთა და ქართველთა,
4. დავითიან ბაგრატიონიანმან,
5. მეფეთა მეფემან ალექსანდრე,
6. და თანამეცხედრემან ჩემმა დედოფალთ-დედოფალმან თამარ,
7. და ძეთა ჩვენთა¹².

ახალი ელემენტი მეფის წოდებულებაში — „ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა ორისავე სამეფოსა მტკიცედ და შეურყევლად მპყრობელი“ — რეალური ვითარების გამომხატველია: ალექსანდრე I-მა მართლაც გააერთიანა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოები. ფორმულის ეს ახალი ელემენტი სხვა ფორმითაც გვხვდება: „ორისავე ტახტის გამაერთიანებელი“, „ორისავე ტახტისა მპყრობელი“. მაგრამ ისევე როგორც გაერთიანებული საქართველოს მეფის ტიტულატურას იყენებდა ორ სამეფოდ დაყოფილი ქვეყნის ზოგი მეფე, ეს ელემენტიც შეაქვს ზოგ მეფეს თავის წოდებულებაში, თუმცა იგი რეალურად ორივე ტახტის მფლობელი არა ყოფილა.

ძირითადი ცვლილება XV ს-ს სამეფო სიგელების „საბუთის თავში“ მაინც თანამეცხედრისა და შვილების ხსენებაში მდგომარეობს. ოჯახის წევრთა ჩამოთვლა საბუთის გამცემ მეფესთან ერთად ივ. ჯავახიშვილს ახსნილი აქვს შემდეგით: „მეფე უკვე ერთადერთი ბატონ-პატრონი აღარ ყოფილა, მის საქმეებში დედოფალიც, შვილები და ძმებიც იღებდნენ მონაწილეობას... მეფეს... ქალებისა და ოჯახის სხვა წევრთა სურვილისა და გავლენისათვის ანგარიში უნდა გაეწია¹³“.

მაგრამ პარალელურად გვხვდება აგრეთვე მხოლოდ მეფის სახელით გა-

¹² ალექსანდრე I-ის 1419 წ. საბუთი. ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, III, ტფ. 1913, გვ. 21.

¹³ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სიგელთა-მოცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა. გვ. 125; ქართველი ერის ისტორია, IV. თბ. 1948, გვ. 179.

რუსეთში მეფესთან ერთად დედოფლის ხსენება საბუთის თავში შემოდის 1591 წლიდან. ამ წლიდან მეფე თვედორე თავის წყალობის საბუთებში ახსენებს აგრეთვე დედოფალ ირინეს, ბორის გოდუნოვის დას. ამ სახსრს რუსულ დიპლომატიკურ ფორმულარში ს. კაშტანოვი ხსნის შემდეგით: 1591 წელს დაიდება დიმიტრი უფლისწული, რუსეთის ტახტის კანონიერი მემკვიდრე. ამავე ხანიდან იწყება დედოფლის ხსენება საბუთებში. ამით თითქმის დედოფლის საგვარეულო დინასტიურ პრეტენზიას აცხადებს. თვით ბორის გოდუნოვი, მას შემდეგ რაც მეფედ აირჩიეს, ერთი პირობა თავის საბუთის თავში ასტენბდა დედოფალ მარამს და უფლასწულ თევდორეს. 1598 წლის დეკემბრიდან კი ბორისის საბუთებში მხოლოდ მეფე და უფლასწული იხსენიებიან (С. М. Каштанов. Дипломатика как специальная историческая дисциплина. «Вопросы истории», №1, 1965, გვ. 43—44).

ცემული საბუთები. როგორც ირკვევა, კერძო პირთაღმე ბოძებული საბუთები მეფის, დედოფლისა და უფლისწულების სახელით არის შედგენილი, მხოლოდ მეფის სახელით შედგენილი საბუთი კი უეჭველად ეკლესია-მონასტრის ან სასულიერო მესვეურისაღმეა გაცემული. ე. ი. მეფე მარტო ეკლესიის მიმართ არის უფლებამოსილი, კერძო პირთაღმე კი მისი უფლება თანამეცხედრესა და შვილებს აქვთ გაზიარებული. მაგალითად, ალექსანდრე დიდის 1438 წ. სიგელი კათალიკოს შიოსაღმე¹⁴; ალექსანდრე მეფის 1441 წ. სიგელი თბილელ-მან-გლელ იოანესაღმე¹⁵, გიორგი VIII-ის 1448 წ. სიგელი მცხეთისაღმე¹⁶, გიორგი VIII-ის 1449 წ. სიგელი მცხეთისაღმე¹⁷. ყველა ამ საბუთში საბუთის გამცემი მხოლოდ მეფეა. ამავე მეფეთა საბუთების დასაწყისში ზოგჯერ ოჯახის წევრებიც იხსენიებიან, თუმც ეს საბუთები ეკლესიისაღმეა ბოძებული.

XI—XIV სს. სამეფო სიგელების დასაწყის ნაწილში ვხვდებით მარტივად ღვთის ხსენებას — ქ. სახელითა ღმრთისაითა. XV ს-დან კი ღვთისმეტყველური¹⁸ შესავალი გაცილებით ვრცელდება. (მაგ., ალექსანდრე დიდის 1413 წ. 1419 წ. საბუთები და გიორგი მეფის 1448, 1449 წწ. საბუთები¹⁹). ივ. ჭავჭავაძის ალნიშნავდა, რომ XV ს-ში არსებობდა მოკლე და ვრცელი შესავალი. საინტერესოა, რა შემთხვევაში იხმარებოდა ვრცელი და რა შემთხვევაში მოკლე შესავალი. სიგელებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ ვრცელი ღვთისმეტყველური შესავალი უკეთდებოდა ეკლესია-მონასტრებისა და სასულიერო პირთაღმე ბოძებულ წყალობის თუ შეწირულობის სიგელებს, კერძო პირთაღმე მიცემული სიგელების შესავალი კი მოკლე იყო, მხოლოდ ღვთის ხსენებას შეიცავდა.

კერძო პირთა სახელით გაცემულ საბუთებში კი, ამავე ხანაში (XI—XV სს-ში) ღვთის ხსენებას უფრო ვრცელი „ღვთისმეტყველური“ შესავალი მოსდევს და ეს შესავალი წინ უძღვის საბუთის გამცემის ვინაობის აღნიშვნას. მაგ., მელქისედეკის დაწერილში (XI ს-ის დასაწყისი) ვკითხულობთ: „ქ. სახელითა ყოვლად სახიერისა ღმრთისა, მამისა და ძისა და სულისა წმიდისაღმე, მეოხებითა ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობლისაღმე, ძლიერებითა ცხოველს-მყოფელისა და პატიოსნისა ჭუარისაღმე, შეწევითა ყოველთა ღმრთისა წმიდათა ზეცისა და ქუეყანისათა ესე დაწერილი მოვაჯანყნენ²⁰...“ ასევე ვრცელი შესავალი აქვს არსენ ჭყონდიდელის და მწიგნობართუხუცესის 1241 წლის საბუთს²¹, ძაგან აბულეთის ძის 1260 წლის საბუთს²², კახა თორელის 1259 წ. საბუთს²³ და საერთოდ ჩვენამდე სრული სახით მოღწეულ, კერძო პირთაგან (და არა მეფეთაგან) გაცემულ XI—XIV სს. ყველა საბუთს.

რაც უფრო გვიანდელია საბუთი, მით უფრო იზრდება ღვთისმეტყველუ-

¹⁴ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა. ქრონიკები. II, 244.

¹⁵ ქსძ., II, № 44.

¹⁶ ისტორიული საბუთები. III, 27.

¹⁷ ი ქ ვ ე, 30.

¹⁸ ამ ტერმინს ეხმარობთ პირობითად.

¹⁹ ისტორიული საბუთები. III. გვ. 7—10, 10—12, 26—29, 29—32.

²⁰ ქსძ., III, № 3.

²¹ ი ქ ვ ე, № 13.

²² ქსძ., II, გვ. 69.

²³ იქვე, გვ. 57.

ბურჯულთა 1260 წლის დაწერილში იხსენიება ორი ძმა და მათი შვილები: „ესე დაწერილი დაგიწერეთ ჩუენ ბურჯულთა კავთულამა და თევდორამა და ჩუენთა შვილთა ბასილამა და მშუიდამა“³⁰.

ამ საყოველთაოდ გავრცელებული წესის პარალელურად გვხვდება საბუთები, იმავე ხანისა, რომლებშიაც მხოლოდ საბუთის გამცემი იხსენიება უოჯახოდ (მაგალითად, სურამელისა და აბულეთის ძის საბუთებში).

სახელდებაში რამდენიმე პირის ხსენება მაჩვენებელია იმისა, რომ ოჯახის ყოველი წევრი თანასწორუფლებიანია სამამულო მფლობელობის საკითხში.

М. М. БЕРДЗНИШВИЛИ

ИЗ ИСТОРИИ ГРУЗИНСКОЙ ДИПЛОМАТИКИ

(Вступительная часть документов XI—XV вв.)

Резюме

Вступительная часть грузинских документов XI—XV вв., именуемая „სიგლის თავი“, (siglis tavi) состоит из нескольких разделов, в каждом из которых своеобразно отражаются изменения в социально-политической жизни страны. Основным элементом вступительной части документа является наименование персоны, от лица которой выдается документ. Персона эта облачается в соответствующую титулатуру, которая, оставаясь в основных чертах трафаретной, с учетом политической ситуации приобретает новые элементы.

³⁰ ქსდ., III, 169.

ტერმინ „კაბალაჲს“ მნიშვნელობისათვის

ტერმინი „კაბალაჲს“ შუა საუკუნეთა ქართულ დოკუმენტებში მხოლოდ ერთგან გვხვდება, ნიკორწმინდელის „დაწერილში“. წყაროში აღნიშნულია: „მუნვე ცხილათს მოვიგე მიწა და მივეც მათვე საკაბალოდ და მოწამე არიან კაცნი“¹ (ხაზი ჩენია — ი. ა.). იმავე დოკუმენტში სხვა ადგილას წერია: „ლეითის ძ(რო?)ხაჲ საჩხეორს სასკესა დაესხა და დაკოდნა და მისთუნ საზღავად ავი[ლე] საჯადს სახლი ჯავთა გაეთი და ზა [კა]ბალაჲ დავსდევდით“¹.

მოტანილი ამონაწერების გარდა არც ჩვენთვის და არც ჩვენზე უწინ ამ საკითხით დაინტერესებულთათვის ტერმინ „კაბალაჲს“-ს დოკუმენტებში მოხსენიების შემთხვევა ცნობილი არაა.

ტერმინ „კაბალაჲს“-ს შეეხო ივ. ჯავახიშვილი, რომელმაც აღნიშნა, რომ არაბული სიტყვა „კაბალაჲს“ ხელშეკრულებას, სიმტკიცეს, იჯარასა და საიჯარო ფულს აღნიშნავდა³. ნიკორწმინდელის „დაწერილში“ მოხსენიებული „კაბალის“ შესახებ მეკლევარი წერდა: „...მიწის საკაბალოდ მიცემა ვალდებულებითს ხელშეკრულებას წარმოადგენდა“⁴. მისი აზრით, „კაბალაჲს“ ქონებრივი სახსრის, სახელდობრ თითქოს სახლის ქირის, აღმნიშვნელი უნდა იყოს... მაგრამ საკაბალოდ მიცემა-აღების იურიდიულ ბუნებას... ჯერ კიდევ გამოკვლევა სჭირდებაო“⁵.

ივ. ჯავახიშვილმა განიხილა სულხან-საბა ორბელიანის მონაცემებიც ამ საკითხზე. სულხან-საბა „კაბალას“ ამგვარად განმარტავდა. „ქართა გააბარებენ სასარგებლოდ იფქლთა მოსაცემელად პირობითა რითმე სხვადასხვითა“. მასვე განმარტებული აქვს ზმნა „მიიკაბალოს“, რაც საბას აზრით, „კაბალად შეიქმნას“ ნიშნავდა. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, საბას განმარტებები არ უდგებოდნენ ნიკორწმინდელის „დაწერილში“ მოხსენიებულ „კაბალას“⁶.

ტერმინ „კაბალას“ შეეხო მ. ბერძნიშვილი, რომელმაც იგი სავსებით მართებულად მიიჩნია ეკონომიური დამოკიდებულების სახეობად⁷. მაგრამ თვით ტერმინის კონკრეტული შინაარსი კვლავ ბუნდოვნად დარჩა.

¹ მ. ბერძნიშვილი, ნიკორწმინდის „დაწერილი“, მსკი, ნაკვ. 34, თბ., 1962, გვ. 37.

² იქვე, გვ. 38.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, ტფ., 1929, გვ. 444.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 445.

⁶ იქვე, გვ. 443—444.

⁷ მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41; მისივე, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1970, გვ. 26.

И. П. АНТЕЛАВА

О ЗНАЧЕНИИ ТЕРМИНА «КАБАЛА»

Резюме

На основе данных «Великого номоканона» автор уточняет значение термина «кабала», упомянутого в грамоте никорциминдского епископа (датируется XI в.). По всей вероятности, «кабала» обозначал тоже самое, что и арабское «кабала» (قِبال), греч. ἡ μίσθωσις и лат. *conductio*, т. е. „аренду“.

XIV—XV სს. მეფეთა წყალობის სიგელების დიპლომატიური

თავისებურება

ისტორიული საბუთი რთული აგებულებისაა. იგი რამდენიმე სპეციალურ თემას მოიცავს, რომელთა თანაფარდობა სპეციფიკურია საბუთის კონკრეტული სახეობისათვის. ამჟამად ჩვენ გვაინტერესებს ე. წ. „დაუცილებლობის“ თემა გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა წყალობის სიგელებში. ტერმინი „დაუცილებლობა“ ქართულ დიპლომატიკაში ივ. ჭავჭავაძის შემოიღო. მანვე უჩვენა, რომ ეს ნაკვეთი ქართული საბუთებისათვისაა დამახასიათებელი და მისი ზუსტი ანალოგი რომაულ-ბიზანტიურ საბუთებში არ მოიპოვება. არ არის იგი რუსულ საბუთებშიც. ივ. ჭავჭავაძის განმარტავს, რომ დაუცილებლობა შეიცავდა ცნობებს სიგელით ნაბოძები უფლებების დაუცილებლობა-მოუდევრობისა და პასუხისმგებლობის შესახებ¹. „დაუცილებლობა“, როგორც ჩანს, უფრო ადრეული ხანის ქართული საბუთების კუთვნილება იყო. იგი გვხვდება ჩვენამდე მოღწეულ პირველსავე სიგელში. ესაა ბაგრატ IV-ის შეწირულობის სიგელი შიომღვიმისადმი. აქ „დაუცილებლობა“ დამოუკიდებელ გამოთქმას არ წარმოადგენს. იგი მისდევს მონასტრის იმუნიტეტის გამოძახებულ ტექსტს და გრამატიკულად დაქვემდებარებულია მასზე, როგორც მიზეზის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება: „...რამეთუ თავისუფლობით შემოწირავს ყოვლისავე მეუნებლისა და დამაქლებლისაგან“². ეს გამოთქმა გარკვევით უჩვენებს შემწირველის გადაწყვეტილებას: მონასტრისადმი შეწირული მამული გამოაცხადოს განთავისუფლებულად ყველა სამსახურისაგან და ამ პირობის დარღვევის უფლება არ მისცეს არავის, არც „მეუნებლეს“ და არც „დამაქლებლეს“. დაუცილებლობის მოტივი ამ საბუთში აძლიერებს იმ თემას, რომლის უშუალო მეზობლობაში იმყოფება იგი და გრამატიკულადაც მას უერთდება. ეს არის შეუვალობის ანუ იმუნიტეტის თემა.

დაუცილებლობა გვხვდება სხვა შეწირულების სიგელებშიც: გიორგი II-ის, თამარისა და ლაშა-გიორგის სიგელებში³. ამ საბუთებში დაუცილებლობა უკვე გრამატიკულად დამოუკიდებელ წინადადებას წარმოადგენს, მას აქვს თავისი განკუთვნილი ადგილი საბუთის ტექსტში. იგი dispositio-ს უკანასკნელი სპეციალური თემაა და მას უსათუოდ უძღვის წინ იმუნიტეტის გამოძახ-

¹ ივ. ჭავჭავაძე. ქართული დიპლომატიკა. თბ., 1926, გვ. 104.

² ქართული სამართლის ძეგლები II. თბ., 1965, გვ. 6.

³ იქვე. გვ. 11, 31, 36.

ტველი ტექსტი. ყველა აღნიშნულ საბუთში მისი შინაარსი ასეთია: მეფე არავის აძლევს ნებას მის მიერ შეწირულ მამულებზე დაწესებული შეუვალობის პირობები დაარღვიოს — შეცვალოს ან მოშალოს. ეს შინაარსი საბუთიდან საბუთში მტკიცედ ჩამოყალიბებული ფორმულის სახით გადადის, ცვლილებები ვარიანტული სხვაობის ფარგლებს არ ცილდება. დაუცილებლობის ფორმულა შეწირულების სიგელებში დაახლოებით ამგვარია: „და არავინ გუიბრძანებია მშლელი და მაქცეველი ბრძანებულისა ამის ჩუენისაი, არცა მეუნებნე, მაენებელი და დამაქლებელი მისი“. როგორც ვხედავთ, დაუცილებლობის ტექსტი ძალზე ზოგადი შინაარსისაა. მეფის მიერ გამოხატული აკრძალვა შეეხება საბუთით დამყარებული უფლებების ყველა შესაძლო დამარღვევ პირს. დაუცილებლობის ფორმულა არ უჩვენებს, კონკრეტულად რომელი იურიდიული მხარე ან საზოგადოების რომელი სოციალური ბანაკის წარმომადგენელი შეიძლება იყოს საბუთის პირობების დამარღვევი. როგორც ჩანს, საბუთის შემდგენთათვის სწორედ ეს ზოგადი მითითება იყო საკმარისი. დაუცილებლობის ფუნქცია იყო, გამოეხატა ზოგადად აკრძალვა. იგი მთლიანად კრავს და ლოგიკურად ასრულებს *dispositio*-ს, წარმოაჩენს თავის სუბიექტს, მეფეს, უზენაეს იურიდიულ პირს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ დაუცილებლობა ყველა შეწირულების სიგელს არ გააჩნია. საბუთთა უმრავლესობაში გვაქვს, უმცირესობაში — არა. რადგან გრამატიკულად იგი დამოუკიდებელ წინადადება-ფორმულად ჩამოინაცვთა, მისი ამოვარდნა საბუთის საერთო სტრუქტურიდან ფორმალურ დაბრკოლებას არ წააწყდებოდა. მისი არქონა ზოგიერთ სიგელში დაუცილებლობის ფუნქციის სისუსტეზე მიუთითებს სხვა, მუდმივად განმეორებად თემებთან შედარებით.

დაუცილებლობის თემას შეიცავს მეფეთა წყალობის სიგელებიც. ამ სახეობის საბუთები შედარებით გვიანი ხანიდან, XIV ს-დან გვაქვს. დიპლომატიური აგებულებით, ე. ი. სპეციალური თემების დამუშავების წესებითა და მათი ურთიერთკავშირით, აგრეთვე ტერმინოლოგიური და ფრაზეოლოგიური შედგენილობით წყალობის სიგელები დიდ ნათესაობას ავლენს შეწირულების სიგელებთან. ასეთივე სიახლოვე შეიმჩნევა შეწირულების სიგელთა დაუცილებლობისა წყალობის სიგელთა დაუცილებლობასთან. მსგავსია მათი ადგილი, ფუნქცია, ტერმინოლოგიური შედგენილობა და ფრაზათა აგების წესი. 1338 წ. გიორგი ბრწყინვალის მიერ ივანე თორელ-ჯავახიშვილისათვის მიცემულ წყალობის სიგელში ვკითხულობთ: „და არავინ გუიბრძანებია მშლელი ბრძანებულისა ამის ჩუენისა, არცა მეუნებლე, მაენებელი ამისი“⁴. იგივე ფორმულა, თითქმის უცვლელად, გვხვდება 1348 წ. ანდრონიკე მეფის მიერ წითლოსან ქვენიფნეველისადმი ბოძებულ სიგელში⁵, აგრეთვე გიორგი VIII-ის სიგელში გუგუნი მაყაშვილისადმი⁶, ალექსანდრე მეფის სიგელებში ავთანდილ ზერდგინისძისადმი⁷, გიორგი VIII-ის სიგელში⁸ და სხვ. ჩამოთვლილ სიგელებში სრულიად ადვილად გამოიყოფა ჩვენთვის ცნობილი ფორმულა — დაუცილებ-

⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 97.

⁵ იქვე, გვ. 99.

⁶ იქვე, გვ. 101.

⁷ იქვე, გვ. გვ. 118, 119, 120, 122.

⁸ იქვე, გვ. 130.

ლობა, რომელიც, თავის მხრივ, სათავეს შეწირულების სიგელებში იღებს. მაგრამ ამ ფორმულის გარდა ეს სიგელები დაუცილებლობის სხვა მოტივებსაც შეიცავენ. სწორედ ეს განსხვავებული მოტივებია ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო.

უკვე ვნახეთ, რომ დაუცილებლობის ტრადიციულად შემუშავებული ფორმულა გამოხატავს მეფის ბრძანებას — არავის დაერღვია მის მიერ ახლად გაცემული განკარგულება. ეს იყო ერთადერთი მოტივი, რომელსაც გამოხატავდა დაუცილებლობის ტექსტი. ივ. ჭავჭავაძის მიერ დაუცილებლობის განმარტებისას აღნიშნავს, რომ შემდეგ (ნაგულისხმებია XIV ს. შემდგომი ხანა) ეს ნაკვეთი გამოხატავდა გაცემული საბუთის საწინააღმდეგო შინაარსის მქონე სხვა საბუთების გაუქმებას. პირველად დაუცილებლობის თემაში ასეთი ახალი მოტივი ჩნდება ანდრონიკე მეფის მიერ 1348 წ. წითლოსან ქვენიფნევისადმი ბოძებულ წყალობის სიგელში. აქაც დაუცილებლობა *dispositio*-ს ასრულებს: „და თუ ვის რაი ამა ადგილთა სიგელი და ანუ ნიშანი ჰქონდეს, ყოველივე სიგლითა ამით გაგუიტებია და მტკიცე ესე ოდენია. და არავინ გვიბრძანებია მშლელი და მაქცეველი ბრძანებულის ამის ჩუენისაი და არცა მეუნებლე, მაენებელი და დამაყლებელი“⁹. აქ დაუცილებლობა, როგორც ვხედავთ, ორ გამოთქმას შეიცავს. პირველი გამოხატავს ნაწყალობე სოფლებზე გაცემული სხვა ყველა საბუთის გაუქმების მოტივს, ხოლო მეორე — ძველ, უკვე ნაცნობ, ტრადიციულ დაუცილებლობის ფორმულას წარმოადგენს¹⁰.

ისტორიული საბუთი საზოგადოების სოციალურ ცხოვრებას ასახავს. ამასთანავე, იგი ღირსშესანიშნავია იმით, რომ მის მიერ ასახული სოციალური სინამდვილე კონკრეტულია. კონკრეტულია საბუთის გამცემი და მიმღები, კონკრეტულია საბუთით დამყარებული მხარეთა უფლებრივი მდგომარეობანი. ამდენად, ისტორიული საბუთი ცვალებადია, რადგან ცვალებადია მის მიერ ასახული კონკრეტული სინამდვილე. კონკრეტულის გარდა ყოველ ისტორიულ საბუთს აქვს ზოგადი დანიშნულება, რამდენადაც მასში თავმოყრილია მის მიერ ასახული სოციალური სისტემის ზოგადი ნიშნები. ეს ნიშნები კი საბუთის სტრუქტურაში ვლინდება, რომელიც მხოლოდ მის მიერ ასახული საზოგადოებრივი ურთიერთობის ცვალებადობის შესაბამისად იცვლება. ამ თვალსაზრისით ისტორიული საბუთი ზოგადია და პირობითად (გარკვეულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოში) უცვლელი. იგი ერთდროულად ატარებს კონკრეტულობისა და ზოგადობის ნიშნებს, რადგან მისი ფუნქციაც ერთდროულად ორმაგი იყო: კონკრეტული და ზოგადი. სამეფო სიგელის ერთი უმთავრესი ზოგადი დანიშნულება სამეფო ხელისუფლების ძლიერების, მისი ოფიციალური პოლიტიკური და სოციალური შეხედულებების პროპაგანდა იყო. მეფის სიგელებში მცირე ადგილი როდი აქვს დათმობილი მეფეთა ხელისუფლების ღეთაებრივი წარმოშობის, მისი გრანდიოზულობის, მისი უფლებების უწყვეტობისა და უზენაესი მართლმსაჯულების ჩვენებას. ამ დანიშნულებას მეფეთა საბუთები ტრადიციით განმტკიცებული ფორმულების დაცვით და სპეციალურ თემათა განმეორებების სისტემით ასრულებს. ამიტომაც საბუთის ტრადიციით განმტკიცებულ დიპლომატიურ ფორმაში კონკრეტული ისტორიული შინაარ-

⁹ ივ. ჭავჭავაძის შრომა, ქართული დიპლომატიკა, გვ. 105.

¹⁰ ქართული სამართლის ძეგლები. II, გვ. 99.

სის ამოკითხვისას აუცილებელია სწორედ საბუთის დიპლომატიკური ფორმის გათვალისწინება. ყოველი სიახლე, ყოველი ცვლილება მის სტრუქტურაში არაპირდაპირი, მაგრამ ძალზე სანდო მითითებაა სათანადო ცვლილებაზე საბუთის მიერ ასახულ სინამდვილეში. სწორედ ამ რიგის ცვლილებას წარმოადგენს XIV—XV სს. მეფეთა სიგელებში დაუცილებლობის ახალი მოტივების გაჩენა.

დაუცილებლობის ძველი, ტრადიციული მოტივი მეფეთა წყალობის სიგელებში ძალზე ზოგადი შინაარსისაა. იგი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წარმოადგენს საერთოდ აკრძალვას, მიმართულს წყალობის პირობების შესაძლო დამრღვევთა წინააღმდეგ. მისი დანიშნულება მეფის ავტორიტეტისა და ძლიერების გამოხატვაში უფრო მდგომარეობს, ვიდრე იმის ჩვენებაში, თუ ვინ შეიძლება იყოს მეფის გადაწყვეტილების დამრღვევი, ან რა სახისაა ეს დარღვევა. სწორედ ამას აზუსტებს დაუცილებლობის ახლად, XIV—XV სს. განვითარებული მოტივები.

1425 წ. ალექსანდრე მეფე ავთანდილ, ზერდგინ და თაყა ზერდგინიძეებს უბოძებს ქავთარ ქარუმისძეს. სიგელის *dispositio*-ს ამთავრებს საკმაოდ ვრცელი დაუცილებლობა: „ვერაჲინ დაგეცილოს ქარუმისძესა ქავთარს, მისთა შვილთა და მომავალთა და რასაცა ღღეს მქონებელი არის, ვერას ეჟმისა შემოსრულობისათვის, ვერასა ეჟმსა ვერა. და თუ ვის რა ამა ჩუენგან ბოძებულისა წიგნი და ნიშანი აქუს, ყუელა ამა სიგლითა გაგვიცუდებია და მტკიცე ესე ოდენ არის. კელმოხსნით და ყოვლისა დაბადებულისაგან უსარჩლეალდ მოგუიხსენებიან თქუნ (მეორდება ადრესატი და ნაწყალობევი ყმა) და არაჲინ გუიბრძანებია მშლელ და მქცეველი მტკიცედ ბოძებულისა ამის ჩუენისა, არცა მეუნებლე, მავნე და დამაკლებელი“¹¹. ჩვენთვის ცნობილი ტრადიციული ფორმულა: „არაჲინ გუიბრძანებია...“ დაუცილებლობის სრული ტექსტის ბოლოშია მოქცეული და მას მხოლოდ დეკლარაციული მნიშვნელობაა აქვს შერჩენილი. დაუცილებლობის ნამდვილი, უკვე რეალურად საპირო ტექსტი კი ავლენს დაუცილებლობის ახალ მოტივებს. აღნიშნული ტექსტის პირველი გამოთქმა ზერდგინისძეთა კუთვნილებაში გადასულ ყმებზე, ქარუმისძეებზე, ახალი მფლობელის საშვილიშვილო უფლებას აცხადებს (ამას უჩვენებს ფრაზა: „ვერაჲინ დაგეცილოს... მისთა შვილთა და მომავალთა“) და უცილობელს ხდის სწორედ ამ შემკვიდრეობითობის უფლებას. მეორე გამოთქმა უკვე ნაცნობ მოტივს შეიცავს წყალობის ობიექტზე არსებული სხვა საბუთების გაუქმების შესახებ. მესამე გამოთქმა: „კელმოხსნით და ყოვლისა დაბადებულისაგან უსარჩლეალდ მოგუიხსენებიან“ ზოგადი ხასიათისაა და შინაარსით იმეორებს აზრს წყალობის უსარჩლელობის შესახებ. იგი თავის ფუნქციას სწორედ ამ განმეორებით ასრულებს, რადგან მოტივის განმეორება განსაკუთრებით აძლიერებს ამ მოტივის მნიშვნელობას მთელი საბუთისათვის.

ვინ შეიძლებაა ყოფილიყო მეფის მიერ გაცემული წყალობის მოცილე? უპირველეს ყოვლისა, თვით წყალობის გამცემი, მეფე. როგორც ცნობილია, წყალობის ბოძებისა და დამტკიცების უფლებას სამეფო ხელისუფლება ერთგული ფეოდალების გამრავლებისა და ურჩების მორღეკის მიზნით იყენებდა. წყალობის განახლების უფლებით მეფეს საშუალება ჰქონდა შეეზღუდა ფეო-

¹¹ ქართული სამართლის ძეგლები. II, გვ. 118.

დალთა ფართო მიდრეკილება იმუნიტეტის გაძლიერებისადმი. თუმცა პრაქტიკულად ამ უფლებას იგი ყოველთვის ერთნაირი წარმატებით ვერ ახორციელებდა. 1453 წ. გიორგი VIII ხელახლა უბოძებს ქარუმისძეებს ზერდგინისძეთა გვარს, ამ დროისათვის მათ ქარუმისძენი ჩამორთმეული ჰყოლიათ. სიგელი მოგვითხრობს: „ქარომის ძენი პატრონისა მეფისა აღექსანდრესაგანცა თქუენთვის მკუიდრად საყმოდ [ნაბოძები იყო]. ნაბოძემან კაცმან თქუენი თავი შემოგვაბეზლა და ცოტასაოდენ ჯანსა [ჩამოგართვით?].

კიდევ მოკითხული ვქენით და ყოველსა საქმესა ზედან მართალნი და უბრალონი იყავით... და ქარუმძე მკუიდრითა მამულთა თქვენვე გიბოძეთ...“¹²

ცხადია, დასჯილი ფეოდალი ადვილად არ თმობდა თავის ძველ უფლებებს და ყოველთვის ცდილობდა უკან დაებრუნებინა ერთხელ წყალობად მიღებული მამული.

ჩამორთმეული ქონება, ყმა-მამული, მეფეს შეეძლო სხვა „ერთგული“ ქვეშევრდომის დასასაჩუქრებლად გამოეყენებინა და ამისთვის წყალობის სიგელიც გაეცა. ასეთ შემთხვევაში ახალი მფლობელიც ცდილობდა წყალობად მიღებული მამული სამკვიდროდ გაეხადა და ისეთივე „მკვიდრობის“ პრეტენზია უჩნდებოდა მასზე, როგორც ამ მამულის ძველ მფლობელს.

1451 წ. წულუკიძეებისათვის გიორგი VIII-ის მიერ ბოძებული წყალობის სიგელი აღწერს, თუ რა პირობებში შეიძლებოდა „სხვებს“, ე. ი. მამულის არაკანონიერ მემკვიდრეებს, ჩაეგდოთ ხელში ესა თუ ის მიწა: „პაპანი და მამა თქუენნი ჩუენსა დიდსა სამსახურსა და ერთგულობასა შიგან დაჯოცილან და ჩუენთა გუართათუს მრავალი უმსახურებია, და თქუენ ობოლნი და წურილნი დარჩომილხართ. მას დროსა და ჟამსა შიგან მეემეობით თუ ვისმე ესე თქუენი მკუიდრი და ნასისხლი მამული სოფელი იწა გამოეურვოს და ეშოვნოს მეფეთაგან, მაშინცა დიდი ძალი და უსამართლო გპირებია“¹³. გიორგი VIII კი „სამართლიანად“ მოქცეულა და ძველი პატრონებისათვის დაუბრუნებია „მკვიდრი“ და „ნასისხლი“ მამული. ციტირებულ ტექსტში საინტერესოა ფრაზა: „გამოეურვოს და ეშოვნოს მეფეთაგან“. იგი პირდაპირ უჩვენებს, რომ მეფე თვით არის უპირველესი დამრღვევი ისევ სამეფო ხელისუფლების მიერ მიღებული გადაწყვეტილებისა წყალობის შესახებ. როდესაც ერთსა და იმავე მამულზე რამდენიმე სამეფო სიგელი არსებობდა გაცემული, ცხადია, ამ სიგელთა წყარო ისევ სამეფო ხელისუფლება იყო. ამიტომაც მეფეები იძულებული იყვნენ გაეუქმებინათ ძველი საბუთები: „არა თუ აწ თქუენსა მკუიდრსა და ნასისხლსა ამა მამულსა სოფელსა იწასა მოვასარჩლოთ. და ძალად და უსამართლოდ ნაქონებისათვის ვისმე სხუასა კაცსა სიგელი აეღოს, ტყუელია, ცუდი და უსამართლობა არის და ამა ჩუენმან სიგელმან გატეხოს იგი“¹⁴. მამულების წყალობა-ჩამორთმევის უფლების ასეთი გამოყენება სამეფო ხელისუფლებას „ერთგულ“ ფეოდალთა მეტად არასაიმედო რაზმს უქმნიდა. ამიერიდან ერთგულება კი აღარ იყო მამულის წყალობის საფუძველი, არამედ პირიქით, მამულის ქონება თვით იყო მეფისადმი ერთგულების მაიძულებელი მიზეზი. ამიტომ მამულის შენარჩუნების მიზნით ფეოდალი იმ

¹² ქართული სამართლის ძეგლები. II, გვ. 133.

¹³ იქვე, გვ. 130.

¹⁴ იქვე.

პატრონს ემსახურება ერთგულად, ვის მხარეზეც პოლიტიკური ძლიერებაა. ზერდგინისძეთა დავის წიგნში ნათქვამია: „მე ბატონსა დავითს ასრე მოვახსენე: თუ შენ ბაგრატ მეფისა ყმა არ შეიქმნები, მე ჩემსა მამულსა არავინ მამცემს ...თუმცა ყმა არ შექმნილიყო, ჩემსა მამულსა არავინ მოგუცემდა“¹⁵.

მეფეთა ასეთი პოლიტიკა, მეორე მხრივ, ფეოდალთა ურთიერთქმედებასაც უწყობდა ხელს. ამ ქიშპობით მეფის ხელისუფლება დროებით სარგებლობდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, დროებით წარმატებებსაც ცვალებადი უპირატესობით ღებულობდა. ყველა ფეოდალი როდი უცდიდა მეფის თანხმობას მამულის მოთხოვნაზე. ზერდგინისძეთა დავის წიგნში ნათქვამია: „ახალციხე მამისა ბიძაჩემს ჰქონდა, წიწამური ასრე წამირთმევია, არას ბატონისათვის ჩოქი არ მიქნია“¹⁶. მეფისაგან წყალობბოძებულ ფეოდალს თავისი მამულის დაცვა ფეოდალური საზოგადოების სრულიად სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენელთაგან უხდებოდა. გიორგი VIII-ის მიერ წულუკიძისადმი ბოძებულ წყალობის სიგელში დაუცილებლობის ერთ-ერთ მოტივს სწორედ ამ მრძალადე პრეტენდენტთა ჩამოთვლა წარმოადგენს: „აგრე ვერა ადამის ტომი კაცი, ვერ თავადნი და დიდებულნი, და ვერ აზნაურნი და მათ უქუედაესნი ვერას ჟამისა გამოცუალებისათჳს ვერაოდეს ვინ მოგერჩოდეს და ვერც ვინ გეცილებოდეს“¹⁷.

1429 წ. ალექსანდრე მეფე ავთანდილ ზერდგინისძეს უმტკიცებს ნასისხლ მამულებს კასპსა და ივრეთს და უწყალობებს გომსა და ნადარბაზევს. ამ საბუთის დაუცილებლობა შემდეგ მოტივებს შეიცავს: 1. რა დროც არ უნდა დადგეს, აღრესატს ვერავე ვერ უნდა შეეცილოს ნაწყალობევ და ნასისხლ მამულებზე; 2. თუ მაინც ვინმე გამოჩნდება მოცილე, მეფე პირად პასუხისმგებლობას კისრულობს მის წინაშე; 3. ყველა სხვა სიგელი ამ ახალი სიგელით უქმდება; 4. ტრადიციული ფორმულა, რომლითაც მეფე საერთოდ კრძალავს მის მიერ ბოძებული წყალობის შეცვლას. ჩამოთვლილ მოტივთაგან სრულიად ახალია მეორე, მეფის პირადი პასუხისმგებლობის მოტივი მოდავეთა წინაშე. ამ მოტივის გაჩენაც გამოძახილია სამეფო ხელისუფლების მიდრეკილებისა ადმინისტრაციული უფლებების გაძლიერებისადმი, რათა ამ გზით უფრო მეტად დაექვემდებარებინა სრული დამოუკიდებლობის გზაზე დამდგარი ფეოდალები.

საინტერესოა 1429 წ. საბუთში დაუცილებლობის კომპოზიცია, მისი მოტივების განაწილების წესი საბუთის ტექსტში. ისინი ორგან წყვეტენ ტექსტს: პირველად *dispositio*-ს ბოლოსა და *arenga-narratio*-ს შუა, შემდეგ ისევ *dispositio*-ს დასასრულს, *sanctio*-ს წინ. ასეთივე სურათია გიორგი VIII-ის მიერ ვირშელ წულუკიძისათვის ბოძებულ წყალობის სიგელში.

ამრიგად, XIV—XV სს. წყალობის სიგელებში დაუცილებლობა ასეთ სურათს იძლევა: ზოგიერთ საბუთში მისი მოტივები მრავლდება და მთელი საბუთის მიმართ მისი შინაარსი უფრო მნიშვნელოვანი ხდება, ვიდრე ის შინაარსი, რომელსაც დაუცილებლობის ტრადიციული ფორმულა გამოსატყვევდა. იზრდე-

¹⁵ ნ. ბ. ე. ძ. ნ. ი. შ. ვ. ო. ლ. ფეოდალური ურთიერთობიდან XV ს-ში. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის თბ., 1937, ნ. I, გვ. 43.

¹⁶ იქვე, გვ. 43.

¹⁷ ქართული სამართლის ძეგლები. II, გვ. 130.

ბა დაუცილებლობის ხვედრითი წონა საბუთის სხვა სპეციალურ თემებთან შედარებით. დაუცილებლობის ყველა ახალი მოტივი ჯერ კიდევ ვერ ასწრებს ფორმულად ჩამოყალიბებას, მაგრამ მისი ფუნქცია, როგორც XIV—XV სს. მეფეთა წყალობის სიგელების სტრუქტურულად აუცილებელი ელემენტისა, საეცებით ნათელია. აშკარაა ისიც, რომ დაუცილებლობის ფუნქციის გაძლიერება ამ ხნის მეფეთა საბუთებში ანარეკლია ერთი მხრივ მეფესა და ფეოდალთა შორის, მეორე მხრივ კი თვით ფეოდალებს შორის უკიდურესად გამწვავებული ბრძოლისა მიწების სამემკვიდრეოდ დაუფლებისათვის. ამავე დროს დაუცილებლობის მოტივები უჩვენებს სამეფო ხელისუფლების ცდებს, გამოიყენოს ეს ბრძოლა ცენტრალისტური პოზიციების განსამტკიცებლად. მაგრამ არც ის გარემოებაა დასაფიქვებელი, რომ აღებული ეპოქის ჩვენამდე მოღწეული სამეფო წყალობის ყველა სიგელი არ შეიცავს დაუცილებლობის ახალ მოტივებს. ზოგიერთ მათგანში დაუცილებლობა გვხვდება, მაგრამ ძალზე გამარტივებული სახით. ეს, რა თქმა უნდა, უურადსაღები ფაქტია, რომელიც ერთი დასკვნის გამოტანის შესაძლებლობას იძლევა: დაუცილებლობის მოტივები მხოლოდ და მხოლოდ იმ მიწებზე გაცემულ წყალობის სიგელებში ძლიერდება, რომელთა დაუფლების გამო ფეოდალთა შორის ბრძოლა ყოფილა გაჩაღებული. დაუცილებლობის ახალი მოტივების გაჩენა თუმცა არაპირდაპირ, მაგრამ უტყუარ მითითებებს უნდა წარმოადგენდნენ ასეთი ბრძოლების ცალკეული შემთხვევების შესახებ.

М. К. СУРГУЛЯДЗЕ

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГРУЗИНСКИХ ЦАРСКИХ ЖАЛОВАННЫХ ГРАМОТ XIV—XV вв.

Резюме

Статья посвящена специальной дипломатической теме грузинской царской грамоты, т. н. «дауцилебლობა» (daucilehloba). Такая специальная тема известна только грузинской дипломатике. В древнейших царских грамотах X—XII вв. «дауцилебლობა» представляет собой традиционную формулу и имеет совершенно определенное место в формуляре. Своим содержанием она выражает общий приказ всем возможным нарушителям царской воли, соблюдать условия жалуемой грамоты. В XIV—XV вв. картина меняется: текст «дауцилебლობа» увеличивается, обогащается мотивами, наблюдаются тематические повторы мотивов «дауцилебლობа» в разных местах текста грамоты. Новыми мотивами являются: 1. Личная ответственность государя перед адресатом за жалованную землю. 2. Запрет всем реально возможным лицам не нарушать имущественные и вотчинные права адресата. 3. Отмена государем всех существующих раньше прав на жалованную землю. Изучая причины развития дипломатической темы «дауцилебლობа» в XIV—XV вв., автор приходит к выводу, что она отражает обостренную внутриклассовую борьбу между царем и феодалами, с одной стороны, и между феодалами — с другой. В свою очередь, наличие новых мотивов «дауцилебლობа» в тексте грамоты может служить достоверным источником для установления отдельных случаев такой борьбы.

მარი გობაჯიშვილი

ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულების ლენინგრადული H 41 ნუსხის მინაწერები

ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულება „საქართველოს ცხოვრება“¹, მოიცავს საქართველოს ისტორიის IV საუკუნის შუა წლებიდან XVII საუკუნის დამლევამდე. ამ ნაშრომის ავტოგრაფული ნუსხა, შემთხვევით ორად გაყოფილი, ამჟამად დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში². ეს ხელნაწერი 1841 წ. აღმოაჩინა პლატონ იოსელიანმა და იმავე წელს ათხოვა პეტებურგში მარი ბროსეს პირის გადასაღებად³.

ამ ავტოგრაფიდან ცნობილმა ქართველმა მწიგნობარმა სვიმონ ტაბიძემ გადაიღო ორი პირი მ. ბროსესა და თეიმურაზ ბაგრატიონისათვის. ორივე ეს ხელნაწერი დაცულია სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილებაში (H 23, H 41)⁴.

H 23 ნუსხა, თეიმურაზ ბაგრატიონისათვის არის გადაწერილი. ტექსტის მცირე ნაწილი თვითონ თეიმურაზს გადაუწერია. როგორც ჩანს, მისივე მითითებით ცვლილებებია შეტანილი ტექსტის განლაგებაშიც. კერძოდ, ხელნაწერის ბოლოშია გადატანილი თხზულების ე. წ. მეორე ვარიანტის შემცველი ფურცლები. 250 ა ფურცელზე მოთავსებულია ს. ტაბიძის ვრცელი „უწყებულება“, სადაც მოტანილია ცნობები ფარსადან გორგიჯანიძისა და ხელნაწერის დამკვეთის თეიმურაზ ბაგრატიონის შესახებ⁵.

¹ თვით ფარსადანის შრომის ხელნაწერში სათაური არ არის შემორჩენილი. ჩვენს ისტორიოგრაფიაში იგი გავრცელებულია სათაურით „საქართველოს ისტორია“, ან უბრალოდ „ისტორია“. როგორც რ. კოკაძე შენიშნავს, მართებულია ფ. გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულებას ეწოდოს არა „ისტორია“, არამედ „საქართველოს ცხოვრება“, რამდენადაც ავტორი არ იცნობს სიტყვა „ისტორიას“, მაგრამ რამდენიმეჯერ იხსენიებს ამავე მნიშვნელობით „ცხოვრებას“ (რ. კოკაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი“. თბ., 1975, გვ. 18).

² ხელნაწერთა აღწერილობა, H ფონდი, ტ. V, №2140, 2492. ორივე ხელნაწერს დამოუკიდებელი პაენაცია აქვს. პირველი ნაწილი (H2492) სულ 13 ფურცელს შეიცავს, თბრობა კი მოდის გახტანგ გორგასალამდე. მეორე ხელნაწერში (H 2140) თბრობა გრძელდება თხზულების ბოლომდე.

³ Histoire de la Géorgie, trad. par M. Brosset, II, I, SPb., 1856, გვ. 509.

⁴ Р. Р. Орбели. Грузинские рукописи Института востоковедения АН СССР. I, М.-Л., 1956, № 5, 6.

⁵ სვიმონ ტაბიძის „უწყებულება მკითხველთათვის“ გამოაქვეყნა თ. ენუქიძემ (თ. ენუქიძე, ს. ტაბიძის ცხოვრება და მოღვაწეობა, — საქ. მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტის „მოამბე“, II, თბ., 1960, გვ. 103—108).

H 41 ნუსხა სეიმონ ტაბიძემ მარი ბროსესათვის გადაწერა 1843 წელს. ამ ხელნაწერში გადაღებულია დედნის ზუსტი პირი ყველა მისი შეცდომით. ამჟამად, ჩვენ სწორედ ამ ნუსხის ზოგიერთი მინაწერი გვინტერესებს.

H 41 ხელნაწერის პირველ გვერდზე მარი ბროსეს სხვადასხვა ხასიათის მინაწერებია ფრანგულად და ქართულად⁶. ამ მინაწერებში თავმოყრილია საყურადღებო ცნობები ფ. გორგიჯანიძისა და მისი შრომების შესახებ. ფრანგული ტექსტი ასე იკითხება:

ფრანგული ტექსტი:

1. «Cette histoire à été copié sur un manuscrit defectueux en plusieurs endroits et dont les... à cause de la... n'avaient pas été rapports sans exactement ici leur place, les redactions ne l'etaient pas retrouvées. Depuis la page 430 on trouvera les fragments déplacés qu'il sera possible de restituer par la lecture attentive des faits; leur vraie position chronologique l'original appartient à M. Platon Ioceliani; la copie à été faite par Simon Tabidze.

ამის შემდეგ მოთავსებულია ს. ტაბიძის მონოგრაფია და ხელნაწერის გადაწერის თარიღი — 1843.

2. Chercher le nom de l'auteur Parsadan Gorgidjanidze, au plus correctement Giorgidjanis-dzé 321, 332, 387, 397, 406, 410, 409, 455, 461 ici déniée 508.

...l'ouvrage est un mauvais abrégé de Wakhtang, mais pour beaucoup moderne, il y a... neufs environ 1730, dont l'auteur est... témoin.

3. On a encore de Pharsadan Giorgidjanidzé une traduction georgienne du code religieux musulman Djami-Abasi; un exemplaire autographe très beau, était chez le Tsarevitch Theumouraz, et on lit au commencement. (ქართული ტექსტი).

4. Cet exemplaire a appartenu au Tsar David en 1794 il put trouvé et apporté de Ruffie en géorgie, par Kaukhosro, fils de Grigol Tcholocachvili, Sologachvili et Milachor de Cackeli.

5. ...L'ouvrage se compose de 20 divisions. Sur la dernière page Pharsadan mandie en menace de l'effé ceux qui... cet exemplaire de les...

ქართული თარგმანი:

1. ეს ისტორია გადაწერილია მრავალ ადგილას დაზიანებული ხელნაწერიდან, რის გამოც ვერ მოხერხდა ბევრი ფაქტისათვის ზუსტი ადგილის მიჩენა. გაძნელდა რედაქციების მოძიებაც; დაახლოებით 430-ე გვერდიდან გვხვდება შეცვლილი ან გადაადგილებული ფრაგმენტები, რომელთა აღდგენა შესაძლებელი ხდება მხოლოდ ფაქტების ყურადღებით წაკითხვითა და ქრონოლო-

⁶ ფ. გორგიჯანიძეს ირანის შაჰის აბას II-ის დავალებით უთარგმნია ბაჰა ულ-დინ მუჰამად ამილის „ქამი აბასი“. თარგმანის ლენინგრადული № 27 ნუსხის დასაწყისში ფარსადანი გვამცნობს „ქამი აბასის“ თარგმანის დროს, მიზანს და იძლევა ზოგიერთ სხვა ცნობას. იგივე წინასიტყუება და ნუსხის ზოგიერთი სხვა მინაწერი მ. ბროსემ გადაიტანა ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულების H 41 ნუსხის პირველ ფურცელზე და გაუყვია მინაწერები ფრანგულ ენაზე.

გიური თანმიმდევრობის დაცვით. ორიგინალი ეკუთვნის ბატონ პლატონ იოსელიანს, პირი კი გადაღებულია სიმონ ტაბიძის მიერ.

2. ავტორის, ფარსადან გორგიჯანიძის, ან უკეთ გორგიჯანიძის ვინაობის დადგენა შესაძლებელი ხდება 321, 332, 383, 397, 406, 410, 409, 455, 461-სა და ბოლოს 508 გვერდების მიხედვით. ეს შრომა საკმაოდ ცუდი შემოკლებაა-ვახტანგის შრომისა, მაგრამ უფრო თანამედროვე, დაახლოებით 1730 წ., რომლის თვითმხილველადაც ავტორი გვევლინება.

3. ამის გარდა, ფარსადან გორგიჯანიძეს თარგმნილი აქვს „ჯამი-აბასი“ — რელიგიური, მუსლიმანური კანონი; ავტოგრაფული ეგზემპლარი კარგადაა შენახული. ადრე იგი ინახებოდა მეფისწულ თეიმურაზთან⁷. დასაწყისში ვკითხულობთ:

„ქრონიკონსა თათართასა ათას ას სამსა და ქართულთა მხედრულს ქრონიკონს სამას სამოცდა ცხრამეტსა. ლეინობის თვეში გათავდა ამის დაწერა ფარსადან გორგიჯანიძის ხელითა. ქართლის გორელი ვიყავი, ისპაჰანის მოვრაობა მეფის როსტომისაგან მამეცა და შააბას ხელმწიფემ ბოქაულთ უხუცობა მიბოძა, და მანვე მიბრძანა მუსურმანთ რჯულის კანუნი ქართულათ ათარგმანეო, რომ ყოველმან კაცმან აღვილათ გაიგნოსო. და ექვს წელიწადს არაბეთს შუშტრის ქალაქში ვიყავ შააბას ერანის ხელმწიფის ბრძანებით, და ხელი მიეცა ამ წიგნის თარგმანს. არაბული ქართულათ ვათარგმანეთ მაჰმად ღელაზბრის რჯულის კანუნი კრებულთათვის აღვილათ შესატყობელი“.

ქართული ტექსტის გვერდით, მარჯვნივ ბროსეს მინაწერია ფრანგულად და გამოანგარიშებულია „ჯამი აბასის“ გადანუსხვის თარიღი — ჰიჯრის 1103 და ქართული 379 წ. უდრის 1691 წელს. ქართული ტექსტის ზემო მარცხენა მხარეს, ბროსეს მიერ კვლავ მიწერილია ფრანგული ტექსტი, „ჯამი აბასის“ M 27 ხელნაწერის ორი ქართული მინაწერის თარგმანი: „ეს ხელნაწერი ეკუთვნოდა მეფე დავითს, 1794 წელს ის იპოვნა და რუსეთიდან საქართველოში წამოიღო კახეთის ამილახვრის გრიგოლ ჩოლოყაშვილის, თუ სოლოლაშვილის ვაჟმა“⁸.

მ. ბროსეს მიერ გადაწერილი ქართული ტექსტის ქვემოთ გრძელდება მისივე ფრანგული მინაწერი: „ნაშრომი შედგება 20 განყოფილებისაგან, უკანასკნელ გვერდზე ფარსადანი ემუქრება მათ, ვინც დაკარგავს ან არ გაუფრთხილდება ამ ნაშრომს“. ეს მინაწერიც „ჯამი აბასის“ ხელნაწერს და მის შინაარსს ეხება. ამ ტექსტის ქვემოთ ქართული მინაწერია ისევ „ჯამი აბასიდან“: „ქკს ტპპ. ამ ქკს შასულთან უსეინ გაქემწიფდა (382—1694), ერეკლეს ბატონის შვილს მუხრანის ბატონობა ამან უბოძა ქკს ტპპ (387—1699)“, (თარიღები მ. ბროსეს გადაყვანილია).

⁷ მ. ბროსეს მხედველობაში აქვს „ჯამი აბასის“ გორგიჯანიძისეული თარგმანის ავტოგრაფული ნუსხა, რომელიც ამჟამად სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილებაშია დაცული (P. P. O p b e л и. Грузинские рукописи института востоковедения АН СССР. I, № 107). იხ. აგრეთვე, გ. შ ა რ ა ძ ე. თეიმურაზ ბაგრატიონი ბიბლიოგრაფი და კოლექციონერი. თბ., 1974, გვ. 131, 168.

⁸ ტექსტი ქართულადაა ბროსეს მიერ ჩაწერილი.

⁹ შდრ. „ჯამი აბასი“, ხელნაწ. M 27, ფ. 1 ა (ამ გვერდის ფოტო მოთავსებულია რ. ორბელის წიგნში — P. P. O p b e л и. Грузинские рукописи Института востоковедения АН СССР, I, рнс. № 24).

როგორც ვნახეთ, მ. ბროსე ფრანგულ მინაწერში ფარსადანის თხზულების მეორე ნაწილის შესახებ შენიშნავს, იგი ვახტანგის შრომის ცუდი შემოკლებაა¹⁰.

ფ. გორგიჯანიძემ სიციცხლის უმეტესი ნაწილი ირანში გაატარა და იქვე დაწერა თავისი საისტორიო თხზულება. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, „ჩვენი ისტორიკოსი თავისით მოქმედებდა და არავისათვის არ მიუბაძნია, — ეს შეადგენს მის ნაკლსა და ღირსებასაც“¹¹. ფარსადან გორგიჯანიძემ ვახტანგ VI-ის მიერ შექმნილ „სწავლულ კაცთა“ კომისიაზე ადრე გამოიყენა სპარსული წყაროები და მის საფუძველზე აღადგინა XV—XVI სს. და XVII-ის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორია. ამის მიხედვით, შენიშნავს ვ. გაბაშვილი, იგი შეიძლება ჩაითვალოს ვახტანგის კომისიის ერთგვარ წინამორბედად¹². გარდა ამისა, ფარსადან გორგიჯანიძემ ძველი „ქართლის ცხოვრების“, მიხედვით დაწერა თავის თხზულების ე. წ. მეორე ნაწილი და ამ ქსრივ იგი შეიძლება მიჩნეულ იქნეს „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთ პირველ მკვლევარად¹³. ამასთან ერთად, გამორკვეულია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შევსებულ-გადაკეთებულ გაგრძელებათა ავტორს, რომელიც ვახუშტი ბაგრატიონის კრიტიკული შენიშვნების შემდეგ, უნდობლობით უყურებდა ვახტანგის კომისიის, კერძოდ, ბერი ეგნატაშვილის ხელმძღვანელობით შექმნილ შრომას, გამოუყენებია, ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულებაც¹⁴. ივ. ჯავახიშვილისავე სიტყვით, „ფარსადან გორგიჯანიძის შრომა დაწერილია სპარსეთში, იმ დროს, როგორცა ჩანს, როცა ვახტანგის მიერ შეკრებილ „სწავლულ კაცთა“ კომისიას ქ-ცის შევსება და გაგრძელება არამც თუ დამთავრებული არ ჰქონდა, ჯერ ეგონებ დაწყებული არც კი ჰქონდა“¹⁵.

ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების ავტოგრაფულ ნუსხაზე ტექსტის შემდეგ უცნობი პირის მიერ სხვა ხელით მიწერილია: „ქ. თევსა მათს კახი ბატონი, მეფის ერეკლეს ძე, მეფე იმამყულიხან მარტყოფს მობრძანდა და მარტყოფილამ დაიწყო სიარული, და ქალაქს აბანოში შევიდა და ქართველის ბატონისშვილს ვალტანგს (sic), მაშინ ქართლის ჩანიშინი იყო, და ამის ჩასვლა რომ შეიტყო, დიად ეწყინა და კაცები მიუვიდა ვახტანგს, რომ კახი ბატონი

¹⁰ XIX ს-ის პირველი ნახევრის მკვლევარი „ქართლის ცხოვრებას“ ვახტანგ VI-ის შრომად თვლიდნენ. როგორც ჩანს, თავდაპირველად მ. ბროსეც იზიარებდა ამ აზრს. მაგრამ, „ქართლის ცხოვრების“ საუბელთანად გაცნობის შემდეგ მ. ბროსემ 1847 წ. პირველმა უარყო ადრე გაბატონებულ მტდარი შეხედულება ამ ძეგლის შესახებ. მან დაასაბუთა, რომ „ქართლის ცხოვრება“, როგორც ქართული მატერიალური კრებული, არსებობდა ვახტანგ მეფის დაბადებამდე დიდი ხნით ადრე. (შ. ხ ა ნ თ ა ძ ე, მარი ბროსე, თბ., 1969, გვ. 85—86). მ. ბროსეს ზემოთ მოტანილი შენიშვნა გვაფიქრებინებს, რომ ეს მინაწერი გაკეთებული უნდა იყოს 1847 წლამდე, ქართველოლოგიურ ლიტერატურაზე მუშაობის ადრეულ პერიოდში.

¹¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ფარსადან გორგიჯანიძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 288.

¹² ვ. გა ბ ა შ ვ ი ლ ი. ვახუშტი ბაგრატიონი, თბ., 1969, გვ. 55.

¹³ ლ. კ ი ე ნ ა ძ ე. ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი“. გვ. 135.

¹⁴ ლ. კ ი ე ნ ა ძ ე, ფ. გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების გაგრძელებათა XVI—XVII ს-ის სპარსული წყაროები. საქ. მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, 1960, № 2, გვ. 141—142.

¹⁵ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 288.

ჩამოვიდაო და ქალაქის ტახტზე დაჯდაო. მათში შეიქმნა ერთი ტირილი, მეორედ მოსვლა, მაგრამ კახი ბატონი იმ გზით არ ჩასულა და არც არა ამის გუნებაში ქართლის დაქვერა არა სდომებოდა იმ ხანათ, მაგრამ იმათ ეგონათ. ამათში ცოტა რამ ლაპარაკი მოხდა. კახმა ბატონმამ იმამყულისხან იმ ლაპარაკს ყური არ მიუგდო. ეს დაიწერა მაისის გასულს, ქ^ა კსა ტეშ, ღმერთო, ქელი მოუ-მართე კახს ბატონს და კახეთი დღეგრძელობაში და გამარჯვებაში აკმაყრე“¹⁶.

ამგვარად, მინაწერი 1710 წელსაა გაკეთებული, როგორც ს. კაკაბაძე ვარაუდობს, კახეთში¹⁷. თავის დროზე ეს მინაწერი ს. ტაბიძემ ფარსადანის ნაშრომს არ ჩამოაშორა, ხოლო თარიღი შეცდომით ამოიკითხა: „ეს დაიწერა მაისის გასულს ქ^ა კს ტეა“¹⁸. შემდეგში მ. ბროსემ და დ. ჩუბინაშვილმაც ეს მინაწერი ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების ორგანულ ნაწილად მიიჩნიეს¹⁹. დ. ჩუბინაშვილმა ის დაბეჭდა კიდეც ტექსტის გაგრძელებად²⁰, ხოლო მ. ბროსემ ფრანგულად თარგმნა²¹. ამავე მინაწერში არასწორად გადატანილი თარიღის (ტეშ-ს ნაცვლად ტეა) საფუძველზე თხზულების დამთავრების თარიღად 1703 წელი იქნა მიჩნეული²².

ჩვენ ვფიქრობთ, მ. ბროსეს მიერ ფრანგულ მინაწერში აღნიშნული 1730 წელიც შექანიერის შეცდომაა. აქ ავტორი იმავე 1703 წელს უნდა გულისხმობდეს.

М. Г. ГОБЕДЖИШВИЛИ

ЗАПИСИ ЛЕНИНГРАДСКОГО СПИСКА Н 41 ИСТОРИЧЕСКОГО СОЧИНЕНИЯ ПАРСАДАНА ГОРГИДЖАНИДЗЕ

Резюме

В рукописном фонде Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР хранятся два списка «Истории Грузии» замечательного грузинского историка XVII века Парсадана Горгиджанидзе. Переписаны они в 1841—1843 годах Симоном Табидзе с одного оригинала (Институт рукописей АН Грузинской ССР, Н 2140) для Теймураза Багратиони (Н 23) и М. Броссе (Н 41).

На полях и отдельном листе списка Н 41 имеются многочисленные примечания и записи М. Броссе. В работе изучены некоторые из этих записей, содержащие сведения о жизни и трудах Парсадана Горгиджанидзе.

¹⁶ ხელნაწერთა აღწერილობა II ფონდი, ტ. V, № 2140.

¹⁷ ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია. „საისტორიო მოამბე“, II, ტფ., 1925, გვ. 199.

¹⁸ ფ. გორგიჯანიძე. ხელნაწ. Н 41, გვ. 527.

¹⁹ Н 23 ნუსხაში ს. ტაბიძემ თითქოს გაითვალისწინა ასეთი შეცდომის შესაძლებლობა და აღნიშნულ მინაწერს (როგორც ჩანს, ხელნაწერის დამკვეთის, თეიმურაზის მითითებით) გასმარტებისათვის წაწერა: „ფარსადან გორგიჯანიძის წიგნზე სულ ბოლოს ასე იყო მიწერილი“... უნდა აღინიშნოს, რომ მინაწერის თარიღი (ტეშ) აქაც ამოკითხულია როგორც „ტეა“.

²⁰ ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა, სპბ., 1854, გვ. 569.

²¹ Histoire de la Géorgie, trad. par M. Brosset, I, SPb., 1856, გვ. 573.

²² ამავე თარიღს იმეორებს რ. ორბელი (Р. Р. Орбели, Грузинские рукописи, ტფ. 20).

გიორგი ანაბაძე

დიმიტრი ბაქრაძე — ქართული წმაროთმცოდნეობის თვალსაჩინო წარმომადგენელი

1976 წ. ჩვენმა საზოგადოებრიობამ XIX საუკუნის გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსისა და საზოგადო მოღვაწის დიმიტრი ბაქრაძის (1826—1890 წწ.) დაბადების 150 წელი აღნიშნა. დ. ბაქრაძე დაიბადა 1826 წ. ოქტომბერს გარე-კახეთის სოფ. ხაშში, ღარიბი მღვდლის ოჯახში¹. ოჯახური ტრადიციის მიხედვით დიმიტრისაც მღვდლობისათვის ამზადებდნენ. მან წარმატებით დაამთავრა ჯერ თბილისის სასულიერო სემინარია, ხოლო შემდეგ — მოსკოვის სასულიერო აკადემია, მაგრამ სამშობლოში დაბრუნებისთანავე უარი განაცხადა საეკლესიო მოღვაწეობაზე და მთელი სიცოცხლე საქართველოს ისტორიის შესწავლას შესწირა. მას გამოქვეყნებული აქვს 90-ზე მეტი სამეცნიერო ნაშრომი², რომელთა შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია გამოკვლევები: «Кавказ в древних памятниках христианства», «Грузинская палеография», «Археологическое путешествие по Гурии и Абхазии», «ისტორია საქართველოსი უძველესი დროიდან X საუკუნის დასასრულამდე» და სხვ. მან პირველმა გამოსცა ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს ისტორია“, აღმოაჩინა და გამოაქვეყნა იოანე ბაგრატიონის „კალმასობა“. მეცნიერულ მუშაობასთან ერთად დ. ბაქრაძე დიდ საზოგადოებრივ მოღვაწეობასაც ეწეოდა. მისი თაოსნობით დაარსდა საეკლესიო მუზეუმი ქართული ისტორიული ძეგლებისა და ხელნაწერების დასაცავად, რის შედეგადაც დაღუპვას გადაურჩა ჩვენი კულტურის ასობით უნიკალური ძეგლი. მისი უახლოესი მონაწილეობით ჩამოყალიბდა აგრეთვე „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოება“, რომელმაც მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი საქართველოს ისტორიისა და არქეოლოგიის გაღრმავებულ შესწავლას. მეცნიერების წინაშე დიდი დამსახურებისათვის დ. ბაქრაძე არჩეული იყო რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად.

დ. ბაქრაძე XIX საუკუნის ქართული ისტორიოგრაფიის უდიდესი წარმომადგენელი იყო. მას კარგად ესმოდა, რომ ისტორიის სათანადო შესწავლა მტკიცე წყაროთმცოდნეობითი საფუძველის გარეშე არ შეიძლებოდა. ამასთან, იგი ზოგიერთი წინამორბედი ან თანამედროვე ქართველი ისტორიკოსის მსგავსად მხოლოდ წერილობითი წყაროების გამოყენებით კი არ იფარგლებო-

¹ სხვა მონაცემებით დ. ბაქრაძე დაბადებულია 1827 წ.

² მ. დ. უ. მ. ბ. ა. დ. ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, ბათუმი, 1950, გვ. 184—189.

და, არამედ იყენებდა აგრეთვე მისი დროისათვის ცნობილ არქეოლოგიურ მასალას, პალეოგრაფიის, ეპიგრაფიკის, ნუმისმატიკის მონაცემებს და სხვ. წინამდებარე წერილი არ ისახავს მიზნად დ. ბაქრაძის მთელი სამეცნიერო შემოქმედების განხილვას. ჩვენი ამოცანაა მხოლოდ განვიხილოთ დ. ბაქრაძის შრომები საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის შუქზე.

დ. ბაქრაძის შრომების გამოსვლამდე ქართული ისტორიოგრაფიის ბევრ წარმომადგენელს საქართველოს ისტორიად „ქართლის ცხოვრება“ მიაჩნდა. მართალია, საქართველოს ისტორიის მკვლევართა უურადლება ვახუშტიდან და შემდეგ თეიმურაზ ბაგრატიონიდან დაწყებული მიმართული იყო „ქართლის ცხოვრების“ ქრონიკების შევსება-შესწორებისაკენ, მაგრამ, როგორც ცნობილია, მათ, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, აზრადაც არ მოსვლიათ თვით „ქართლის ცხოვრების“ სისტემის შეცვლა. საქართველოს ისტორიის აღწერისას ისინი ძირითადად ისევ პოლიტიკური მოვლენების გადმოცემით კმაყოფილდებოდნენ.

მათგან განსხვავებით დ. ბაქრაძე დიდ ყურადღებას უთმობდა აგრეთვე ხალხის შინაგანი ცხოვრების ასახვას, მისი ეკონომიური და სოციალური წყობილების ანალიზს და სხვ. მაგ., რუსეთის სამეცნიერო აკადემიისადმი მოხსენებაში კავკასიის სიძველეთა შესწავლის მნიშვნელობის შესახებ დ. ბაქრაძე წერდა: „ახლანდელ დროში, როგორც ცნობილია, ხალხის ისტორიად, ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, აღიარებულია არა საგარეო მოვლენათა აღწერა ან ცალკეულ პირთა ბიოგრაფიები, არამედ ხალხის შინაგანი ცხოვრების, მისი სოციალური და ეკონომიური ყოფის ნამდვილი და საფუძვლიანი ასახვა. ასეთი ისტორია მხოლოდ მაშინ შეიძლება იქნეს შედგენილი, როცა გაგებული და შესწავლილი იქნება შინაგანი ცხოვრების ყველა მხარე, როდესაც გამოჩენილი იქნება მის შესახებ ყველა მონაცემი. ძველი საქართველოს შინაგანი ცხოვრების შესახებ ჩვენ მაინცდამაინც არა ვიცით რა. მასზე ჩვენ ან ცოტა გვაქვს მონაცემები, ან სულ არა. ქრონიკები უმთავრესად ეხებიან მის საგარეო მოვლენებს, საქართველოზე მტრის დაცემას და მის განდევნას. შინაგან ცხოვრებას ისინი ან ღუმილთი გვერდს უვლიან ან გაკვრით ეხებიან“³.

როგორც სამართლიანად აღნიშნავს პროფ. ა. კიკვიძე, ეს შეხედულება იმდროინდელ ქართულ ისტორიოგრაფიაში სრულიად ახალი იყო და იგი დ. ბაქრაძის ღვაწლად უნდა ჩაითვალოს⁴.

თავისი მთავარი ნაშრომის („ისტორია საქართველოსი“) წინასიტყვაობაში დ. ბაქრაძემ საჭიროდ მიიჩნია ეუწყებინა მკითხველისთვის თუ როგორ ესმოდა მას ისტორია და რა პროგრამას ადგა საქართველოს ისტორიის გამოკვლევაში. იგი წერს: „ისტორია, ისეთი, როგორსაც აწინდელი მეცნიერება მოითხოვს, უნდა იყოს ნამდვილი და სრული, ეპოქ-ეპოქად, სურათი იმ ერისა, რომელსაც ის შეეხება. ისტორია მოვალეა განსაზღვროს, როგორ და სად დაარსებულა ერი; რა ადგილებში უმჯავარნია იმას, როდესაც იგი იქიდან დაძრულა; რა კულტურა შეუტანია იმ ქვეყანაში, სადაც იგი სამუდამოდ დამყარებულა; რა გვარი გავლენა აღმოუჩენია ამ ქვეყნის მდებარეობას და

³ Археологическое путешествие по Гурии и Абхазе, СПб., 1878 წ., გვ. XIII.

⁴ ა. კიკვიძე, XIX ს. ქართული ისტორიული აზროვნება (დოქ. ბაქრაძე, ილ. ქაეკავაძე)— „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 29, გვ. 4.

თვისებას იმის ტიპზე, ხასიათზე, მიმართულებაზე; რა დამოკიდებულება ჰქონიათ იმასთან უცხო ტომ ნათესავთა და რა კვალი დაუტოვეს იმის ცხოვრებაში; რა გვარ მოუწყვია იმას თავისი ყოფა-ცხოვრება, სოციალური და პოლიტიკური; რა სამსახური მიუგია საზოგადოდ კაცობრიობისათვის კულტურის წარმატებაში^ა.

დ. ბაქრაძეს, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, კარგად ესმოდა, რომ საქართველოს ისტორიის მკვლევარს ქართული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების გარდა უნდა გულდასმით შეესწავლა აგრეთვე ეპიგრაფიკული, ნივთიერი, ეთნოგრაფიული წყაროები, ძველი ქართული ხელოვნების ძეგლები, საერო და სასულიერო ლიტერატურა, უცხოელ ავტორთა ცნობები საქართველოს შესახებ და სხვა სახის საისტორიო წყაროები. მხოლოდ ყველა არსებული საისტორიო წყაროს გამოვლენითა და კრიტიკული შესწავლით იქნებოდა შესაძლებელი საქართველოს წარსულისათვის ფარდის ახდა. ერთ-ერთ თავის ნაშრომში დ. ბაქრაძე წერდა: „ჩვენ ბევრი შრომა გვჭირდება საქართველოს წარსულის ცხოვრების გამოკვლევისათვის. ჩვენ უნდა გამოვიძიოთ და ცნობაში მოვიყვანოთ, სადაც კი, საქართველოში, თუ იმის გარეშე, კერძო სახლებში თუ მონასტრებში დაცულია ჩვენი ზრონიკები. ჩვენ უნდა გადმოვწეროთ, თუ გადმოვხაზოთ ძველის ეკლესიების კედლებიდან, მანუსკრიპტებიდან და საეკლესიო სამკაულებიდან ისტორიული მინაწერები... ჩვენ უნდა შევისწავლოთ შინაარსი გუჯრებისა და სიგელებისა... ჩვენ უნდა გავიცნათ ჩვენ წინაპართა ნაწარმოები, საეკლესიო და საერო, რომელნიც ჩვენის წარსულის ყოფა-ცხოვრებას და ეკონომიურ მდგომარეობას გამოგვიხატავენ, ანუ გვიჩვენებენ წარმატებას სხვადასხვა ხელოვნებაში, ხელსაქმობაში, არხიტექტურაში, მანუსკრიპტების მინიატურებში და ტაძრების მხატვრობაში, რომელთა შესწავლით შეგვიძლიან, სხვათა შორის, შევიგნოთ, რა დროს, სადა და სად, რა და რა ტანსაცმელი გვქონია. ჩვენ უნდა ჩვენი წყაროები შევამოწმოთ უცხო ტომთა წყაროებით, სომხურით, სირიულთ, ბერძნულთ, რომაულთ, არაბულთ და სხვა. როდესაც ეს ცნობები გვექნება შემოკრეფილი და შესწავლული, მხოლოდ მაშინ იქნება შესაძლებელი ნამდვილის საქართველოს ისტორიის შედგენა^ბ“.

დ. ბაქრაძეს კარგად ესმოდა, რომ ისტორია მკვლარი, განყენებული მეცნიერება კი არ არის, არამედ იგი მჭიდროდაა დაკავშირებული აწმყოსთან და მისი საფუძვლიანი ცოდნის გარეშე შეუძლებელია თანამედროვე პროცესებში გარკვევა. ეს აზრი მან გამოთქვა ჯერ კიდევ 1870 წ. საქართველოს ისტორიული მიმოხილვის გამოცემასთან დაკავშირებით გამოქვეყნებულ მოწოდებაში:

„გამოკვლეული არის, რომ წარსულს დროზეა მჭიდროდ დამყარებული აწინდელი დრო. ვინც ძველის დროის ამბები არ იცის, იმან ახლის დროის ამბებიც არ იცის... ჩვენ არ ვიცით ჩვენი წარსული სვე და ამისთვის გულ-

^ა დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე. ისტორია საქართველოს უძველესი დროიდან მათე საუკუნის დასასრულამდე. თბ., 1889, გვ. 1.

^ბ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე. პროფ. პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები, თბ., 1884, გვ. 33—34.

გრილად შეეცქერით აწინდელს ჩვენს მდგომარეობას და საზოგადო კეთილდღეობას⁷.

დ. ბაქრაძეს თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობა ცარიელ ადგილზე არ დაუწყია. მის შემოქმედებას წინ უძღოდა საკმაოდ მდიდარი მეცნიერული მემკვიდრეობა, რომელმაც მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ბაქრაძის საქმიანობას. და გარკვეული გავლენა მოახდინა მასზე.

ფეოდალური საქართველოს დამოუკიდებელი არსებობის უკანასკნელ, მეტად მძიმე ეპოქაში და შემდეგ მეფის რუსეთის გაბატონების პირველ წლებში ისტორიული ძნელებდობით გამოწვეული მიზეზების გამო ქართული ისტორიოგრაფიის წინსვლა რამდენადმე შეფერხდა. ამ პერიოდის ქართველმა ისტორიკოსებმა ვერ შეძლეს სათანადოდ განეცთაზრებინათ ის ახალი ეტაპი ქართულ ისტორიოგრაფიაში, რომელსაც საფუძველი ჩაუყარა XVIII საუკუნის გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის ეახუშტი ბაგრატიონის მოღვაწეობამ.

მიუხედავად ამისა, მეცნიერული საქმიანობა ჩვენში არ გამქრალა. საყურადღებოა, მაგალითად, XIX საუკუნის ქართული ისტორიოგრაფიის პირველი წარმომადგენლის დავით ბატონიშვილის (1767—1819 წწ.) შრომები, სადაც საინტერესო მასალაა მოცემული საქართველოში XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დამდეგს შექმნილი ისტორიული ვითარების შესახებ. მანვე 1805 წ. პეტერბურგში რუსულ ენაზე დაწერილი „საქართველოს მოკლე ისტორიით“ ერთ-ერთმა პირველმა მიაწოდა რუს მკითხველს ცნობები საქართველოს წარსულის შესახებ.

პეტერბურგშივე მოღვაწეობდა დავითის ძმა ბაგრატ ბატონიშვილი (1776—1841 წწ.), რომელმაც თავისი „ახალი მოთხრობა“ ძირითადად თეიმურაზ II-ს, ერეკლეს და XIX საუკუნის დასაწყისის ამბებს მიუძღვნა. ამ ნაშრომით ბაგრატმა დავით ბატონიშვილის მსგავსად, როგორც ჩანს, მიზნად ისახევდა „ქართლის ცხოვრების“ ავტორთა საქმიანობის გაგრძელებას.

ქართული კულტურის ისტორიაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს აგრეთვე დავით და ბაგრატ ბატონიშვილების მესამე ძმას იოანე ბაგრატიონს (1772—1839 წწ.), რომელმაც შეადგინა ენციკლოპედიური ხასიათის შრომა „კალმასობა“, სადაც თავმოყრილია მრავალი საყურადღებო ცნობა საქართველოს ისტორიის, გეოგრაფიის, ლიტერატურისა და მეცნიერების სხვადასხვა დარგების სფეროდან.

ბატონიშვილების შემდეგ XIX საუკუნის ქართველ ისტორიკოსთა შორის მნიშვნელოვანი იყო ნიკოლოზ დადიანის (გარდ. 1834 წ.) მოღვაწეობა. იგი თავის მთავარ ისტორიულ თხზულებაში „ქართველთა ცხოვრება“ XVIII ს-ის მეორე ნახევრის და XIX საუკუნის პირველი მეოთხედის დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ვითარების აღწერისას სავსებით ორიგინალურია, ხოლო უფრო აღრინდელი ამბების გადმოცემისას ძირითადად „ქართლის ცხოვრებას“ ეყრდნობა.

საინტერესოა აგრეთვე ნიკოლოზ დადიანის სახელმწიფოებრივი საქმიანობის ნაყოფი — „დასტურლამა“, რომელიც მეტად მნიშვნელოვან ძეგლს

⁷ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, „საქართველო“, რე. 1, თბ., 1871, გვ. 1.

წარმოადგენს XIX ს. საწევრელოს სამთავროს პოლიტიკური წყობილების შესწავლისათვის⁸.

XIX ს. 40-იანი წლებიდან ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში ერთგვარი გარდატეხა ჩანს. ეს გარდატეხა აღინიშნა თეიმურაზ ბაგრატიონის (1782—1846 წწ.) შემოქმედებით, რომელიც „ვახუშტი ბაგრატიონის შემდეგ, წარმოადგენდა ერთგვარ გარდამავალ საფეხურს ძველი ისტორიოგრაფიიდან ახალი ქართული ისტორიოგრაფიისაკენ“⁹. თავის თხზულებაზე მუშაობისას, რომელიც ძველი საქართველოს ისტორიას ეხება, თეიმურაზ ბაგრატიონი „ქართლის ცხოვრების“ გარდა საკმაოდ ფართოდ იყენებდა აგრეთვე ვახუშტის ისტორიას, ხალხურ თქმულებებს, ზეპირგადმოცემებს და სხვა მისთვის ხელმისაწვდომ წყაროებს. მანვე პირველმა სცადა ბერძენ და რომაელ ავტორთა ცნობების გამოყენება საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმეში. ამასთან, თეიმურაზს წყაროებისადმი კრიტიკული მიდგომა ახასიათებდა, ზოგჯერ სხვადასხვა წყაროს მოშველიებით ასწორებდა საეპოქო ცნობას, თუმცა წყაროების დასახელებაში თანმიმდევრული არ ყოფილა¹⁰.

ქართული ისტორიული მეცნიერების განვითარებაში გარკვეული როლი შეასრულა აგრეთვე პლატონ იოსელიანის (1809—1875 წწ.) მოღვაწეობამ. იგი სწავლობდა ქართული ეკლესიის ისტორიას, თბილისის სიძველეებს, მანვე პირველმა მოგვცა საქართველოს ისტორიის ცალკეულ მონოგრაფიებად შესწავლის ცდა და სხვ. პ. იოსელიანი პირველი მეცნიერი იყო, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ისტორიისათვის ახალი მასალების ძიების საქმეს საქართველოში. როგორც აღნიშნავს მ. დუმბაძე, „ეს ტრადიცია, რომელიც შემდეგ დიდ სიმაღლეზე აიყვანა აკად. ბროსემ და შემდეგ დიმიტრი ბაქრაძემ, უეჭველად პლატონ იოსელიანისაგან იყო შეთვისებული“¹¹.

XIX საუკუნის ქართული ისტორიოგრაფიის შემდგომ განვითარებაზე დიდი გავლენა იქონია გამოჩენილი ფრანგი ქართველოლოგის მარი ბროსეს (1802—1880 წწ.) მოღვაწეობამ¹². რამდენიმე ძველი და თანამედროვე ენის ცოდნა, ფართო ერუდიცია და სამეცნიერო-საკვლევი მუშაობისათვის მაღალი მომზადება მ. ბროსეს უდავოდ თავისი დროის გამოჩენილი ისტორიკოსების დონეზე აყენებდა. ამასთან ერთად მ. ბროსეს განუწყვეტელი ურთიერთობა ჰქონდა ქართული მეცნიერული ინტელიგენციის წარმომადგენლებთან და პირველ რიგში თეიმურაზ ბაგრატიონთან, რაც კიდევ უფრო უწყობდა მას ხელს სათანადო წარმატების მოპოვებაში.

მ. ბროსე უაღრესად რთულ და საჭირო საქმიანობას ეწეოდა. მან 1847—1848 წწ. იმოგზაურა საქართველოში, რის შედეგადაც შეაგროვა და გამოაქვეყნა ძალიან საინტერესო ისტორიული მასალა. განსაკუთრებით დიდი დამსა-

⁸ მ. დუმბაძე. საწევრელოს სამთავროს პოლიტიკური წყობილების ევოლუცია XIX საუკუნეში („მოძიებულო“, I, 1949, გვ. 20).

⁹ მ. დუმბაძე. ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, გვ. 100.

¹⁰ შ. მესხია. თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, თბ., 1939, გვ. 52—53, 70—73.

¹¹ მ. დუმბაძე. ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, გვ. 101.

¹² ახ. შ. ხანთაძე. მარი ბროსე (ისტორიოგრაფიული ნარკვევი). თბ., 1966.

ხურება მიუძღვის ბროსეს „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის საქმეში¹³. მან გამოსცა მისი ეახტანგისეული ვარიანტი, როგორც ქართული ტექსტი ასევე ფრანგული თარგმანი, რომელსაც რამდენიმე ხნის შემდეგ თან დაურთო იმ დროისათვის მდიდარი სამეცნიერო აპარატი. მართალია, საქართველოს ისტორიის საკითხებზე მუშაობისას მ. ბროსე ძირითადად „ქართლის ცხოვრების“ სქემას მისდევდა, მაგრამ მაინც მან ბევრი რამ გააკეთა ამ ძეგლის გაუგებარი ადგილების გამართვის და ახალი ფაქტობრივი მასალით შევსების საქმეში.

ფრანგულ და რუსულ ენებზე დაწერილ მ. ბროსეს შრომებს ღღესაც არ დაუქარგავთ თავისი მნიშვნელობა, განსაკუთრებით ქართული ენის არმცოდნე მკვლევრებისათვის.

ამგვარად, როგორც ვნახეთ, XIX საუკუნის პირველი ნახევრისა და 50-იანი წლების ისტორიკოსებმა (განსაკუთრებით თეიმურაზ ბაგრატიონმა და მ. ბროსემ) მნიშვნელოვნად წასწიეს წინ საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმე და გარკვეული მეცნიერული მემკვიდრეობა დაუტოვეს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის მკვლევრებს, რომელთა შორის პირველი და უდიდესი ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე იყო.

დ. ბაქრაძის მეცნიერული მოღვაწეობა იწყება 1850 წლიდან ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ხასიათის წერილების გამოქვეყნებით¹⁴. მიუხედავად იმისა, რომ იგი მოწყვეტილი იყო იმ დროის სამეცნიერო ცენტრებს და თავისი ძალების ანაბარა იყო დარჩენილი, დ. ბაქრაძემ წლების მანძილზე გაწეული მუშაობით შეძლო გასცნობოდა ისტორიული მეცნიერების ახალ მოთხოვნებს, შეეძინა დიდი ერუდიცია და მიეღწია თავისი დროის მეცნიერების განვითარების დონემდე. თანამედროვეთა გადმოცემით, ბაქრაძე ერთადერთი პირი იყო თბილისში, რომელიც მთელი ევროპის ნწერლობას ადევნებდა თვალყურს¹⁵.

საქართველოს ისტორიის საკითხებზე მუშაობისას ბაქრაძემ, თავისი წინამორბედებისაგან განსხვავებით, შეძლო მნიშვნელოვანწილად დაეღწია თავი „ქართლის ცხოვრების“ თხრობის პრინციპისაგან და საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდი საესებით ახლებურად გადმოეცა თავის შრომებში, თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ისტორიის მთავარ წყაროდ ის მაინც „ქართლის ცხოვრებას“ ხედავდა¹⁶ და დიდი შრომა გასწია ამ ძეგლის კრიტიკული შესწავლისათვის.

დ. ბაქრაძის შრომა „ქართლის ცხოვრების“ შესასწავლად წინაღუდ-გა ზოგიერთი დიდმპყრობელური შოვინიზმით მოწამლული მეცნიერის პუბლიკაციას, რომლებიც უარყოფდნენ ქართული კულტურის სიძველეს. ამ მხრივ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება დ. ბაქრაძის გამოსვლას იმ დროისათვის საკმაოდ ცნობილი აღმოსავლეთმცოდნის, პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორ კ. პატკანოვის წინააღმდეგ, რომელიც, როგორც ცნობილია, თავისი წერილით «О древней грузинской хронике» შეეცადა გაეყალბებინა საქართველოს

¹³ დ. ბაქრაძე საგანგებოდ აღნიშნავდა, რომ ქართული საისტორიო წყაროების გამოკვლევას მ. ბროსემ ჩაუყარა საფუძველი (იხ. დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე. პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიის წყაროები, თბ., 1884, გვ. 2).

¹⁴ მ. დ უ მ ბ ა ძ ე. ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, გვ. 107.

¹⁵ ი ქ ვ ე, გვ. 167. იხ. აგრეთვე ზ. კ ი კ ი ნ ა ძ ე. დიმიტრი ბაქრაძე, თბ., 1891, გვ. 20.

¹⁶ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე. ისტორია საქართველოს, გვ. 39.

ისტორია და დამტკიცებინა თითქოს „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგ VI-ის დროს იყო შედგენილი XVIII საუკუნეში¹⁷.

დ. ბაქრაძემ ამის პასუხად გამოქვეყნებული სპეციალური წერილით „პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიის წყაროები“ გააბათილა „ქართლის ცხოვრების“ XVIII ს. ძეგლად გამოცხადების ცდა, დაბეჭდებით უჩვენა მასში შესული თხზულებების სიძველე და ამხილა პატკანოვის მეცნიერული არაკეთილსინდისიერება, რისი ერთ-ერთი გამოვლინება იყო ქართული და სომხური წყაროებისადმი არათანაბრად ობიექტური დამოკიდებულება. ბაქრაძის სიტყვით, ნამდვილი მკვლევრისათვის „ერთგვარ ძვირფასია როგორათაც სომხური, აგრეთვე ქართული წყაროები, ჩვენის ფიქრით, ერთმა მეორე უნდა შეასწოროს და შეავსოს“¹⁸.

პატკანოვმა „ქართლის ცხოვრებაში“ მოტანილი ერთი საექვო ცნობა სომეხთა და ქართველთა სამღვდლო დასებს შორის შექმნილი დავის შესახებ ისტორიულ კეშმარიტებად გამოაცხადა და მასზე დაყრდნობით მთელ ქართველ ხალხს ფანატიკოსობა დასწამა. ამის საპასუხოდ დ. ბაქრაძე პატკანოვს სომხურ მწერლობაზე უთითებს, სადაც კიდევ უფრო მეტი იყო ამგვარი ხასიათის ცნობები და აღნიშნავს: „მაგრამ ნუ თუ იგინი უმტკიცებენ სომხის მეცნიერს ქართველობის ფანატიკობას, ანუ ქართველ მეცნიერს სომხის ფანატიკობას?“¹⁹ შემდეგ ბაქრაძე იხსენებს თუ როგორ დასწყევლა ქართველები 596 წ. სომეხთა კათალიკოსმა აბრამმა და ასკენის: „ამგვარი ფაქტი ამტკიცებს ფანატიკობას, მაგრამ ვისას? სამღვდლოს დასისას, ისიც, ჩვენის ფიქრით, მცირედის ნაწილისას, და არა მთელის დასისას... ჩვენ არ ვიცით მაგალითი, რომ ოდესმე სომეხობას და ქართველობას ძველებური დამოკიდებულება ერთმანეთში შეეწყვიტოს“²⁰. ამ შენიშვნით ქართველმა მეცნიერმა პატკანოვს წყაროებისადმი კრიტიკული და კეთილსინდისიერი მიდგომის მაგალითი უჩვენა.

დ. ბაქრაძემ თავისი მეცნიერული კვლევა-ძიებით საბოლოოდ დაადასტურა ჯერ კიდევ მ. ბროსეს მიერ წამოყენებული მოსაზრება, რომ „ქართლის ცხოვრება“ XVIII საუკუნის ძეგლი არ იყო. ბაქრაძემ აღმოაჩინა „ქართლის ცხოვრების“ მარიაშ დედოფლისეული ნუსხა, გადაწერილი 1633—1646 წლებში. გამოარკვია, რომ გარდა ამისა არსებობდა კიდევ ვახტანგამდე შედგენილი „ქართლის ცხოვრების“ სხვა ნუსხებიც. საინტერესო მოსაზრება წამოაყენა დ. ბაქრაძემ „ქართლის ცხოვრების“ პალეოგრაფიული განხილვის საფუძველზე. მისი აზრით, ძველი „ქართლის ცხოვრება“ იწერებოდა იმ დროს, როდესაც მხედრული დამწერლობა ჯერ არ არსებობდა და მხოლოდ ნუსხური ანბანი იყო გავრცელებული. „როგორც ვიცით, — წერს ისტორიკოსი, — ხუტურში ზოგიერთი ასო, მაგ., შ და ბ, ტ და ძ, ი და ლ ერთმანეთში ძნელად გაირჩევა; ამის გამო მწერლებს ძველადვე ეს ასოები მხედრულის ხელით გადაწერილს „ქართლის ცხოვრებაში“ აურევიათ და ამ მიზეზით, მაგალ., ნაცვლად შიომისა,

¹⁷ Патканов, О древней грузинской хронике, Журнал Министерства народного просвещения, т. ССХХХ, декабрь, 1883.

¹⁸ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე. პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიის წყაროები, გვ. 3.

¹⁹ ი ქ ე ე. გვ. 5.

²⁰ ი ქ ე ე. გვ. 6.

არშაკისა, არდაშირისა, მობიდანისა, შაბურისა, აბალასი, შანქორისა, დარიალანისა, ჯვანშერისა, მურლულისა ჰკითხულობთ ბიობ, არბაკ, არდაბირ, მოშიდან, ბაბურ, აშალ, ბანქორი, ჯვანბერი, დარალანის, მუძლული და სხვ.“ ამგვარი შეცდომები დ. ბაქრაძემ XII საუკუნის ე. წ. „სომხურ ქრონიკასა“ და XIII საუკუნის მხითარ აირივანქელის „ქრონოლოგიურ ისტორიაშიც“ შენიშნა²¹.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, დ. ბაქრაძე საქართველოს ისტორიის მთავარ წყაროდ „ქართლის ცხოვრებას“ თვლიდა. იგი მაღალ შეფასებას აძლევდა ამ ძეგლს, მაგრამ ამავე დროს ითვალისწინებდა მის ნაკლოვან მხარეებს და კრიტიკული განხილვის გარეშე მასში მოცემული მასალით არ სარგებლობდა. იგი, უპირველეს ყოვლისა, „ქართლის ცხოვრების“ სხვადასხვა ნუსხების შედარებით ცდილობდა რაც შეიძლება უფრო სრული სახით აღედგინა თავდაპირველი ტექსტი, ვინაიდან „რამდენი დედანიც კი არის ახლა სხვა-და-სხვა დროისა, ყველა განსხვავდება ერთი მეორისაგან თავის შინაარსით და რაც ძველია დედანი, ისე განსხვავდება მეტია... აქ საჭიროა ხანგრძლივი შრომა... საჭიროა შედარება ერთის ვარიანტისა მეორესთან და შესამდგომად“, — წერდა ბაქრაძე²². გარდა ამისა, ჩვენი ისტორიკოსი ქართულ წყაროებს, შევსება-დადსტურების მიზნით, შეძლებისდაგვარად ადარებდა არაქართული (სომხური, ბერძნულ-რომაული, აღმოსავლური) წყაროების მონაცემებთან. ამასთან, იგი აღნიშნავდა, რომ IV—XII საუკუნეების ზოგიერთი სომეხი, ბერძენი და სირიელი ავტორის ცნობა საქართველოსა და კავკასიის შესახებ შესაძლებელია დამყარებული იყო ძველი ქართული წყაროების მასალაზე²³.

როგორც ცნობილია, „ქართლის ცხოვრება“ შუა საუკუნეების ყველა სხვა მატიაანის მსგავსად ბევრ უზუსტობასა და გაზვიადებულ ამბავს შეიცავს. დ. ბაქრაძემ ამ ძეგლზე მუშაობის დროს მთელი რიგი ასეთი ადგილები აღმოაჩინა. მაგალითად, მან უარყო „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობა ალექსანდრე მაკედონელის მიერ საქართველოს დაპყრობის შესახებ, თუმცა დასაშვებად მიიჩნია რომ ქართლი დაეღაშქრა მაკედონელთა არმიის რომელსამე ნაწილს²⁴.

ასევე არ გაიზიარა ბაქრაძემ მატიაანის ცნობა თითქოს ტერმინი „აზნაური“ ქართლის ლეგენდარული გამგებლის — აზონის სახელიდან მომდინარეობდა. მისი დასკვნით ქართული აზნაური ისევე როგორც სომხური აზნატი-ირანული აზნატიდან (კეთილშობილი) მომდინარეობდა.

„ისტორია საქართველოსი“ აკრიტიკებს აგრეთვე ჟუანშერის თხზულების ზოგიერთ მხარეს. ბაქრაძის სიტყვით: „ვახტანგის ცხოვრება... ისეა შედგენილი, რომ ზღაპრულ მოთხრობას მიემსავლეს; მაგ., იმისი გმირული თვისება და პირადი ბრძოლა სხვა და სხვა ბუმბერაზებთან ანუ გოლიათებთან; მისი ბევრთა-ბევრეული ლაშქრები; ასი ათასობით მტრის დატყვევება; ყველგან ძლევამოსილი გამარჯვება, — ყოველივე ეს, ვიმეორებთ, სრულიად არააქი თუ

²¹ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე. ისტორია საქართველოსი. გვ. 46—47; იხ. აგრეთვე, ვ ა ხ უ შ ტ ი. საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული ახლად შექმნილის არქეოლოგიურისა და ისტორიულის ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ. ნაწ. I, თბ., 1885, გვ. X XII.

²² დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, ისტორია საქართველოსი, გვ. 43.

²³ ი ქ ე ე, გვ. 50.

²⁴ ი ქ ე ე, გვ. 77—78.

არ არის, უეჭველად გაზვიადებული პანეგირისტისაგან²⁵. ამ სავესებით სწორი შეხედულების გვერდით, ჩვენი აზრით, ბაქრაძის უნდობლობა ჯუანშერი-სადმი მანც რამდენადმე გადაქარბებულია. ჩვენი ისტორიკოსის ვარაუდით, ეახტანგ გორგასალს თავისი მეომრული ბუნების მიუხედავად, არ შეეძლო „არა-ვითარი წინააღმდეგობა მიეგო სპარსეთისათვის“²⁶. ეს აზრი, რა თქმა უნდა, სავესებით სწორი არ არის. ქართული და სომხური წყაროები დამაჯერებლად გვიჩვენებენ, რომ ეახტანგის მეთაურობით გაშლილი ბრძოლა სასანიანთა წინააღმდეგ სერიოზულ საფრთხეს უქმნიდა მათ ბატონობას ამიერკავკასიაში.

„ქართლის ცხოვრებასთან“ ერთად დ. ბაქრაძე დიდი ყურადღებით ეკიდებოდა სხვა ქართულ ნაარტიულ წყაროებსაც, ძან პირველმა გამოიყენა ისტორიისათვის IX საუკუნის მატთან „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომელიც მოთავსებულია X საუკუნის „შატერდისიულ კრებულში“. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ არსებობა ბაქრაძეზე ცოტა ადრე აღნიშნული ჰქონდათ ნ. შარსა და თ. ჟორდანიას. დ. ბაქრაძე მაღალ შეფასებას აძლევდა ამ მატთან, რომელიც, მისი სიტყვით, ბევრ რამეში ავსებდა „ქართლის ცხოვრებას“. „ამ წყაროს შემწევობით, — წერდა ბაქრაძე, — ახლა შეგვიძლიან ჩვენ თითქმის შევიგნოთ, მაგალითებრ, ვინ იყვნენ, სხვათა შორის, წმ. ესტატე მცხეთელის ცხოვრებაში ნაჩვენები ქართლის პიტიახში არშუშა, ანუ მეცხრე საუკუნის მანუსკრიპტში ჩართულის წმ. აბოს ცხოვრების პირნი... ამ გვარადვე ასახელებს იგი ყველა კათალიკოზებს, იმათ შორის იმათაც, რომელთაც ქ-ცხბაში ჩვენ ვერა ვპოულობთ. პოლიტიკური მდგომარეობაც და უცხოელთ მფლობელობაც აგრეთვე გარკვევით არის ნაჩვენები“²⁷.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ბაქრაძის ხელში მოხვდა მაშინ, როდესაც უკვე იბეჭდებოდა მისი „ისტორია საქართველოსი“. შემდეგში ისტორიკოსი მიზნად ისახავდა ეს მატთან უკვე საფუძვლიანად შეედარებინა „ქართლის ცხოვრებასა“ და სხვა წყაროების ცნობებთან²⁸.

დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა დ. ბაქრაძე აგიოგრაფიული ხასიათის ნაწარმოებებსაც, ვინაიდან ისინი ხშირად გადმოგვცემენ ისეთ ცნობებს, რომელთა შესახებ არაფერია ნათქვამი სხვა წყაროებში. „ისტორია საქართველოსი“ შეიცავს ცნობებს შუშანიკის, ევსტათი მცხეთელის, აბო ტფილელის, გობრონის და სხვა ქრისტიანული წმინდანების „მარტვილობებიდან“. დ. ბაქრაძე ამ ცნობებს უდარებდა „ქართლის ცხოვრების“ მასალებს და ამ გზით ცდილობდა ამ უკანასკნელის რამდენადმე შეესებას.

არანაკლები ყურადღებით ეკიდებოდა დ. ბაქრაძე ქართულ დოკუმენტურ წყაროებს (სიგელ-გუჯრები, იურიდიული და პოლიტიკური აქტები და სხვ.). იგი მათ გარდასულ დროთა უტყუარ მოწმეებად თვლიდა, რომლებიც ბევრ რამეში ავსებდნენ ან ადასტურებდნენ ნაარტიული წყაროების მონაცემებს, აზუსტებდნენ ქრონოლოგიას და სხვ.

ფართოდ იყენებს დოკუმენტურ წყაროებს დ. ბაქრაძე ვახუშტი ბაგრა-

²⁵ ი ქ ვ ე, გვ. 167.

²⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 168.

²⁷ ი ქ ვ ე, გვ. 57—58.

²⁸ ი ქ ვ ე, გვ. 58.

ტიონის „საქართველოს ისტორიის“ კომენტარებისას. საერთოდ ეს „ისტორია“ მას გამოცემული აქვს იმ დროის წყაროთმცოდნეობის განვითარების საკმაოდ მაღალ დონეზე. ვახუშტისეულ ტექსტს ბაქრაძემ შენიშვნების სახით დაურთო საინტერესო კომენტარები, სადაც გაანალიზებულია „ისტორიის“ ცნობები, შედარებულია ისინი როგორც ქართული სიგელ-გუჯრებისა და ეპიგრაფიკული მასალების მონაცემებთან, ისე არაქართულ (ბერძნულ-რომაულ, სომხურ, ბიზანტიურ, არაბულ, სპარსულ) წყაროებთან. შენიშვნებში განმარტებულია, აგრეთვე, XIX ს. მკითხველისათვის გაუგებარი ტერმინები და გეოგრაფიული სახელწოდებები, მოყვანილია იმ დროის ისტორიულ მეცნიერებაში არსებული შეხედულებები და სხვ.

ზემოთ მოტანილი მოკლე მიმოხილვიდან ჩანს, რომ დ. ბაქრაძე თეორიული წყაროთმცოდნეობის თვალსაზრისით საცხებით სწორ პოზიციებზე იდგა. მას ძალიან კარგად ესმოდა, რომ საისტორიო წყარო მოითხოვდა ყოველმხრივ კრიტიკულ მიდგომას, რომ საჭიროა წყაროების გამოვლინება და გამოყენება ისტორიული ცხოვრების ყველა მხარის შესწავლისათვის, და, ბოლოს, ამ მიზნის მისაღწევად საჭირო იყო უკლებლივ ყველა ხასიათის საისტორიო წყაროს მოშველიება. მართალია, დ. ბაქრაძემ ვერ მოასწრო ამ მეთოდური პრინციპების ფართო განხორციელება თავის კონკრეტულ-ისტორიულ გამოკვლევებში, მაგრამ რიგ შემთხვევებში მოგვცა ამგვარი გამოკვლევის შესანიშნავი ნიმუშები.

საქართველოს ისტორიის ყოველმხრივი შესწავლა ბაქრაძისეული წყაროთმცოდნეობითი პრინციპების ფართო გაშლით ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების შემდგომი ეტაპი იყო, რომელიც დაკავშირებულია დ. ბაქრაძის უშუალო მიმდევრის, სასიქადულო ქართველი ისტორიკოსის ივანე ჯავახიშვილის სახელთან.

Г. З. АНЧАБАДЗЕ

ДИМИТРИЙ БАКРАДЗЕ — ВИДНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ГРУЗИНСКОГО ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

Резюме

Димитрий Бакрадзе был крупнейшим представителем грузинской историографии XIX в. В своих трудах по истории Грузии он, в отличие от своих предшественников, широко использовал все известные ему типы исторических источников (письменные, вещественные, лингвистические и др.). С точки зрения теоретического источниковедения, Д. Бакрадзе, как источниковед стоял на верных позициях. Он хорошо понимал, что исторический источник требует всестороннего критического подхода, что необходимо выявлять и изучать источники для освещения всех сторон исторической жизни, и, наконец, для достижения этой цели нужно использовать все типы исторических источников. Правда, Д. Бакрадзе не успел широко внедрить эти методологические принципы в своих конкретно-исторических исследованиях, но в целом ряде случаев он дал замечательные примеры подобного исследования.

ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობა¹

აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის მრავალმხრივ სამეცნიერო მემკვიდრეობაში საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობას მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. ივ. ჯავახიშვილმა ჩერ კიდე სტუდენტობის წლებში მიაქცია ყურადღება წყაროთმცოდნეობის საკითხებს. „მკვლევარს წყაროთმცოდნეობითი ინტერესები არასოდეს არ შენელებია“². ეს პრობლემატიკა მუდმივად რჩებოდა მისი სამეცნიერო ინტერესების სფეროში, მას მიუძღვნა მეცნიერმა არაერთი ფუძემდებლური ნაშრომი, რომლებშიც ჩამოყალიბებულია საყურადღებო დებულებები როგორც თეორიული, ისე კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის დარგში.

საბჭოურ წყაროთმცოდნეობით ლიტერატურაში აღნიშნულია ის სიძნელებები, რაც თან ახლავს წყაროთმცოდნეობის თეორიიდან პრაქტიკისაკენ და პირუქუ რეალური გადასვლების გზების ძიებას³. უნდა ითქვას, რომ ივ. ჯავახიშვილი წარმატებით ართმევდა თავს ამ სიძნელეს. მის ნაშრომებში გვხვდება არაერთი შესანიშნავი ნიმუში ზოგად წყაროთმცოდნეობით დებულებათა პრაქტიკულ მეცნიერულ მუშაობაში გამოყენებისა.

წყაროთმცოდნეობის ისტორიოგრაფიულ ასპექტს, ანუ ისტორიკოსთა წყაროთმცოდნეობითი ნაღვალის შესწავლასა და შეფასებას, ძალიან დიდი მნიშვნელობა ენიჭება, რადგან ისტორიკოსის დამოკიდებულება წყაროსადმი, მისი გამოყენების ფორმები და მეთოდები მეტწილად განსაზღვრავენ მკვლევარის პროფესიული ოსტატობის დონეს⁴. ამასთან ერთად, ამ გამოცდილების შესწავლა და განზოგადება აუცილებელია წყაროთმცოდნეთა ახალი თაობების აღზრდისა და დაოსტატებისათვის, წყაროთმცოდნეობის მეთოდის შემდგომი დახვეწისა და სრულყოფისათვის.

¹ წაკითხულია მოხსენება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გაერთიანებულ სამეცნიერო სესიაზე (1976 წ. 7—8. X), რომელიც მიეძღვნა ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავს. იხეველბა მკირე ცვლილებებით.

² ე. დ. ნ. დ. უ. ა. გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი (აკად. ი. ჯავახიშვილის დაბადების 85 წლისთავის გამო). — „საისტორიო ძიებანი“, 1, თბ., 1967, გვ. 12.

³ Сб. «Источниковедение. Теоретические и методические проблемы», М., 1969. От редакций, с. 5.

⁴ Э. Г. Чумаченко. В. О. Ключевский — источниковед. М., 1970, с. 5; С. О. Шмидт. Современные проблемы источниковедения. В сб.: «Источниковедение. Теоретические и методические проблемы», с. 7.

წყაროთმცოდნეობის დარგში ისტორიკოსის მოღვაწეობის შეფასების დროს გათვალისწინებული უნდა იყოს ორი მხარე: 1. საკუთრივ წყაროთმცოდნეობითი თემატიკისადმი მიძღვნილი გამოკვლევები. მათში მკვლევარი ცდილობს გააანალიზოს წყაროთა რომელსაზე სახეობაზე ან ჯგუფზე საკუთარი მუშაობის გამოცდილება და განსაზღვროს რამდენად, რა პირობებში შეიძლება ამ მეთოდის გამოყენება სხვა მეცნიერული პრობლემების გადასაწყვეტად. 2. ისტორიის კონკრეტულ პრობლემებზე დაწერილი ნაშრომების წყაროთმცოდნეობითი ასპექტი — გამოყენებულ წყაროთა წრე, წყაროებისადმი დამოკიდებულება, მათი გამოყენების მეთოდთა და ა. შ. ისტორიკოსის საქმიანობის ამ მხარის შესწავლა გულისხმობს მისი შემოქმედებითი ლაბორატორიის ღრმად გაცნობას, ეს კი ყოველთვის არ არის ადვილი, რადგან მეცნიერული ძიების პროცესის უდიდესი ნაწილი, როგორც წესი, გამოქვეყნებული შემაჯამებელი ნაშრომის მიღმა რჩება. ამის გამო წყაროთმცოდნეს ზოგჯერ შეიძლება მოუხდეს მთელი იმ მრავალწლიანი სამუშაოს გამეორება, რაც კონკრეტულ-ისტორიული გამოკვლევის ავტორს ჩაუტარებია თავის დროზე⁵.

მცირე მოცულობის ერთ წერილში, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია ივ. ჯავახიშვილის წყაროთმცოდნეობითი მოღვაწეობის რამდენადმე სრული დახასიათება. ჩვენ არც გვაქვს ამის პრეტენზია. წერილში მხოლოდ აღნუსხულია ამ დიდი შემოქმედებითი შრომის უმთავრესი მომენტები და ყურადღება გამახვილებულია უპირატესად სპეციალურ წყაროთმცოდნეობით ნაშრომებზე. კერძოდ, მოკლედ არის განხილული ისეთი საკითხები, როგორიც არის ივ. ჯავახიშვილის მოღვაწეობა თეორიული წყაროთმცოდნეობის დარგში, მისი წვლილი საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის შექმნაში, მისი შეხედულებანი საისტორიო წყაროების მეცნიერული პუბლიკაციის საკითხებზე.

ძირითადი მეთოდური პრინციპები წყაროთმცოდნეობის დარგში ივ. ჯავახიშვილმა ჯერ კიდევ თავისი მოღვაწეობის რევოლუციამდელ პერიოდში ჩამოაყალიბა. ეს საკითხები გაშუქებულია მის ნაშრომში, რომელიც 1916 წელს გამოიცა მრავალისწინებელი სათაურით: „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა. წიგნი პირველი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“. ეს წიგნი, ავტორისავე სიტყვით, იწერებოდა თანდათანობით, „ჟამთი-ჟამად“, 1898 წლიდან, და ძირითადად დასრულებული იყო 1910 წლისათვის⁶. ივ. ჯავახიშვილმა განიზრახა დეტალურად შეესწავლა ძველი ქართული საისტორიო ლიტერატურა მიზნის, წყაროებისა და მეთოდების მხრივ. მიუხედავად იმისა, რომ ამ წიგნის პირველი გამოცემიდან უკვე 60 წელზე მეტი ხანი გავიდა, მას არ დაუქარგავს მეცნიერული ღირებულება, ხოლო იქ დაბეჭდილი ბევრი ნარკვევი დღესაც რჩება ერთადერთ განმარტებულ ნაშრომად ცალკეული ძველი ქართული საისტორიო თხზულებების შესახებ.

„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობით“ ივ. ჯავახიშვილი წარმოგვი-

⁵ В. В. Журавлев. Некоторые вопросы конкретного источниковедения истории советского общества в литературе 50—70-х годов. В сб. «Источниковедение отечественной истории. 1975». М., 1976, с. 108.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. მეორე-მესამე შეესწავლილი გამოცემა, თბ., 1945, გვ. 7—8.

⁷ იქვე, გვ. 7.

დგება როგორც ნოვატორი მკვლევარი, როგორც მოაზროვნე წყაროთმცოდნე. მან წამოაყენა და დაასაბუთა საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის ძირითადი მეთოდოლოგიური საკითხები.

საისტორიო მეცნიერების ძირითადი საშენი მასალაა წყაროდან ამოკრებილი ფაქტები. XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ისტორიოგრაფიას დიდი წარმატებები ჰქონდა ფაქტების მოპოვებისა და პირველადი დამუშავების საქმეში⁸. აღებული ხანის ქართველ ისტორიკოსებსაც ფაქტების შეგროვება მიაჩნდათ თავიანთ ძირითად ამოცანად. მაშინ „ქართული საისტორიო წყაროების კრიტიკულს შესწავლას ჯეროვანს ყურადღებას არ აქცევდნენ“.

საისტორიო წყაროების კრიტიკა წყაროთმცოდნეობის ერთ-ერთი ძირითადი ამოცანაა. კრიტიკის მიზანია წყაროს წინასწარი შესწავლა და მისი მნიშვნელობის განსაზღვრა ისტორიული პროცესის ამა თუ იმ მხარის შემდგომი კვლევის საქმეში⁹. წყაროებზე ივანე ჯავახიშვილის მუშაობის მეთოდის სრულად დახასიათებისათვის აუცილებელია აღინიშნოს, რომ მან სერიოზული ყურადღება მიაქცია საისტორიო ძეგლების კრიტიკასა და ანალიზს. სწორედ იმ პერიოდში, როცა ივ. ჯავახიშვილი სამეცნიერო ასპარეზზე გამოვიდა, XIX საუკუნის მიწურულსა და XX სა-ის დამდეგს, ბურჟუაზიული მეცნიერების გამოჩენილი წარმომადგენლების, შ. ლანგლუასა და შ. სენიობოსის, ე. ბერნჰაიმის, ა. ლაპო-დანილევსკის მიერ შემუშავებულ იქნა წერილობითი წყაროების მეცნიერული ანალიზის მეთოდოლოგია, რომელიც ითვალისწინებდა წყაროთა ე. წ. გარეგან და შინაგან კრიტიკას¹⁰. ივ. ჯავახიშვილმა წარმატებით აითვისა და ქართული წერილობითი წყაროების შესწავლის დროს ფართოდ გამოიყენა ეს კრიტიკული მეთოდი. თუ მანამდე ქართულ ისტორიოგრაფიაში წყაროების მხოლოდ გარეგან კრიტიკას ეწეოდნენ, ივ. ჯავახიშვილმა შემოიტანა შინაგანი, „უმადლესი“ კრიტიკა, ფაქტების კრიტიკა. ასეთი კრიტიკული შესწავლის შედეგად, ნ. ბერძენიშვილის მართებული თქმით, ივ. ჯავახიშვილმა „არაერთი საისტორიო წყარო, რომლის სანდოობაში აქამდის ეჭვიც არავის შესდიოდა, უღმრთესი კრიტიკის სინათლეზე გამოიტანა და უკუაგდო, არაერთი პატრიოტული გადმოცემა, ხალხური შემოქმედების ლამაზი ნაყოფი, როგორც ისტორიისათვის უვარგისი წყარო, შეუბრალებლად გასწირა“¹¹. იმდენად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ივ. ჯავახიშვილი წყაროთა შინაგან კრიტიკას, რომ თავის ნაშრომებში ხშირად გამოჰყოფდა საგანგებო პარაგრაფებსაც კი, სადაც საკულდაგულოდ არჩევდა და ანალიზებდა წყაროს უკლებლივ ყველა ცნობას საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ კონკრეტულ საკითხთან დაკავშირებით.

⁸ Исторнография. СИЭ, т. 6, с. 467 (автор Е. Б. Чернях). ა. ზემინი „ფაქტის წყაროთმცოდნეობას“ უწოდებს ამ პერიოდის წყაროთმცოდნეობას (А. А. З и м и н. Трудные вопросы методики источниковедения Древней Руси. — В сб. «Источниковедение. Теоретические и методические проблемы», с. 429).

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. გვ. 11.

¹⁰ უნდა აღინიშნოს, რომ „წყაროს კრიტიკა“ ნიშნავს მის შესწავლასა და ანალიზს და არა გაკიცხვა-განქიქებას, როგორც ზოგჯერ ვგონათ ხოლმე.

¹¹ დავრ. იბ. А. П. Проиштейн. Методика исторического источниковедения Ростов-на-Дону, 1976, с. 7—8. საუკეთესოები დღესაც კამათობენ ამ ტერმინების გამო, მაგრამ ჯერჯერობით „გარეგანი“ და „შინაგანი“ კრიტიკა ინარჩუნებს თავის უფლებებს წყაროთმცოდნეობით გამოკვლევებში.

¹² ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. III, თბ., 1966, გვ. 344.

ისტორიკოსი მოვალეა გამოიყენოს გამოკვლევაში ყველა არსებული წყარო, რომელშიც მოიპოვება მასალა მის მიერ შერჩეული თემისათვის; იგი მოვალეა გაითვალისწინოს წყაროში შემონახული ყველა ფაქტი, მთელი ერთობლიობა ფაქტებისა. წყაროებიდან ამოკრებილი ცალკეული ფაქტების ანალიზის, მათი ურთიერთშედარებისა და შემდგომი სინთეზის შედეგად ხერხდება ისტორიული მოვლენის შეძლებისდაგვარად უტყუარი სურათის აღდგენა.

ივანე ჭავჭავაძის კვლევითი მუშაობის მეთოდისათვის დამახასიათებელია ყველა მისაწვდომი, როგორც ქართული, ისე უცხოური წყაროს გამოყენება, საისტორიო წყაროში დამოწმებული ყველა ფაქტის ფიქსირება და გათვალისწინება. ზოგიერთი მკვლევარი ნებისმიერად ირჩევს წყაროდან მასალას, იღებს მისი მოსაზრების დამადასტურებელ ცნობებს და უყურადღებოდ სტოვებს, ჩქმალავს „ზედმეტ“ ფაქტებს. ივ. ჭავჭავაძის, ჩვეულებრივ, ყველა ცნობა მოპქონდა წყაროებიდან, კრიტიკული განხილვის შედეგად ადგენდა მათ სანდოობას და მხოლოდ ვარგის მასალას იყენებდა გამოკვლევაში. ამასთან, განსაკუთრებით გულდასმით და ყოველმხრივ იხილავდა იგი იმ ცნობებს, რომლებიც ეწინააღმდეგებოდა მის საკუთარ ჰიპოთეზას.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დამდეგის ქართული ისტორიოგრაფიაში აქტუალურად იყო მიჩნეული „ქართლის ცხოვრების“ საკითხი. მაგრამ წყაროთა ყოველმხრივი ანალიზის ნაცვლად მაშინდელ ქართველ ისტორიკოსებს უპირატესად აინტერესებდათ თუ ვინ და როდის შეადგინა „ქართლის ცხოვრება“ და ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ, რომ მისი თითოეული ნაწილი თანამედროვის მიერ იყო დაწერილი¹³.

საისტორიო წყაროს შედგენის თარიღის განსაზღვრას უთუოდ დიდი მნიშვნელობა აქვს მისი სანდოობის დასადგენად, მაგრამ არა გადამწყვეტი. ივ. ჭავჭავაძის საკმარისად არ მიაჩნდა საისტორიო წყაროს განხილვა და შეფასება მხოლოდ მისი ავტორის თანამედროვეობის თვალსაზრისით. მისი აზრით, „მატიანე და ჟამთააღმწერელი შეიძლება თანამედროვეც იყოს, მაგრამ თუ ამასთანავე მოთხრობილის თანადამხუდარი არ არის, ან თუ მისი მოამბე სარწმუნო თანადამხუდარი და თვითმხილველი არ იყო, მის მოთხრობას დიდი ფასი და მნიშვნელობა არა აქვს“¹⁴. მკვლევარი თვლიდა, რომ ავტორის თანამედროვეობასთან ერთად აუცილებლად უნდა გამორკვეულიყო მისი პიროვნება, განათლება, აზროვნება და მედასეობა. დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა აგრეთვე ივანე ჭავჭავაძის ჟამთააღმწერლის მიერ გამოყენებული წყაროების ხასიათის, ავტორის წერის წესისა და მეთოდის დადგენას¹⁵.

საბჭოური წყაროთმცოდნეობა წერილობითი წყაროს უტყუარობის დად-

¹³ ივ. ჭავჭავაძის შრომა. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. გვ. 11.

¹⁴ ივ. ჭავჭავაძის შრომა. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. გვ. 12. ა. პრონტეინის აზრით, თხრობითი წყაროების შესწავლის დროს ისტორიკოსს უნდა ახსოვდეს, რომ თანამედროვე ავტორის ცნობები შეიძლება ყოველთვის არ იყოს უტყუარი, ზუსტი და სრული. წყაროს შემოღვენელს შეიძლება არაზუსტი და არასრული ინფორმაცია ჰქონოდა მიღებული. ის შეიძლება და რომელიმე მოვლენის უშუალო მომსწრე და მონაწილეც კი ყოფილიყო, მაგრამ ვერ შეენიშნა ზოგიერთი ფაქტი ან ვერ გაეგო მათი მნიშვნელობა, ხოლო მის მიერ მიღებული ინფორმაცია შეიძლება სწორი არ გამოდგარიყო (А. П. Пронштейн. Методика исторического источниковедения, с. 449).

¹⁵ ივ. ჭავჭავაძის შრომა. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. გვ. 12.

გენასთან ერთად გადამკრელ მნიშვნელობას ანიჭებს მისი იდეური მიმართულების განსაზღვრასაც. წყაროს შემდგენელი ყოველთვის გვევლინება ამა თუ იმ კლასის, სოციალური ჯგუფის, პარტიის ინტერესთა გამომხატველად. ამიტომაც წერილობითი წყარო ხშირად ტენდენციურია, მიკერძოებას იჩენს გარკვეული პოლიტიკური ძალებისადმი¹⁶. ამიტომ საისტორიო წყაროს ღირსება-ნაკლოვანებათა შეფასების დროს პირველ რიგში აუცილებელია მისი კლასობრივი ანალიზი. მკვლევარმა უნდა გაითვალისწინოს როგორც შესაბამისი ეპოქის თავისებურებანი, ისე წყაროს შემდგენლის კლასობრივი, სახელმწიფოებრივი, ეროვნული, სოციალური, კულტურული კუთვნილება¹⁷.

ივანე ჯავახიშვილმა ჯერ კიდევ თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობის ადრინდელ პერიოდში შეითვისა თანამედროვე წყაროთმცოდნეობის ეს ძირითადი პრინციპი. წყაროს შესწავლის აუცილებელ წინაპირობად მას მიაჩნდა მისი ავტორის ან შემდგენლის პარტიულობის გამორკვევა. მკვლევარი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ „აღმწერელის თვალსაზრისი, წოდება და მედასეობა საისტორიო მოთხრობაზე თავისი ძლიერს დას ასევას ხოლმე და ნება-უნებლიედ მოუდგომელობაზე მოქმედებს“¹⁸. ამ დებულების საილუსტრაციოდ ივ. ჯავახიშვილს სათანადო მაგალითებიც მოჰყავდა: „მაცდური სოფლის“ მოქალაქე მემატთანე ბერი თავისუფალი აზროვნებისა და ყოფაცხოვრების მიმდევარ სახელმწიფო მოღვაწეთა დახასიათებისას პირუთვნელობას ვერ გამოიჩენდა, ხოლო მეფეთა პოლიტიკის მომხრე კარის მემატთანე მეფეთა საძრახის საქციელს ან სათაქილო ამბებს არ შეიტანდა თავის თხზულებაში, მეფეთა მოწინააღმდეგე აზნაურთა მიმართ კი სიძულვილს ვერ დაფარავდა და სხვ.¹⁹.

ამგვარად, დღესაც სავსებით თანამედროვედ ჟღერს ივ. ჯავახიშვილის მოთხოვნა ისტორიკოსის მედასეობის ან პარტიულობის წინასწარ გამორკვევის შესახებ. სწორედ ასეთი მიდგომით, ამ მეთოდით შეისწავლა მან ყოველი ძველი ქართველი ისტორიკოსის შემოქმედება, რამაც საშუალება მისცა მკვლევარს ძირითადად სწორად შეეფასებინა მათი იდეური მიმართულება და, შესაბამისად, თხრობის ობიექტურობაც.

წყაროთა კლასიფიკაციასა და სისტემატიზაციას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საისტორიო მეცნიერებაში. ივ. ჯავახიშვილმაც მიაქცა ყურადღება ამ პრობლემას. ბუნებრივია, რომ იგი ძირითადად წერილობით ძეგლებს იკვლევდა. მართალია, ივ. ჯავახიშვილს საგანგებოდ არ ჩამოუყალიბებია საისტორიო წყაროთა კლასიფიკაციის პრინციპები და არც სრული კლასიფიკაცია მოუცია, მაგრამ წერილობით ძეგლებს იგი ჰყოფდა ორ დიდ ჯგუფად²⁰ — თხრობით და

¹⁶ Л. В. Черепнин. К. Маркс и Ф. Энгельс и некоторые проблемы исторического источниковедения. — В сб. «Источниковедение. Теоретические и методические проблемы», с. 204; Я. С. Лурье. О некоторых принципах критики источников. — В сб. «Источниковедение отечественной истории». I, М., 1973, с. 78; Л. Н. Пушкарев. классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975, с. 24—26.

¹⁷ С. О. Шмидт. Современные проблемы источниковедения, с. 41.

¹⁸ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. გვ. 12.

¹⁹ იქვე.

²⁰ მეცნიერი „ღარგებს“ უწოდებდა ამ ჯგუფებს (ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სოცალ-თამოდნეობა ანუ დიპლომატიკა. ტფ., 1926, გვ. III). ლ. პუშკაროვის კლასიფიკაციით, ამ ტერმინის შესაბამისია „გვარი“ (роды — Л. Н. Пушкарев. Классификация русских письменных источников по отечественной истории, с. 8, 206—217).

დოკუმენტურ წყაროებად. თითოეული ამ ჯგუფის შესწავლას მან სპეციალური მონოგრაფიები მიუძღვნა.

ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია, რომ მრავალსაუკუნოვან ქართულ საისტორიო მწერლობაში არსებობდა ისტორიულ ნაწარმოებთა ყველა სახეობა, დაწყებული უმარტივესი მატრიანეებით, რომლებშიც მხოლოდ ამბავია მოთხრობილი, ისეთ რთულ საისტორიო ნაწარმოებებამდე, როგორიც არის გიორგი მერჩულეს, ბასილი ზარზმელის, გიორგი მთაწმიდელის, ეფრემ მცირეს, დავით აღმაშენებლისა და თამარის ისტორიკოსების და ვახუშტი ბაგრატიონის შესანიშნავი თხზულებები²¹.

მკვლევარმა საგანგებოდ შეისწავლა საისტორიო ნაწარმოებთა აღმნიშვნელი ტერმინები და მათი ანალიზის საფუძველზე დაადგინა შუა საუკუნეთა ქართულ თხრობით წყაროთა ძირითადი სახეობანი. საისტორიო თხზულების უძველესი სახე იყო მოწამეთა ცხოვრების აღწერა — „მარტილობა“ (მისი ქართული შესატყვისია „წამება“). წმინდანთა თავგადასავლის აღსანიშნავად იხმარებოდა „ცხოვრება“ („ცხოვრება“). ეს ტერმინი შედგომში საერთოდ საისტორიო თხზულებათა აღმნიშვნელ სახელად იქცა და სამოქალაქო ისტორიის ძეგლების მიმართაც იხმარებოდა²². შედარებით მარტივ, მხოლოდ მოვლენათა აღმწერსხველ ან სიის მსგავსად შედგენილ საისტორიო ნაწარმოებს „მატიანე“ ეწოდებოდა. მაგრამ ზოგჯერ ამ ტერმინს უფრო ფართო მნიშვნელობითაც იყენებდნენ, საერთოდ „ისტორიის“ აღსანიშნავად (დავითის ისტორიკოსი²³, ვახუშტი ბაგრატიონი). საისტორიო თხზულების აღსანიშნავად გამოიყენებოდა აგრეთვე „ისტორია“ (თამარის პირველი ისტორიკოსი), „პამბავი“ ან „ამბავი“ (ლეონტი მროველი, პაპუნა ორბელიანი)²⁴. ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ გამოყენებული „ქორონიკონების“ გამო მეცნიერი შენიშნავდა, „აქ უხადია, ეგრეთწოდებული მატრიანეები, კვკლოსები და ქოროლოგიური მინაწერებია ნაგულისხმევი“—²⁵.

რაც შეეხება წერილობითი ძეგლების მეორე დიდ ჯგუფს — დოკუმენტურ წყაროებს, ივ. ჯავახიშვილმა ასეთი კლასიფიკაცია მოგვცა: 1. სახელმწიფო სამართლის ძეგლები, 2. სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საბუთები, 3. კერძო ხასიათის საბუთ-წერილები²⁶.

როგორც ვხედავთ, ქართული წერილობითი საისტორიო წყაროების ივ. ჯავახიშვილისეული კლასიფიკაცია ემყარება თვით ძეგლებში შემონახული ტერმინების ანალიზს. ასეთი პრინციპი კლასიფიკაციისა, რა თქმა უნდა, არ არის სრულყოფილი. ამის გამო კლასიფიკაციაც არ არის სრული და რამდენადმე მარტივადაც გამოიყურება. ამავე დროს აუცილებლად უნდა აღინიშნოს

²¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. გვ. 14.

²² ი ქ ვ ე.

²³ ამის შესახებ დაწერ. იხ. ქ. ქ ე ქ ე ლ ი ძ ე. ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსი და მისი ისტორია. „ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან“. IV, თბ., 1957, გვ. 191—192; ქ. გ რ ი გ ო ლ ი ა. „მატიანე ქართლისა“ და მისი დასათაურების საკითხისათვის. ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. თბ., 1976, გვ. 221—222, 225.

²⁴ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. გვ. 15.

²⁵ ი ქ ვ ე. გვ. 16.

²⁶ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა. გვ. 36—54.

ნოს ისიც, რომ ეს იყო ქართული საისტორიო წყაროების კლასიფიკაციის პირველი, საკმაოდ წარმატებული ცდა.

ივანე ჯავახიშვილმა მნიშვნელოვნად გააფართოვა საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობითი ბაზა. გარდა იმისა, რომ მან გამოიყენა ქართული საისტორიო წერილობითი ძეგლების ყველა სახეობა (ისტორიული თხზულებანი, სიგელ-გუჯრები, ეპისტოლური მასალა, სამართლის ძეგლები, ხელნაწერთა მინაწერები, ეპიგრაფიკული ძეგლები და სხვ.), მანვე პირველმა დააყენა საკითხი ქართული მდიდარი აგეოგრაფიული ლიტერატურის გამოყენებისა საქართველოს ისტორიის შესასწავლად. მკვლევარმა საგანგებოდ აღნიშნა, რომ „ვისაც ქართული საისტორიო მწერლობის განვითარების შესწავლა სურს, არც შეუძლია და არც უფლება აქვს ქართულ საეკლესიო საისტორიო ძეგლებს, ქართველ მარტულთა და წმიდათა ცხოვრებებს გვერდი აუხვიოს და განუხილველი დასტოვოს“²⁷. ამიტომაც იყო, რომ „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ ერთი მესამედი ივ. ჯავახიშვილმა მარტვილობათა და წმინდანების ცხოვრებათა აღწერის განხილვას დაუთმო და აჩვენა მათი მნიშვნელობა როგორც საისტორიო წყაროებისა. კერძოდ, იაკობ ხუცესის თხზულების ღრმა ისტორიულ-ფილოლოგიური ანალიზის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილმა დაასკვნა, რომ „შუშანიკის ვრცელი „წამება“ ჭერჭერობით უძველესი ქართული საისტორიო ძეგლია და ვითარცა თანამედროვის, თანადამხდურისა და მონაწილის მიერ შედგენილი, ძვირფას და შინაარსიან საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს“²⁸. მეცნიერმა შეისწავლა აგრეთვე ქართული აგეოგრაფიული მწერლობის სხვა შესანიშნავი ძეგლები და აღგილი მიუჩინა მათ საისტორიო წყაროების რიგში. ამასთან ერთად, ივ. ჯავახიშვილმა მხოლოდ თეორიულად კი არ აღიარა აგეოგრაფიული ძეგლების მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის კვლევის საქმეში, არამედ პრაქტიკულადაც გამოიყენა მათში დაცული მასალა არაერთი საყურადღებო საკითხის გადასაწყვეტად. მანვე ხაზი გაუსვა აგრეთვე სასულიერო მწერლობის წარმომადგენელთა დიდ დამსახურებას ქართული საისტორიო აზროვნების განვითარებაში. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, „ქართული სამოქალაქო ისტორიის ისეთი ძეგლების, როგორც დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსთა თხზულებებია, ნამდვილი ღირსება-მნიშვნელობის გათვალისწინება შეუძლებელია, თუკი თავდაპირველად ბასილი ზარზნელის, მეტადრე-კი გიორგი მთაწმინდელის, გიორგი ხუცესმონაზონისა და ეფრემ ბეკარის საეკლესიო საისტორიო თხზულებები გულდასმით შესწავლილი არ გვექნება“²⁹.

ღიდი წვლილი შეიტანა ივ. ჯავახიშვილმა „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის საქმეში. ჭერ ერთი, მან გამოაქვინა და პირველმა შეისწავლა ორი უძველესი ნუსხა კრებულისა — ანასეული და ქალაშვილისეული. მანვე გამოაქვეყნა ან გამოსაცემად მოამზადა „ქართლის ცხოვრების“ ზოგიერთი ნაწარმოების ტექსტი (ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრის, თამარის მეორე ისტორიკო-

²⁷ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. გვ. 13.

²⁸ იქვე, გვ. 54.

²⁹ იქვე, გვ. 13.

სისა და ბერი ეგნატაშვილის თხზულებები³⁰). საყურადღებო მოსაზრებები გამოთქვა მკვლევარმა „ქართლის ცხოვრების“ შედგენის დროის, შემადგენლობის, თანდათანობით შევსებისა და გაგრძელების თაობაზე. კერძოდ, მან დაადგინა, რომ „ქართლის ცხოვრება“ ნახევრადოფიციალური ხასიათის კრებულია, რომელშიც შეფეთა ცენტრალური ხელისუფლების მომხრე ავტორთა თხზულებებია შეტანილი. ივ. ჭავჭავაძის ალნიშნავდა, რომ „ქ“-ის წყალობით ქართული საისტორიო წყაროები ცოტა არ იყოს ცალმხრივად არის შერჩეული და შენახული. ამის გამო ჩვენ მართო მეფეთა პოლიტიკის მომხრე ისტორიკოსების ცნობები გვაქვს, მათ მოწინააღმდეგეთა მოთხრობა და საბუთიანობა-კი შენახული არ არის“³¹. „ქართლის ცხოვრების“ მნიშვნელობის დახასიათების დროს მკვლევარი ითვალისწინებდა, რომ „კრებულმა არა ერთი და ორი საუცხოვო ქართული საისტორიო თხზულება გადაარჩინა დალუპებისაგან და ჩვენ დრომდე მოაღწევინა“. მაგრამ ამავე დროს მეცნიერი ალნიშნავდა იმასაც, რომ „ქ“-ის შედგენამ ერთგვარი ხელოვნურად შერჩეული საისტორიო თხზულებათა კრებული შექმნა, რომელმაც მართალია ბევრი შესანიშნავი ნაწარმოები გადაგვირჩინა, მხოლოდ თავის მხრივ ცოტა არ იყოს დანარჩენ საისტორიო თხზულებების დალუპვას მაინც ხელი შეუწყო“³².

ივანე ჭავჭავაძის მიერ ალნიშნავდა, რომ „ქართლის ცხოვრება“ სხვადასხვა ავტორთა მიერ სხვადასხვა დროს დაწერილი, განსხვავებული ხასიათისა და ღირსების საისტორიო თხზულებების კრებულია. იგი გადაჭრით ილაშქრებდა წყაროების დამოწმების იმ „მავნე და შეუწყნარებელი ჩვეულების“ წინააღმდეგ, როცა მარტივად „ქართლის ცხოვრებას“ იხსენიებენ კონკრეტული თხზულების დასახელების გარეშე. „მკითხველმა უნდა იცოდეს, — დასძენდა ის, — რომელს შემატყუანეს აქვს სახელდობრ ესა თუ ის ცნობა მოყვანილი, რომ ამისდა მიხედვით გაითვალისწინოს, თანამედროვეს ეკუთვნის ის ცნობა თუ არა, შემატყუანა მისი ავტორი, ისტორიკოსი თუ უბრალო კომპილატორი“³³. თანამედროვე მკვლევართათვისაც მეტად მნიშვნელოვანია ივ. ჭავჭავაძის მითითება იმის შესახებ, რომ საკმარისი არ არის უბრალოდ „ქართლის ცხოვრების“ დამოწმება. „ყოველი ამონაწერისა ან მოყვანილი ცნობის შესახებ უნდა აღნიშნული იყოს, რომელ ქართველ ისტორიკოსს თუ ქმთააღმწერელს ეკუთვნის სახელდობრ იგი და რომელი თხზულებითგან არის ამოღებული“³⁴.

ივანე ჭავჭავაძის აუცილებლად მიაჩნდა, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ შეტანილი ყოველი თხზულება შესწავლილი და გამოცემული ყოფილიყო ცალცალკე. იგი პრაქტიკულადაც ასრულებდა ამ საყურადღებო მეთოდურ მითითებას, რასაც მოწმობს როგორც მისი ზემოთ დასახელებული პუბლიკაციები, ისე „ქართლის ცხოვრების“ ცალკეულ ნაწარმოებთა შესახებ დაწერილი გამო-

³⁰ ლაშა-გიორგის დროინდელი შემატყუანე, გამოც. ივ. ჭავჭავაძის შვილისა, ტფ., 1927; ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება, ივ. ჭავჭავაძის შვილის წინასიტყვაობითა და რედაქციით, თბ., 1940; ბასილი ეზოსმოძღუარო. ცხოვრება მეფეთმფისა თმარისი, გამოც. ივ. ჭავჭავაძის შვილისა, თბ., 1944.

³¹ ივ. ჭავჭავაძის შვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. გვ. 28.

³² იქვე, გვ. 312.

³³ იქვე, გვ. 12.

³⁴ იქვე.

კვლევები, რომლებშიც დადგენილია (ხშირად პირობითად) ამ ნაშრომთა სა-
თაურები, შედგენის დრო და ავტორების ვინაობა, შესწავლილია მათი მედა-
სეობა, იდეური მიმართულება და სხვა მნიშვნელოვანი წყაროთმცოდნეობითი
საკითხები. ამავე გამოკვლევებში მოცემულია თხზულებათა ტექსტების კრი-
ტიკული ანალიზი, თვალნათლივ არის ნაჩვენები მათი თავისებურებანი და
ღირსება-ნაყოფიანებანი. და თუმცა ამ წიგნის გამოსვლის შემდეგ გასული
დროის მანძილზე, ახალი მასალების გამოვლენისა და შესწავლის კვალობაზე,
ზოგიერთი საკითხი დაზუსტდა, ხოლო ზოგი დასკვნა შეიცვალა, მაგრამ
„ქართლის ცხოვრების“ თხზულებათა შესახებ ივ. ჯავახიშვილის მიერ დაწე-
რილ გამოკვლევებში წამოყენებული და განმარტებული დებულებები (მათ
ავტორთა ვინაობისა და თვით ძეგლების დათარიღების შესახებ) დღემდე
მტკიცედ დგას ქართულ ისტორიოგრაფიაში³⁵. ამიტომაც არის, რომ ეს უძ-
ველბედი ნაშრომი დღესაც ნიადაგსაზმარი წიგნია ძველი ქართული მწერ-
ლობის ისტორიის საკითხებით დაინტერესებული ყველა მკვლევრისათვის.

უძველესი ხანიდან საქართველოს მკიდრო ურთიერთობა ჰქონდა აღმო-
საველეთისა და დასავლეთის ბევრ ქვეყანასთან. ამის გამო უცხოელ ავტორთა
თხზულებებში საყურადღებო ცნობებია შემონახული ჩვენი ქვეყნის ისტორი-
ისათვის. ჯერ კიდევ ძველი ქართველი ისტორიკოსები იყენებდნენ ამ მასალას
თავიანთ ნაშრომებში. თანამედროვე მკვლევართაგან ივანე ჯავახიშვილმა
პირველმა დააყენა უცხოური წყაროების გეგმიანი შესწავლისა და საქართვე-
ლოს შესახებ ცნობების სისტემატიზაციის საკითხი. მას განზრახული ჰქონდა
თავისი კამბიტალური ნაშრომის — „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდე-
ბი“ — ერთ წიგნში უცხოური საისტორიო მწერლობის განვითარების მიმო-
ხილვა მოეთავსებინა. ამ მიმოხილვაში განსაკუთრებული ადგილი უნდა დათ-
მობოდა ბერძენ-ბიზანტიელთა, სომეხთა და სპარსთა საისტორიო მწერლობის
საკითხებს³⁶. ამ გეგმით ივ. ჯავახიშვილმა გამოაქვეყნა პირველი წიგნი „ძველი
სომხური საისტორიო მწერლობისა“, რომელშიც შესწავლილია სომხური
აგიოგრაფიული მწერლობის ძეგლები და განხილულია ის წყაროები, სადაც
ცნობები მოიპოვება სომხური დამწერლობის შექმნის ისტორიისათვის³⁷. სამ-
წუხაროდ, მეცნიერმა ვერ მოასწრო ჩანაფიქრის მთლიანად განხორციელება —
ამ წიგნის დასრულება და ბერძნულ-ბიზანტიური და სპარსული წყაროებისა-
დმი მიძღვნილი ნაკვეთების დაწერა. სამაგიეროდ ივ. ჯავახიშვილი მხოლოდ
თეორიულად როდი აღიარებდა უცხოური წყაროების გამოყენების საჭირო-
ებას. თავის მრავალრიცხოვან ნაშრომებში ის ხშირად მიმართავდა უცხოელ
ავტორთა ცნობებს. პეტერბურგის სახელგანთქმული სააღმოსავლეთმცოდნეო
სკოლაში მიღებულმა ფართო ისტორიულ-ფილოლოგიურმა განათლებამ და
ძველი და ახალი ენების ცოდნამ შესაძლებლობა მისცა მას ქართულსა და რუ-
სულთან ერთად დედნებში ესარგებლა ბერძნული, ლათინური, არაბული, სომ-
ხური, სპარსული, სირიული წყაროებით, უახლესი სამეცნიერო ლიტერატუ-

³⁵ ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი. ივანე ჯავახიშვილი და „ქართლის ცხოვრება“. ივ. ჯავახიშვილის
სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის X V სამეცნიერო სესიის თეზისები,
თბ., 1966, გვ. 13.

³⁶ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. გვ. 7.

³⁷ ივ. ყ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, I, ტფ., 1935.

რით. სხვადასხვა ენებზე არსებული საისტორიო წყაროების კომპლექსურად გამოყენებისა და მათი ცნობების შედარებითი მეთოდით შესწავლის შედეგად მკვლევარმა შეძლო სამეცნიერო ბრუნვაში შემოეტანა ახალი ფაქტიური მასალა და წარმატებით გადაეწყვიტა საქართველოს ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხი.

დასასრულ უნდა ითქვას, რომ საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობა როგორც დამოუკიდებელი მეცნიერება თავისი საკუთარი საგნითა და კვლევის მეთოდით ჩამოყალიბდა XX საუკუნის დამდეგს ივანე ჭავჭავაძის შრომებში. საბჭოური წყაროთმცოდნეობის განვითარების პირველსავე წლებში ისტორიკოსთა წინაშე დადგა საკითხი: რამდენად შეეძლო მარქსისტულ საისტორიო მეცნიერებას გამოეყენებინა ბურჟუაზიული წყაროთმცოდნეობის მიერ შემუშავებული მეთოდიკა. მარქსისტმა ისტორიკოსებმა მიზნად დაისახეს შეესწავლათ და აეთვისებინათ არა მარტო ისტორიული ცოდნის ის მარაგი, რაც ბურჟუაზიულმა ისტორიოგრაფიამ შექმნა, არამედ საისტორიო წყაროთა ანალიზის მეთოდებიც³⁸. ქართველმა საბჭოთა ისტორიკოსებმა აითვისეს და განაზოგადეს ივ. ჭავჭავაძის მიერ წყაროთა კრიტიკული ანალიზის დარგში დაგროვილი ცოდნა და გამოცდილება და ისტორიული პროცესის მარქსისტულ-ლენინურ მატერიალისტურ გაგებაზე დაყრდნობით შექმნეს წყაროების შესწავლისადმი ახალი მეთოდოლოგიური მიდგომა.

ივანე ჭავჭავაძის გარდაცვალების შემდეგ ქართველი ისტორიკოსები განაგრძობდნენ ნაყოფიერ მუშაობას წყაროთმცოდნეობის დარგშიც, მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ მისი განვითარება არათანაბრად ხდებოდა: იხვეწებოდა წერილობითი ძეგლების შესწავლისა და პუბლიკაციის მეთოდიკა, იცემოდა მნიშვნელოვანი საისტორიო წყაროები, თანდათანობით გროვდებოდა მდიდარი წყაროთმცოდნეობითი გამოცდილება. მაგრამ ყველაფერი ეს ემსახურებოდა კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის განვითარების საქმეს. პრაქტიკოსი წყაროთმცოდნენი ერთგვარი უნდობლობით ეკიდებოდნენ წყაროთმცოდნეობის თეორიას. თეორიული წყაროთმცოდნეობის დარგში ივანე ჭავჭავაძის მიერ ესოდენ წარმატებით დაწყებულ საქმიანობას, სამწუხაროდ, არ გამოუჩნდა გამგრძელებელი. შესაძლებელია, ეს იმითაც აიხსნებოდეს, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში საერთოდ არასაკმარისად მუშავდებოდა ისტორიის მეთოდოლოგიის საკითხები.

საისტორიო მეცნიერების ერთ-ერთი უპირველესი ამოცანა, ივ. ჭავჭავაძის აზრით, წყაროების გამოცემაა. იგი ხაზგასმით აღნიშნავდა მ. ბროსეს, დ. ჩუბინაშვილისა და ე. თაყაიშვილის დიდ დამსახურებას ამ საქმეში, თუმცა ამავე დროს მხოლოდ წინასწარ პუბლიკაციებად მიაჩნდა მათი გამოცემები და აუცილებელ საქმედ სთვლიდა ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებების მეცნიერულად დადგენილი ტექსტების მომზადებას³⁹.

³⁸ О. М. Медушевская. Теоретические проблемы источниковедения в советской историографии 20-х — начала 30-х годов. — В сб. «Источниковедение. Теоретические и методические проблемы», с. 177—180.

³⁹ ივ. ჭავჭავაძის მიერ ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 28; ივ. ჭავჭავაძის მიერ. ქართული საისტორიო ძეგლების ახალი გამოცემის შესახებ. „მრავალთავი“, V, თბ., 1975, გვ. 262—265 (ნაშრომი დაწერილია 1936 წ. 6 თებერვალს. ამავე წლის 10 თებერვალს ივ. ჭავჭავაძის ლენინგრადში სწერდა ე. დონდუას: „ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებების გი-

იმის გამო, რომ „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მეცნიერულად გამოცემის მხრივ ჩვენ ძალზე ჩამორჩენილები ვართ“⁴⁰, ივ. ჯავახიშვილს გადაუღებელ ამოცანად ესახებოდა ამ ჩამორჩენის დასაძლევად აუცილებელი ზომების მიღება. 1938 წ. 9 მაისს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და პატერიალური კულტურის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს სხდომაზე ივ. ჯავახიშვილი კვლავ შეეხო ამ საკითხს და აღნიშნა: „თუ ჩვენ ეხლავე არ შევუდგებით ისტორიული ძეგლების მეცნიერულ გამოცემას, შემდგომი საკვლევო მუშაობისას პირდაპირ გადაულახავ დაბრკოლებას წაგაწყდებით. ჩვენ ორიოდ ძეგლის გარდა არაფერი მოგვეპოვება წესიერად გამოცემული“⁴¹. კერძოდ, მეცნიერს საჭიროდ მიაჩნდა, რომ შემუშავებული ყოფილიყო წყაროების პუბლიკაციის საერთო გეგმა, მათი გამოცემის ერთიანი, ყველა სათვის სავალდებულო წესები და გამოსაცემ ძეგლთა ნუსხა. „ქართლის ცხოვრებასთან“ ერთად ივ. ჯავახიშვილმა სერიოზული ყურადღება მიაქცია ყველა საისტორიო თხზულების გამოქვეყნების საკითხს და სიაც შეადგინა გამოსაცემი ძეგლებისა⁴².

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია თანამედროვე გამომცემელთათვის ივ. ჯავახიშვილის მითითება „ქართლის ცხოვრებაში“ შესულ თხზულებათა მეცნიერულად აღდგენილი ტექსტების ცალ-ცალკე გამოცემის შესახებ ვრცელი გამოკვლევით, კომენტარითა და სამეცნიერო აპარატით. რაც შეეხება „ქართლის ცხოვრებას“, მისი აზრით, „კრებულის ხელახალი გამოცემის დროს, მიზნად მასში შემავალი ძეგლების პირვანდელი ტექსტის აღდგენა კი არ უნდა გეჰყონდეს მიჩნეული, არამედ იმ სახით დაბეჭდვა, როგორადაც ეს კრებული საბოლოოდ ჩამოყალიბდა“⁴³. ამ მეტად საყურადღებო მეთოდოლოგიური მითითების შესრულება უთუოდ დაიცავს გამომცემელს მრავალი შეცდომისაგან, რომლებიც შეიძლება გაიპაროს სხვადასხვა რედაქციის ხელნაწერთა მიხედვით გამოცემულ შერეულ ტექსტში.

ივ. ჯავახიშვილმა საგანგებოდ განიხილა წყაროთა პუბლიკაციის სხვადასხვა სახეები⁴⁴. იგი წინააღმდეგი იყო საისტორიო წყაროს ისეთი გამოცემისა, როცა იბეჭდება ერთი, საუკეთესოდ მიჩნეული ხელნაწერის ტექსტი მისი ყვე-

მოცემა უნდა დაიწყოს და ამ პასუხსავები კრიტიკული გამოცემის ტვირთიც მაწევა. დიდი და აუცილებლად საჭირო საქმეა. — ივანე ჯავახიშვილის 34 კერძო წერილი. წინასიტყვა, კომენტარები და შენიშვნები ვ. დონდუასი. „მზათობი“, 1968, № 9, გვ. 138).

⁴⁰ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული საისტორიო ძეგლების ახალი გამოცემის შესახებ. გვ. 263.

⁴¹ დ. გვრიტიშვილი. ივანე ჯავახიშვილი. თბ., 1968, გვ. 63.

⁴² ივ. ჯავახიშვილი. ქართული საისტორიო ძეგლების ახალი გამოცემის შესახებ. გვ. 265—266.

⁴³ იქვე, გვ. 266.

⁴⁴ დ. ლიხაჩოვის აზრით, წყაროთა მეცნიერული პუბლიკაციის სამი სახე არსებობს: ტექსტის წინასწარი გამოცემა (აქ იგი განასხვავებს ფაქსიმილურ და დიპლომატიკურ გამოცემებს), კრიტიკული გამოცემა და მეცნიერული რეკონსტრუქცია (Д. С. Лихачев. Некоторые новые принципы в методике текстологических исследований древнерусских памятников. — «Известия АН СССР, Отд. литературы и языка». 1955, т. XIV, вып. 5, с. 415; Д. С. Лихачев. По поводу статьи В. А. Черныха о развитии методов передачи текста исторических источников. — «Исторический архив». 1956, № 3, с. 190).

ლა შეცდომითა და დამახინჩებული ადგილით (ე. წ. დიპლომატიკური გამოცემა). მეცნიერის აზრით, „ასეთი გამოცემა მართო მცირერიცხოვან მკვლევართვის არის გამოსადეგი, მაგრამ მათთვისაც მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც მისი ხელნაწერის მაგივრად გამოყენება შეიძლება“⁴⁵.

წყაროს პუბლიკაციის ყველაზე მისაღებ სახედ ივ. ჭავჭავაძის ტექსტის მეცნიერული რეკონსტრუქცია მიიჩნდა. თუ გავიხსენებთ, რომ ქართულ საისტორიო თხზულებათა ტექსტებში გვიანდელი გადამწერების მიერ დაშვებული შეცდომების წყალობით საკმაოდ დამახინჩებულად მოაღწიეს ჩვენამდე, შათი პირვანდელი სახით აღდგენა ტექსტოლოგის უპირველეს მოვალეობად უნდა ვაღიაროთ. ამიტომაც, ივ. ჭავჭავაძის აზრით, „თითოეული ისტორიკოსის თხზულების გამოცემის დროს მიზნად უნდა იყოს დასახული ავტორის ტექსტის იმ სახით აღდგენა, როგორც თვით მას ჰქონდა დაწერილი“⁴⁶. რა თქმა უნდა, მეცნიერი ითვალისწინებდა იმასაც, რომ ტექსტების აღდგენა ძალიან რთული საქმეა და დიდ ცოდნასა და გამოცდილებასთან ერთად ზუსტი მეთოდების მომარჯვებასაც მოითხოვს.

ივ. ჭავჭავაძილმა ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლთა გამოცემის ძირითადი პრინციპებიც ჩამოაყალიბა. მას გაუთვალისწინებელი არ ღარჩენია გამოსაცემი წიგნების ფორმატი და გარეკანიც კი. დიდი მეცნიერის ეს საგულისხმო მითითებანი მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული საისტორიო წყაროთა პუბლიკაციის თანამედროვე წესების შედგენის დროს.

როგორც ვხედავთ, ჭერ კიდეც 1936 წელს ივანე ჭავჭავაძილმა დასაბა ქართული საისტორიო წყაროების გამოცემის ფართო პროგრამა და მისი შესრულების კონკრეტული რეკომენდაციებიც მოგვცა. სამწუხაროდ, ეს პროგრამა ჭერაც არ არის მთლიანად განხორციელებული. გამოიცა მხოლოდ აგიოგრაფიული მწერლობის ძეგლები (ოთხ ტომად, პროფ. ი. აბულაძის რედაქციით), „ქართლის ცხოვრება“ გავრძელებებითურთ (ორ ტომად) და ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულების სრული ტექსტი (აკად. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით) და ზოგიერთი სხვა საისტორიო ძეგლი. ქართველ მეცნიერთა წინაშე დასმულია ძალიან რთული და საპატიო ამოცანა: ივანე ჭავჭავაძის მიერ შედგენილი გეგმის შესაბამისად გამოსაცემად მოამზადონ ძველ ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებების მეცნიერულად დადგენილი ტექსტები. ამ საქმიანობას ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტსა და კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტთან ერთად უძღვება საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისია, რომელიც საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან ჩამოყალიბდა 1974 წელს.

⁴⁵ ივ. ჭავჭავაძი. ქართული საისტორიო ძეგლების ახალი გამოცემის შესახებ. გვ. 264 (უნდა ითქვას, რომ ამ წესით განხორციელებული გამოცემა „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი უძველესი, მარიამისეული ნუსხისა, ძალზე დღევანდელი გამოდგა. მას ჩვენს დროშიც არ დაუკარგავს მეცნიერული ღირებულება. — იხ. ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, ტფ., 1906).

⁴⁶ ტექსტების მეცნიერული რეკონსტრუქციის შესახებ დაწერილებით იხ. А. А. Зинин. О приемах научной реконструкции исторических источников X—XVII вв. — «Исторический архив». 1956, № 6; Д. С. Лихачев. К вопросу о реконструкции древнерусских текстов. — «Исторический архив». 1957, № 6; С. Н. Азбелев. Текстология как вспомогательная историческая дисциплина. — «История СССР», 1966, № 4.

ყველა ქართული საისტორიო წყაროს მეცნიერული პუბლიკაციის შესახებ ივ. ჭავჭავაძის დანასაქმის შესრულება, გამოჩენილ ქართველ წყაროთმცოდნეთა გამოცდილების განზოგადება და თეორიული წყაროთმცოდნეობის დარგში მუშაობის გაგრძელება საუკეთესო წვლილი იქნება დიდი ქართველი ისტორიკოსისა და წყაროთმცოდნის ხსოვნის უკვდავყოფის საქმეში.

Р. К. КИКНАДЗЕ

И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ИСТОРИИ ГРУЗИИ

Резюме

И. А. Джавахишвили еще в студенческие годы заинтересовался вопросами источниковедения истории Грузии. Эта проблематика и в дальнейшем оставалась в кругу исследовательских интересов ученого, ей он посвятил ряд основополагающих трудов.

В работе на основе изучения специальных источниковедческих трудов И. А. Джавахишвили рассмотрены такие вопросы, как деятельность ученого в области теоретического источниковедения, внутренняя критика источников, их классификация, привлечение памятников агиографической литературы в качестве источников при изучении истории Грузии, вклад в исследование «Картлис цховреба», составление плана-программы публикации грузинских исторических сочинений. Отмечено, что источниковедение истории Грузии как самостоятельная наука, имеющая собственный предмет и метод исследования, сложилась в начале XX века в трудах И. А. Джавахишвили.

გიული ალასანია

საისტორიო წყაროების გამოცემის ზოგიერთი პრინციპი

(ე. წ. „პარიზის ქრონიკის“ გამოცემის მეთოდოლისათვის)

წყაროთა პუბლიკაცია წყაროთმცოდნეობის ერთ-ერთი ძირითადი მიზანია. ყოველი პუბლიკაცია განსაზღვრულია სამი ძირითადი მომენტით: 1. წყაროთმცოდნეობის განვითარების საერთო დონით. 2. ადგილობრივი ტრადიციებით, და 3. ტექსტის ხასიათით.

გამოცემის ხერხები პირველ რიგში დამოკიდებულია წყაროთა კლასიფიკაციაზე: წყაროთა სხვადასხვა ტიპები და სახეობები მოითხოვს გამოცემის სხვადასხვა წესს. განსხვავდება მათზე მუშაობის მეთოდოლოგია.

წყაროთმცოდნეობის განვითარების ყველა ეტაპს შეესაბამება გარკვეული თეორიული ნორმები, რაც იცვლება მის განვითარებასთან ერთად. ცვლილებას განიცდის ტერმინები, წყაროთა კლასიფიკაცია, მათი შესწავლის ხერხები. ყველაფერი ეს, თავის მხრივ, აისახება ტექსტების პუბლიკაციაში.

წყაროთა პუბლიკაციას საქართველოში საკმაო ისტორია და ტრადიცია აქვს. იგი სათავეს იღებს ქართული მეცნიერების ისეთი მნიშვნელოვანი წარმომადგენლებისაგან, როგორიც არიან მ. ბროსე, ა. ცაგარელი, ა. ხახანაშვილი, დ. ჩუბინაშვილი, თ. უორდანი, ე. თაყაიშვილი, ს. კაკაბაძე და სხვები. მათი პუბლიკაციები ემყარებოდა გამოცემის გარკვეულ პრინციპებს, რაც მოცემულია წინასიტყვაობაში, ან ჩანს თვით ნაშრომებიდან.

გამოცემის წესების შემუშავებაც, თეორიული წყაროთმცოდნეობის საკითხების მსგავსად, თავდაპირველად ხდება სტიქიურად. ეს ეტაპი აუცილებელია. ამ პერიოდში, როდესაც გამოცემების თანმიმდევრობის თითქმის ერთადერთი განმსაზღვრელი მასალის მოპოვების ქრონოლოგიაა, გამოცემის წესები გაპირობებულია გამომცემლის განათლებითა და ტექსტის ხასიათით. გარკვეულ საფეხურზეც, როდესაც დადგენილია ზოგადი წესები, საერთოსთან ერთად ყოველი ტექსტი ინარჩუნებს გამოცემის დამოუკიდებელ მეთოდოლას, რომლის ჩამოყალიბება მოითხოვს ტექსტის ისტორიის შესწავლას. რაც უფრო ღრმად არის შესწავლილი ტექსტის ისტორია, მით უფრო დახვეწილია გამოცემის ტექნიკა და მისი შედეგი. ვინაიდან, ერთი მხრივ, ტექსტის ამომწურავი შესწავლა შეუძლებელია და, მეორე მხრივ, გამოცემის წესები მუდმივად ვითარდება, ყველა გამოცემა ადრე თუ გვიან განახლებას საჭიროებს.

გამოცემის წესები დამოკიდებულია აგრეთვე მის მიზანზე. ერთი და

იმავე, ან დაახლოებით მსგავსი ტექსტების გამოცემის თავისებურებებს განაპირობებს: გამოცემის დრო, მიზანი და გამომცემლის შეხედულებები.

იმის მიხედვით, თუ რა მიზანს ისახავს ესა თუ ის პუბლიკაცია, დ. ლიხაჩოვი გამოპყოფს ტექსტის გამოცემის ოთხ სახეს: ფაქსიმილური, წინასწარული, კრიტიკული და რეკონსტრუქციული¹.

არის შემთხვევა, როდესაც რომელიმე გამოცემა ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად იქცევა და ტექსტის გავრცელების მიზნით მას იმეორებენ. ასეთ დროს, მართალია, არც ტექსტოლოგიის და არც პუბლიკაციის ტექნიკის თვალსაზრისით გამოცემები ახალს არაფერს შეიცავს, მათ მაინც დადებითი მნიშვნელობა აქვთ². თუმცა ამ მეთოდს ყოველთვის ჰყავდა მოწინააღმდეგეებიც.

დ. ლიხაჩოვის კლასიფიკაციაში, თვით მკვლევრის აზრით, ყველაზე სი-
ცოცხლისუნარიანი წინასწარული, ანუ დიპლომატიკური გამოცემებია³. ამავე დროს ზოგიერთ მეცნიერს არ მიაჩნია მიზანშეწონილად ასეთი გამოცემები⁴. დ. ლიხაჩოვისეულ კლასიფიკაციას სრულად არ იზიარებს არც ა. ზიმინი. მისი აზრით, შეუძლებელია კრიტიკულსა და რეკონსტრუქციულ გამოცემებს შორის ზღვარის გავლება⁵. გამომცემლების შეხედულებათა მრავალფეროვნება არ გამორიცხავს ერთიანი, ზოგადი წესების შემუშავების საჭიროებას, არამედ მიუთითებს ამოცანის სირთულეზე. საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში ჭერჭერობით დადგენილი და გამოცემულია მხოლოდ ისტორიული დოკუმენტების და აღმოსავლური ლიტერატურის პუბლიკაციის წესები⁶. წესები ასახავს განვითარების გარკვეულ საფეხურს და გულისხმობს მათ შემდგომ შევსებასა და ცვლილებებს. ამჟამად მწვავედ დგას ნარატიული წყაროების გამოცემის პრინციპების შემუშავების აუცილებლობა. როგორც ცნობილია, ნარატიულსა და დოკუმენტურ წყაროებს იმდენად ბევრი აქვთ საერთო, რომ წყაროთმცოდნეები ყოველთვის ვერ ავლებენ მათ შორის ზუსტ ზღვარს. ამიტომ ბევრი რამ დადგენილი წესებიდან საერთოა ყველა სახის წერილობითი წყაროსათვის.

გამოცემის წესების შემდგომი სრულყოფის აუცილებელი წინაპირობაა ცალკეული წყაროების ყოველმხრივი შესწავლა და ტექსტის დადგენის მეთო-
დიკის დახვეწა.

¹ Д. С. Лихачев. По поводу статьи В. А. Черныха о развитии методов передачи текста исторических источников. «Исторический архив» М., 1956, № 3, с. 190.

² ასეთთა რიცხვს მიეკუთვნება მაგ. ზ. კიკინაძის გამოცემული «ქართლის ცხოვრება».

³ დაწერილობით იხ. Д. С. Лихачев. К вопросу о реконструкции древнерусских текстов. «Исторический архив», № 6, М., 1957, с. 155.

⁴ აკად. ი. ჯავახიშვილის აზრით, დიპლომატიკური გამოცემების «შემთხვევებში გამომცემლის მოვალეობა შექანიერ მუშაობას არ სცილდება და როგორც გამომცემლისა, ისევე, და უფრო მეტად, წამყობხველის შრომა მოქანცველი, უმაღლრი და მომამზრებელი ხდება. ასეთი გამოცემა მარტო მკორერიცხოვან მკელეუარათთვის არის გამოსადეგი, მაგრამ მათთვისაც მხოლოდ იმდენად, რამდენადც მისი ზელნაწერის მაგიერად გამოყენება შეიძლება» (ივ. ქ ა გ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართული საისტორიო ძეგლების ახალი გამოცემების შესახებ. «მრავალთავი», V, თბ., 1975, გვ. 264.

⁵ დაწერილობით ამ საკითხებზე იხ. А. А. Зими н. О приемах научной реконструкции исторических источников X—XVII вв. «Исторический архив», 1956, № 6, с. 134.

⁶ Правила издания исторических документов в СССР, М., 1969; Правила издания серии «Памятники письменности Востока». М., 1966.

შევეხებით ამჟერად XVIII ს-ის ქართული ანონიმური საისტორიო თხზულების, ე. წ. „პარიზის ქრონიკის“ გამოცემის ზოგიერთ საკითხს.

თხზულების პირველი გამომცემელი და მკვლევარი მ. ბროსეა. 1831 წლის გამოცემას⁷ საფუძვლად დაედო ქრონიკის ერთადერთი ხელნაწერი, რომელიც პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაშია დაცული⁸. მ. ბროსეს გამოცემა შემდეგი თავებისაგან შედგება: 1. ქართული ქრონოლოგიის შესახებ, თავებისა და წლების დასახელებები. 2. წელთაღრიცხვა ქვეყნის დასაბამიდან და ქრისტეს შობიდან. 3. ქართველების საპასეჟო ლიტურგია. 4. გამოკვლევა ქართული ქრონოლოგიის შესახებ. 5. ქართული ქრონიკის ხელნაწერი. (თავები იყოფა ქვეთავებად. მე-5 თავში არის მსჯელობა ქრონიკის შედგენის თარიღსა და მის ავტორზე, ცნობების ღირებულებაზე). 6. ქრონიკის ფრანგული თარგმანი შენიშვნებით. წიგნში მოთავსებულია ორი წლის წინ (1829) მ. ბროსეს ხელით გადაწერილი ქრონიკის ქართული ტექსტის ლითოგრაფია. ქართული ტექსტი ზუსტად იმეორებს ხელნაწერს, გარდა ზოგიერთი შემთხვევისა. როდესაც გადამწერმა იმერული დიპლექტისათვის დამახასიათებელი წინსართი „მუ“ „მო“-თი შეცვალა⁹. სამწუხაროდ, ტექსტს არ ახლავს კრიტიკული აპარატი და გამომცემლის კონიექტურები მკითხველისათვის უცნობი რჩება. დაუსათაურებელ თხზულებას მ. ბროსემ „ცხოვრება საქართველოსა“ უწოდა.

გამომცემლის აზრით, ქრონიკაში გადმოცემულია მცირე ცნობები, მშრალი, მოკლე ფრაზებით, რაც სარჩევს უფრო ჰგავს. ეტყობა დამწერს აკლდა მასალა. ქრონიკის ავტორის გადმოცემის მანერა სადაა, ტონი ოდნავ მაღლდება რელიგიური, ან პატრიოტული მოტივების გადმოცემის დროს. ქრონიკაში ხშირად არის დარღვეული წლების თანმიმდევრობა. გამოცემაში აღნიშნულია, რომ ხშირია მასში არასწორი თარიღები, თუმცა მოტანილია ერთადერთი მაგალითი — კონსტანტინოპოლის აღების თარიღი — ქრონიკის მიხედვით, 1444 წელი, ნაცვლად 1453 წლისა. მ. ბროსეს აზრით, თხზულება მარტივი ენარისაა, ავტორის სტილი მოკლებულია ყოველგვარ სინატიფეს. თითქმის არაფერია ნათქვამი თვით მასალის ღირებულებაზე, რისი მიზნებიც, მკვლევრის სიტყვით, მისი არასაკმაო კომპეტენტურობა და საქართველოს შესახებ მის განკარგულებაში მყოფი მასალის სიმცირეა. ნაშრომის მნიშვნელობის ერთგვარ შეფასებად უნდა გავიგოთ მ. ბროსეს შემდეგი სიტყვები: „შესაძლებელია, მეცნიერები ამ თხზულების შესწავლისას მიაგნებენ სხვა ნაკლსაც, გარდა იმისა, რაც მე აღვნიშნე, მაგრამ გამორიცხული არც ის არის, რომ აღმოჩნდეს მრავალი ახალი და საინტერესო ფაქტი“¹⁰.

გამოკვლევაში არის მსჯელობა ნაშრომის ავტორის შესახებ. მკვლევარი

⁷ Chronique Géorgienne, traduite par. Brosset, Paris, 1831.

⁸ თუ არ ჩავთვლით პარიზის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ბიბლიოთეკის ხელნაწერს, რომელიც ე. თაყაიშვილის აზრით, გადაწერილია მ. ბროსეს აღნიშნული გამოცემიდან და მოკლებულია მეცნიერულ მნიშვნელობას. (ე. წ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშანი. პარიზი, 1933, გვ. 54—55). იქვე ე. თაყაიშვილის აღწერილი აქვს ქრონიკის პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერიც.

⁹ M. Brosset. Matériaux pour servir à l'histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755. Extrait des Mém. de l'Acad. Imp. sér. VI. t. V, St. Petersburg, 1841, გვ. 6.

¹⁰ Chronique Géorgienne, პარაგრაფში, „ხელნაწერის რედაქცია“.

აქცევს ყურადღებას შემდეგ გარემოებას: „როდესაც ქრონიკის ავტორი ლა-პარაკობს ქართლის მოსახლეობაზე, ამბობს „ჩვენს“, საიდანაც შეიძლებოდა დასკვნის გაკეთება, რომ იგი ქართლის მკვიდრია, მაგრამ ამას ხელს უშლის, მისი აზრით, მეორე მომენტი, 1609 წლის ამბებში აღნიშნული პირი („მე, დიღმა მოურავმა“) საეკვოა, რომ ცოცხალი იყოს 1709 წელსაც. ამ წინააღმდეგობის ასახსნელად მკვლევარი უშვებს რაღაც სხვა ნაშრომის არსებობას, საიდანაც შესაძლებელია, ამოღებულია ქრონიკის ეს ნაწყვეტი¹¹. მკვლევრის კომენტარები უფრო ხშირად დაკავშირებულია თარგმანთან. აქა-იქ მოცემულია აგრეთვე ცნობები მეფეებზე, ხშირად მცდარი. მ. ბროსესათვის ძირითადი საყრდენი სენ-მარტენისა და კლაპროტის ნაშრომებია.

ქრონიკის გამოცემას გამოეხმაურა სენ-მარტენი, რომელმაც იმავე 1831 წელს დაბეჭდა რეცენზია *Journal des Savants*¹²-ში. სენ-მარტენი მაღალ შეფასებას აძლევს მ. ბროსეს ბოლო პუბლიკაციას და მიუთითებს მის ზოგიერთ ნაკლოვანებაზე. მისი აზრით, უკეთესი იქნებოდა ქართული ტექსტის სტამბური წესით გამოცემა. ლითოგრაფია კი მას გამართლებულად მიაჩნია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ის შესრულებულია ძირითადი ხელნაწერის საფუძველზე. გარდა ამისა, სათაური „ცხოვრება საქართველოსა“, სენ-მარტენის აზრით, ბევრად ფართოა შინაარსზე და ამდენად არ შეესაბამება მას. შემდეგ იგი იმეორებს მ. ბროსეს მსჯელობას ქრონიკის ავტორის შესახებ და ვარაუდს, რომ ქრონიკა წარმოადგენს შემოკლებულ ვარიანტს, ან ნაწყვეტს რომელიმე უფრო მნიშვნელოვანი თხზულებისას.

აღსანიშნავია, რომ არც მ. ბროსეს და არც სენ-მარტენს არაფერი აქვთ ნათქვამი ქრონიკის ხელნაწერის ისტორიაზე, თუ არ ჩავთვლით უკანასკნელის შენიშვნას: „ხელნაწერს არა აქვს არავითარი მინიშნება, რომელიც შესაძლებელს გახდიდა მისი გადაწერის თარიღის განსაზღვრას, თუმცა იგი საკმაოდ ახალი უნდა იყოს“¹³. ე. ი. სენ-მარტენის აზრით, ხელნაწერი არ წარმოადგენს დედანს და გადაწერილია არც ისე დიდი ხნის წინ. არაფერი იცის ხელნაწერის შესახებ არც თეიმურაზ ბაგრატიონმა, გარდა იმისა, რომ „ეს ისტორია ძველად ქართველს ვისმე პარიზში მიეტანა და იქ სენ-მარტენმა, რომელიც აზიელი საზოგადოების პრეზიდენტი იყო, დიდი მეცნიერი კაცი, ეს წიგნი ბროსეს ათარგმნინა“¹⁴.

ათი წლის შემდეგ პეტერბურგში მ. ბროსე კვლავ დაუბრუნდა ქართულ ქრონიკას და განმეორებით გამოსცა ფრანგული თარგმანი კომენტარებით¹⁵. შესავალში მან აღნიშნა, რომ პირველი გამოცემის დროს ლიტერატურის სიმცირემ და ენის არასაკმარისმა ცოდნამ გამოიწვია ზოგიერთი უზუსტობა (1—3 გვ.).

მეორე გამოცემა განხორციელდა უკვე რუსეთში ყოფნის დროს, სადაც

¹¹ ი. ქე.ე. პარაკრაფში „ქრონიკის ავტორი“.

¹² I. Saint-Martin, Tskhovreba Sakartveloisa, Journal des Savants, Paris, 1831, გვ. 81—94.

¹³ ი. ქე.ე. გვ. 88.

¹⁴ ა. ტ. უ. ლ. შ. ი. თ. თ. დ. უ. ა. თეიმურაზ ბაგრატიონის უცნობი შინაწერები, გაზეთი „წიგნის სამყარო“, (125), 12 სექტემბერი, 1973, № 17, გვ. 5.

¹⁵ M. Brosset. Matériaux, pour servir à l'histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755, Extrait des Mém. de l'Acad. Imp. sér. VI, t. V, St-Petersbourg, 1841.

მ. ბროსეს შესაძლებლობა მიეცა ის ახალი მასალით შეეესო. მარტივი სტილის მიუხედავად მ. ბროსეს ქრონიკა უკვე ძვირფას წყაროდ მიაჩნია. მასში არის საინტერესო ადგილები, სადაც შინაარსის სიღრმე მკითხველს ავიწყებს ფორმას. ასეთებია ცნობები ლუარსაბ II-სა და მოურავის დაზე, კახეთის მეფე თეიმურაზ I-ის ბრძოლაზე სპარსელების წინააღმდეგ და ა. შ. ქრონიკის ავტორისა და მისი ნაშრომის შედგენის თარიღის ძებნა იმის მიხედვით, რომ აღნიშნულ ნაწყვეტში თხრობა პირველ პირში მიმდინარეობს, არ იქნებოდა სწორი. შეუძლებელია ვიფიქროთ, რომ ქრონიკა მოურავის მოგონებებს შეიცავს (გვ. 11). მეკვლევათი აქცევს ყურადღებას იმ გარემოებას, რომ ქრონიკის სხვადასხვა ადგილი თანაბარი სისრულის არ არის და გამოპყოფს სამცხის ისტორიას, სადაც, მისი აზრით, ვახუშტისათვის წყაროს ან თვით ქრონიკა წარმოადგენდა, ან ორივე რომელიმე საერთო წყაროს ეყრდნობა (გვ. 8). ამავე დროს, როგორც აღინიშნა, მისი ვარაუდით, ქრონიკა სხვა წყაროს შემოკლება ან ნაწყვეტია. აქედან უკვე თითქმის ალარაფერი რჩება იმ დასკვნებამდე, რომ ქრონიკა კომპილაციაა, შედგენილი სხვადასხვა ძეგლების მიხედვით, რომელთა შორის არის წყარო დიდ მოურავზე და სამცხე-საათაბაგოს ისტორია¹⁶.

გამომცემლის აღნიშვნით, ზოგიერთი ქართველი ქრონიკის რედაქციას იმერეთს უკავშირებს (გვ. 6). მ. ბროსეც, როგორც ჩანს, მხარს უჭერს ამ ვარაუდს და ამის დასასაბუთებლად მოაქვს რამდენიმე მაგალითი: „მო“წინსართის „მუ“-თი შეცვლა, როდესაც ზმნა „უ“ ხმოვნით იწყება: მუუხდა, მუუდგნენ, მუუდლოდა, მუუდღეებო და ა. შ. იმერული დიალექტისათვის დამახასიათებელია, მისი აზრით, „მეფე“-ს ნაცვლად „ნეფე“-ს ხმარება (გვ. 6), რაც პირველი გამოცემის დროს მან საკუთარ სახელადაც კი მიიჩნია და უთარგმნელად დასტოვა, ხოლო თვეების დასახელებებიდან — „წიფობის თვე“.

1903 წელს ანონიმური ქრონიკა კვლავ გამოიცა თბილისში¹⁷. ზ. ჭიჭინაძის ამ გამოცემის, ისევე როგორც სხვა შემთხვევებში, ერთადერთი მიზანი, თხზულების გავრცელება იყო. იგი იმერებს მ. ბროსეს გამოცემულ ტექსტს, მაგრამ იცნობს მას გიორგი არეშიძის მიერ 1893 წ. გადაბეჭდილი ტექსტის საშუალებით, რაც აღნიშნულია უკანასკნელ გვერდზე. ნაწილობრივ, ჩანს, ამის გამოც, გამოცემაში ხშირია კორექტურული შეცდომები. გარდა ამისა, ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა პირველისაგან განსხვავდება პუნქტუაციითა და ზოგიერთი სიტყვის წაკითხვით.

¹⁶ ქრონიკის წყაროების შესახებ იხ. შემდეგი გამოკვლევები: ე. თაყაიშვილი. სამი ისტორიული ქრონიკა, თბ., 1890. ამ გამოკვლევაში ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს: „ვინაიდან ეს ხრონიკა პარიჟში ნაპოვნი, და პარიჟის ბიბლიოთეკაში ინახება, ამისათვის ჩვენ მას უწოდეთ პარიჟის ხრონიკათ“ (X XII). ჭერჭერობით ეტოვებთ პირობითად დასახელებას „პარიზის ქრონიკა“ თ. ე. რ. დ. ა. ნ. ა. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. წიგნი II, ტფ., 1897, გვ. 247, 461.

Е. Такайшвили. Хроника эриставского акафиста, СМОМПК. XXIX, 1901. ი. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 271—279, 281—2, 318—323, 352—361; ს. ქ ა კ ა ბ ა ძ ე. ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია. „საისტორიო მოამბე“ წ. II, ტფ., 1925, გვ. 208; ტრ. რ უ ხ ა ძ ე. ახალდღოჩენილი „ცხოვრება და წამება ქეთევან დედოფლისა“. „ლიტერატურული ძიებანი“, V, თბ., 1949, გვ. 238—241.

¹⁷ პარიჟის ქრონიკა, ანუ ცხოვრება საქართველოსა და დიდი მოურავის ამბები. მეორე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძისაგან, თბ., 1903.

ამგვარად, დღემდე არა გვაქვს ამ წყაროს სამეცნიერო-კრიტიკული გამოცემა.

სამეცნიერო-კრიტიკული გამოცემის ამოცანები სხვადასხვა გამომცემლებს სხვადასხვანაირად ესმით. როგორც აღინიშნა, დ. ლიხაჩოვი არჩევს ერთმანეთისაგან კრიტიკულსა და რეკონსტრუქციულ გამოცემებს. მისი აზრით, კრიტიკული გამოცემების დროს ტექსტში ჩარევა დასაშვებია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გვხვდება აშკარა უაზრობა, ხოლო აზრიანი წაკითხვების „უკეთესით“ შეცვლა არაერთარ შემთხვევაში არ შეიძლება¹⁸. თუმცა წყაროს ყოველ გამოცემას წინ მისი შესწავლა უნდა უძღოდეს, გამოკვლევის შედეგები არ შეიძლება თავს მოვახვიოთ მკითხველს რეკონსტრუქციების სახით. წყარო გამოცემულიც წყაროდ უნდა რჩებოდეს და წყარომცოდნეობითი ინტერპრეტაციის თავისუფლება გარკვეულად მომავალ მკვლევარს უნდა დარჩეს¹⁹. მკვლევართა ნაწილისათვის კრიტიკულ-მეცნიერული გამოცემები ამავე დროს რეკონსტრუქციულიც უნდა იყოს (იგულისხმება იმ ტექსტების გამოცემა, რომლებიც საჭიროებს რეკონსტრუქციას), იმ პირობით თუ რეკონსტრუქციის ყოველი ცდა ყოველმხრივ დასაბუთებულია²⁰. „კრიტიკული გამოცემების მაღალი მეცნიერული დონის მისაღწევად კი არ უნდა ვდევნიდეთ გამოცემებიდან რეკონსტრუქციულ ელემენტებს, არამედ, პირიქით, ვისწრაფოდეთ, მათი მაქსიმალური ტექსტოლოგიური დასაბუთებისაკენ“²¹. რეკონსტრუქციული გამოცემების მომხრეა ი. ჭავჭავაძე: „თითოეული ისტორიკოსის თხზულების გამოცემის დროს მიზნად უნდა იყოს დასახული ავტორის ტექსტის იმ სახით აღდგენა, როგორც თვით მას ჰქონდა დაწერილი... მაშასადამე, ტექსტი ყველა ხელნაწერის მიხედვით აღდგენილიცა და ყველა მერმინდელი ჩანაწერისა და გადამწერის შეტდომებისაგან გაწმენდილიც უნდა იყოს“²². ერთნი თვლიან, რომ გამომცემლის მთავარი ამოცანაა „მაქსიმალურად მიუახლოვოს წყარო მკითხველს, შეუშუბუქოს წყაროს გამოყენება“²³, ხოლო სხვები საყვედურობენ, რომ ტექსტი ზოგჯერ ისეთი „დამუშავებული სახით“ გამოიცემა, რომ ყოველგვარ მეცნიერულ მნიშვნელობას კარგავს²⁴.

ქართულ ისტორიოგრაფიასა და ლიტერატურის ისტორიაში არც ერთი პერიოდი არ იძლევა ისეთ ჟანრობრივ მრავალფეროვნებას, როგორც XVII—XIII საუკუნეები. ახალი ჟანრების შექმნის გარდა, ისინჯება და იხვეწება არსებული. ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელია რედაქციული მუშაობის გამოცოცხლება, რაც მოიცავს წერილობითი წყაროების ყველა სახეობას. „ქარ-

¹⁸ Д. С. Лихачев. К вопросу о реконструкции древнерусских текстов, с. 156.

¹⁹ იქვე, გვ. 166.

²⁰ А. А. Змин. О приемах научной реконструкции исторических источников X—XVII вв. С. 143.

²¹ С. Н. Азбелев. Текстология как вспомогательная историческая дисциплина. „История СССР“, 1966, № 4, с. 106.

²² ი. ჭავჭავაძე. ქართული საისტორიო ძეგლების ახალი გამოცემის შესახებ. გვ. 266.

²³ Е. М. Тальман. О передаче текста исторических источников. «Исторический архив», 1956, № 1, с. 184.

²⁴ აზრი გამოთქმული აქვს ვ. პოლუტაევს ჟურნალ «Исторический архив»-ის კონფერენციაზე. («Исторический архив», 1959, № 2, გვ. 253—256).

თლის ცხოვრების" გაგრძელებასა და შევსება-რედაქტირებასთან ერთად ყველა ეროვნული წმინდანის ხსენების დღე ივსება სათანადო ლიტურგიკულ-აგოგრაფიული მასალით. ხდება მხატვრული ლიტერატურისა და ისტორიო-გრაფიის დაახლოება; ერთი მხრივ იქმნება ისტორიული პოემები, ხოლო მეორე მხრივ ესენი ედება საფუძვლად ისტორიულ თხზულებებს.

აღნიშნული ნაშრომი, რომელშიც გადმოცემულია 1373—1703 წლების მოვლენები, განეკუთვნება ქრონიკათა ჯგუფს, მაგრამ ეინაიდან მისი წყაროები ძირითადად ლიტერატურული და საისტორიო თხზულებებია, ხშირად ავტორის გადმოცემის მანერა სცილდება ქრონიკისას.

გამოყენებული წყაროების მიხედვით, ქრონიკა რამდენიმე ნაწილად იყოფა. მისი სტილი დამოკიდებულია ძირითად წყაროზე.

1373—1587 წლის ცნობებისათვის (ზ. ჰიქინაძის გამოცემა, გვ. 1—21), როგორც დგინდება, ქრონიკის უმთავრესი წყაროებია: შევსებულ-გადაკეთებული „ქართლის ცხოვრება“ და „მესხური მატიანე“. ქრონიკის შემდეგი ნაწილი იწყება 1587 წლის ცნობიდან (ზ. ჰიქინაძის გამ. გვ. 21). 1605 წლის ცნობიდან შემდგენელი სარგებლობს ფარსადან გორგიჯანიძის ნაშრომით. იმავე 1605 წ. გამოყენებულია გრიგოლ დოდორქელის თხზულება „ცხოვრება და წამება ქეთევან დედოფლისა“ (გვ. 23). აქ ფარსადანისა და მისი მონაცემები ერთმანეთს ცვლის. 1609 წლიდან (27 გვ.) ჩნდება ცნობები „დიდმოურავიანიდან“, რაც გრძელდება თითქმის 37-ე გვერდის შუამდე და მხოლოდ რამდენიმეჯერ წყდება ფარსადანის მონაცემებით. შემდეგ ერთხანს კვლავ ფარსადანისა და გრიგოლ დოდორქელის ცნობებია. უკანასკნელი წყდება 1616 წელზე (38 გვ.). 1615 წლის ცნობაში (42—43 გვ.) ისევ ჩართულია ორი ნაწყვეტი „დიდმოურავიანიდან“, რის შემდეგაც თხრობა ძირითადად ფარსადანის მიხედვით გრძელდება. 1615 წლის ცნობით (43 გვ.) შეიძლება დავიწყოთ ქრონიკის მესამე ნაწილი. აქ ქრონიკის შემდგენლისათვის ძირითადი დასაყრდენი ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებაა, რასაც ემატება როსტომ მეფის 1648 წლის სიგელი (47—54 გვ.). ფარსადანისა და როსტომის სიგელის ცნობები ერთმანეთს ებმის.

ქრონიკის სამეცნიერო-კრიტიკულ გამოცემას საფუძვლად დაედება პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერი. გამომდინარე გამომცემელთა ზემოაღნიშნული მოსაზრებებიდან და ტექსტის სამეცნიერო-კრიტიკული გამოცემების დარგში არსებული გამოცდილებიდან, პუბლიკაცია შემდეგ პრინციპებს დაემყარება: ძირითად ტექსტში შესწორდება მხოლოდ გადამწერის მიერ დაშვებული მექანიკური, კორექტურული შეცდომები. მაგ., ქრონიკის პირველ ნაწილში, სადაც ავტორისათვის ძირითადი წყაროები შევსებულ-გადაკეთებული „ქართლის ცხოვრება“ და „მესხური მატიანე“, თარიღებში ძირითადი წყაროების მ-ს ნაცვლად ყველგან ე-ა, რაც უნდა შესწორდეს. რაც შეეხება ამავე ნაწილის ფონეტიკურ თავისებურებებს, როდესაც ძირითადი წყაროს უე, ვ, კ გადადის როგორც ვე, ვი, ხ (ქუეყანა-ქვეყანა, თესი-თავისი, მოუქდა-მოუხდა, ყუარყუარე-ყვარყვარე), სახელობითი ბრუნვა მ-ს გარეშე (დაამ — და), უცვლელად დარჩება.

ხელნაწერის ტექსტი საჭიროებს აბზაცებად დაყოფასა და სასვენ ნიშ-

ნებს. ტექსტშივე თარიღები მოტანილი იქნება რიცხვებით ფრჩხილებში. სქოლორებში ნაჩვენები იქნება კითხვა-სხვაობები ქრონიკაში გამოყენებული ძირითადი წყაროებიდან (ჩვენ განკარგულებაშია მათი გამოცემები და ხელნაწერები). მაგალითად, ქრონიკის იმავე პირველ ნაწილში გასათვალისწინებელია შემდეგი მომენტები: 1. ქრონიკის შემდგენელი „მესხურ მათიანეს“ უფრო ხშირად იყენებს არა უშუალოდ, არამედ შევსებულ-გადაკეთებული „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით. 2. ავტორი იცნობს „მესხურ მათიანესაც“, ვინაიდან ამოკლებს და ტოვებს ძირითადად სწორედ „ქართლის ცხოვრების“ სხვა ცნობებს. ამიტომ ვარიანტული მასალა მოტანილი იქნება, როგორც „ქართლის ცხოვრებიდან“, ასევე „მესხური მათიანიდან“ 3. „მესხური მათიანის“ ცნობები გამოყენებული აქვს ვახუშტისაც, მაგრამ არა სიტყვა-სიტყვით. ამიტომ კითხვა-სხვაობების მოტანა ვახუშტის ნაშრომიდან არ არის საჭირო. მაგრამ მისი თხზულება ინარჩუნებს მნიშვნელობას „მესხური მათიანის“ ტექსტის დასაზუსტებლად. გამოცემას დაერთვის აგრეთვე საკუთარ და გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი ლექსიკონითურთ და ტერმინების განმარტება.

ყოველგვარი სხვა სახის შენიშვნა და მსჯელობა სავარაუდოდ რეკონსტრუქციების შესახებ მოცემული იქნება გამოკვლევასა და კომენტარებში. ტექნიკური მხარეების გარდა, ქრონიკის გამომცემლის წინაშე დგება მრავალი სხვა საკითხი. გარდა იმისა, რომ ქრონიკის დღემდე არსებული გამოცემების საფუძველი — პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერი — არ არის სრული (თავში ორი ფურცელი დაუწერელი, ბოლოში — ექვსი), ჩვენამდე სრული სახით არ მოუღწევია ქრონიკაში გამოყენებულ არცერთ წყაროს. მათი შედარებითი ტექსტოლოგიური შესწავლით შესაძლებელი ხდება ზოგიერთის ნაწილობრივი აღდგენა, ან დაზუსტება. მაგალითად, ცნობები ტაშისკარში ოსმალებთან ბრძოლის შესახებ (1609) არის „პარიზის ქრონიკასა“ და „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომში. ორივე სარგებლობს „დიდმოურავიანით“. მაგრამ „დიდმოურავიანის“ ნაწყვეტებში ზოგჯერ სხვა ცნობებია ჩამატებული. კერძოდ, ამ შემთხვევაში არის ჩანართი, რომელიც არ გვხვდება პოემის ჩვენამდე მოღწეულ ტექსტში. „პარიზის ქრონიკის“ შემდგენელი არ სარგებლობს „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომით, ისინი რაღაც საერთო წყაროს ემყარებიან. ტაშისკარის ბრძოლა ორივე ძეგლში გადმოცემულია „დიდმოურავიანის“ მიხედვით. „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომში — შედარებით მოკლედ და მცირე განსხვავებით. ქრონიკის გადმოცემის მიხედვით, მთხრობელი აღწერილი მოვლენების მონაწილეა. „მესხური მათიანის“ ერთი ცნობის გარდა, ქრონიკის ყველა ნაწყვეტი, სადაც თხრობა პირველ პირშია, უკავშირდება „დიდმოურავიანს“. გარდა ამისა, ემთხვევა სტილიც. „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომისა და ქრონიკის აღნიშნული ჩანართი არ არის „დიდმოურავიანის“ არც გ. ლეონიძისეულ გამოცემაში, რომელსაც საფუძვლად დაედო XVII ს-ის ხელნაწერი²⁵, გამომცემლის ვარაუდით, ავტოგრაფი²⁶. უნდა ვიფიქროთ, რომ „სწავლული კაცები“ და ქრო-

²⁵ ხელნაწერი აღწერილი აქვს ე. თაყაიშვილს (Е. Тақайшвили. Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения». Т. I, в. 1—4, с. 120—121.

²⁶ იოსებ ტფილელი. დიდმოურავიანი, გიორგი ლეონიძის რედაქციით, თბ., 1939, 33. X.

ნიკის ავტორი პოემის რაღაც გვიანდელი გავრცობილი რედაქციით სარგებლობენ. გამორიცხული არ არის აგრეთვე, რომ არსებობდა უფრო ძველი ხელნაწერებიც და პოემის თავდაპირველი ტექსტი უფრო ვრცელი იყო, ვიდრე წარმოდგენილია ამჟამად. შედარებისათვის მოვიტანოთ ტაშისკარის ბრძოლის ნაწყვეტი „დიდმოურავიანიდან“, ქრონიკიდან და „ქ. ც.“ გაგრძელებიდან.

„დი დ მო უ რ ა ვ ი ა ნ ი“

ერთი ტერტერა გორიდან მოვა უგრძნულად გზაზედა,
დოესის ბოლოს წინ დახედეს, გულს ელდა ეცა მაზედა,
გაფრინდა, ხიდის ფიცრები მან გარდაყარა წყალზედა,
და თუ არ ენახა ტერტერას, ხიდს გაივლიდენ მზაზედა!

გმირთ ზღაპრულს წიგნში სწერია ჭეონის გაელა აღვილად,
მღერისა ველარ მიწევა, ვერც ჭავრთ ამოყრა აღვილად,
გივისგან ქაიხოსროსი მორჩენა კარგა წადილად;
და მათ დავაშხამებ ხეალ დილას, რაც რომ მომზადონ სადილად!

იმ ღამეს მართლმორწმუნენი იყვნეს სულ ღამე თევითა,
ზოგნი ხშირ-ხშირად ედგებოდით, ზოგნი აქა-იქ თევითა,
ლირსნი კაცები გვიახლნეს, ვესეუდით ჩვენ მათევითა,
და არ იყო მათში ცთუნება გველისაგან იმათ ევითა.

დილა გათენდა, ეახსენეთ ღმერთი და წმინდა ყოველი,
მარიამ დედა ქალწულ და მერამე ძელო ცხოველო,
კეარით და მკლავი მარჯენა, ღვთივ ქმნილო სვეტიცხოველი;
და თქვენ დაგვიფარეთ დაგვეცეთ, რა წყალში ვიქმნეთ სოველი!
(გ. ლეონიძის რედ. — გვ. 9—10).

ქ რ ო ნ ი კ ა

„ერთი ტერტერა გორიდან მოვიდოდა, არა იცოდა—რა. წინ ჯარი შეეყარა. დუესის მინდორში გაბრუნდა, იმავე წამ გორის ხიდი ჩაყარა და გორს გავიდა, ზემო ქართლის ქვეყანას შეატყობინა, ჯარი იშოვა. სრულ აიყარნენ და სახიზრათ წავიდნენ. თუ ტერტერა წინ არ შეგვეყროდა, გაუსჯელად გავიდოდენ და ქვეყანას დილ წაახდენდნენ. და ქვახვერელს დაუწყეს მას უკან ხიდს დება. სახლები აქციეს. ჩაიტანეს, ხიდი გადევს და გორს გავიდნენ. იქ დადგენ და მეფე და ჯარი ატენს წავედით. და უკან ჯარი გვემატება და საციციანოზედ წავედით. გაღმა მხარს შეყრილან ჯარი, სრულ გაღმა მხარი და უკენ მოსდევენ და ჩვენ მცურავი გაუგზავნეთ, თქვენ წყნარა მოსდიეთო და ჩვენც გამოვალთ, დაგესწრებითო. ისინი სადაც მოხვდენ, სრულ წეეს და არბიეს და ააოხრეს და სურამთ წავიდნენ. სურამს მივიდნენ და მეფე ბრბონას მიბძანდა, დაეხვდით ომი გვეწადა. სურამის ახალდაბას ხიდი გვეგონა, რომ იქ გავალთ, და იმათ ჯარი გაეგზავნა, ხიდი ჩაეყარათ, შევიტყვევით, დავღონდით.“

ფეისკოპოზნი ბევრნი საღმთო კაცნი იყვნენ. იმ ღამეს ყველამ ღამე ათიეს ლოცვითა და ცრემლითა, ღმერთს ეხვეწნენ, ხუალ წყალში არ დაგვიმარცხდეს რაო.

გასვლა დააპირეს. მეორეს დღეს ხიდი იმათ ჩაეყარა. ჩვენ ბრბონას ვიდევით. თავს დავმზერდით და ისინი გაღმიდან გვიჭრეტდნენ. და სურამს და ტაშის კარშუა ადგილი აღარ იყო. საესე იყო ჯარითა, და იმ ღამეს ყველამ ღამე ეათიეთ“ (ჭიჭინაძის გამ. გვ. 29) შემდეგ ისევ საერთო ცნობა.

„ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელება

„ერთი ტერტერა გორელი გორიდან მოვიდოდა თავისთეს უგრძნობელად და მიმოიხედვოდა იმიერ და ამიერ ტერტერა იგი და იხილა დოესი და ველნი იგი დოესისანი აღესებულ[ნი] ჭართა. და მაშინ სცნა ტერტერამან, რომე არა იყვნენ ქართველთაგან[ნი], და სცნა რომე უსჯულოთაგანნი არიან ვინმე და მარბეველნი ქუეყნისანი, და მსწრაფლ უკუნიქცა ტერტერა იგი, და მიივლტოდა გორის-კერძო; განვლო კიდი მტკურისა, და გარდაყარა ფიცრები კიდისა სრულიად, და ჩაყარა წყალსა შიგან, და აშალა კიდი; და მივიდნენ ყირიმინცა ზელა-მიწვნით, და დახუდა კიდი აყრილი და შეუძნდათ ფრად, და ველარა გაიარეს კიდზედა.

მაშინ დაქმუნებულნი მიიქცენ და წავიდნენ გზასა საციციანოსასა და შეველეს საციციანოსა ზელა, დაწვეს და დადაგეს საციციანო. და წარვიდეს და მივიდეს ბრბონას და დაიბანაკეს მუნ. მაშინ დააქციეს სახლები, გადვეს კიდი და გავიდნენ მტკუარსა, მივიდნენ და დადგნენ ტაშისკარის ბოლოს ნახევეტაში.

ხოლო მეფე ლუარსაბ და მოურავი წარმოვიდნენ და მოვიდნენ ახალდაბას. მაშინ იყო მტკუარი დიდი, რამეთუ თუე იყო ივნისი, და არა იყო ფონი. მას ღამესა ათივეს ღამე ვედრებითა და ლოცვითა მკურვალითა, და მიანდვეს საქმე ღმერთსა და დაასკუნეს შესვლა მტკუარშია ფონად, და ეგრეთ განვლად მიერ წიალად²⁷.

რამდენიმე მსგავსი შემთხვევა გვხვდება მაშინ, როცა ქრონიკის ავტორი ფარსადან გორგიჯანიძისა და „მესხური მატიანის“ ცნობებით სარგებლობს.

როგორც ცნობილია, ვახუშტის დროს „მესხური მატიანის“ ხელნაწერი უფრო სრული სახით ყოფილა დაცული²⁸, და, ქრ. შარაშიძის აზრით, ისტორიკოსს შეტანილი აქვს უკვე მისი 1552 წლის ცნობა: „შემდგომად კვალად მოვიდნენ ოსმალნი და დაიბყრეს არტანუჯი არსიანამდე, კვალად დაიბყრეს ფარაკანი და სრულიად არტანი და აღაშენეს ფარაკანი, არამედ სამცხეს ვერ გარდმოვიდნენ ძალითა აწყურისა ღმრთის მშობლისათა“. აწყურის სასწაულის ხსენებაში მკვლევარი ხელავს „მესხური მატიანის“ გავლენას, ვინაიდან (მოტანილი აქვს ვ. გაბაშვილის აზრი) ვახუშტისათვის უცხო იყო ე. წ. „პროვიდენციალიზმი“²⁹. აღსანიშნავია, რომ ცნობა მეორდება როგორც შევსებულ გადაკეთებულ „ქართლის ცხოვრებაში“³⁰, ასევე ქრონიკაში. უკანასკნელი ორი უფრო ახლოს უნდა იყოს დედანთან, ისევე როგორც სხვა შემთხვევებშიც, და ვახუშტი, აქ როგორც ჩანს, ერთ წელში ცდება. უფრო მეტად ემთხვევა დასახელებული წყაროებისა და ვახუშტის მონაცემები სხვა შემთხვევებში, ადრეულ თარიღებთან დაკავშირებით. მაგ., სულ მცირედით განსხვავდება 1444 წლის ცნობის მეორე ნაწილი, სამცხეს რომ ეხება, 1447, 1462, 1465, 1486, 1491, 1500, 1502, 1516, 1535, 1545, 1546, 1553, 1550 წლების ცნობებისაგან.

²⁷ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II, თბ., 1959, გვ. 387.

²⁸ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 216.

²⁹ სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს.) ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა. თბ., 1961., გვ. 112; შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი... ს. ყაუხჩიშვილის გამ. გვ. 716.

³⁰ ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის გამ. გვ. 500.

ამდენად ამ სამი თხზულების ურთიერთშეპირისპირებით შესაძლებელია ნაწილობრივ აღდგეს „მესხური მატიანის“ პირველი სამი-ოთხი გვერდი, რომელიც, ქრ. შარაშიძის აზრით, აკლია მას. მაგრამ მეორე მხრივ, ვარაუდს, რომ ცნობები მომდინარეობს უსათუოდ „მესხური მატიანიდან“, ხელს უშლის შემდეგი გარემოება. 1. ყველა ეს მონაცემი შეტანილია სხვა ქრონიკებშიც. 2. „პარიზის ქრონიკის“ ამ ნაწილში რამდენიმე უზუსტო ცნობაა: მაგალითად, დედისიმედის გარდაცვალების თარიღი (1491)³¹, ყვარყვარე II-ისა და ქაიხოსროს გარდაცვალების თარიღები (1500—1502 წ)³². ამ მოვლენებს ზუსტად ასევე ათარიღებს ვახუშტიც³³. მაგრამ თუ ამ ცნობების წყაროდ ვივარაუდებთ მესხურ მატიანეს, უნდა ვიფიქროთ, რომ შეცდომები თვით მასშია დაშვებული, ვინაიდან მისი პირველი ავტორის — დედისიმედის (ქაიხოსრო II-ის ცოლი), ცხოვრების წლები უკვე კარგა ხნით იყო დაცილებული აღნიშნულ მოვლენებს.

როგორც აღინიშნა, არ არის ცნობილი ქრონიკის ავტორი და შედგენის თარიღი. ტექსტის დათარიღება და მისი სრული, ან ნაწილობრივი ატრიბუცია უნდა მოხდეს ყოველმხრივი ტექსტოლოგიური და წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის საფუძველზე. ქრონიკის დათარიღება მოითხოვს მისი ყველა წყაროს გამოვლენას და ზუსტ დათარიღებას, რაც კვლავ დღის წესრიგში აყენებს მათ დეტალურ შესწავლას.

მკვლევართა უმრავლესობის აზრით, სწავლულ კაცთა ნაშრომი წინ უსწრებს „ქართლის ცხოვრების“ შევსებულ-გადაკეთებულ გაგრძელებას. ამ უკანასკნელ თხზულებას ძირითადად XVIII ს-ის 60-იანი წლებით ათარიღებენ³⁴. ს. კაკაბაძის ვარაუდით, ნაშრომი XVII ს-ის 30-იან წლებში ქართლში უნდა იყოს შედგენილი³⁵. რაც შეეხება პარიზის ქრონიკას, გამოთქმულია აზრი, რომ ის „ქართლის ცხოვრების“ შევსებულ-გადაკეთებული გაგრძელების ერთ-ერთი წყაროა³⁶.

შედარებამ დაგვარწმუნა, რომ უკანასკნელი მოსაზრება არ არის ზუსტი და შევსებულ-გადაკეთებული „ქართლის ცხოვრება“ თვითონ არის ქრონიკის ერთ-ერთი ძირითადი წყარო. საინტერესოა, რომ თანმიმდევრობას: 1. სწავლულ კაცთა ნაშრომი, 2. „ქართლის ცხოვრების“ შევსებულ-გადაკეთებული გაგრძელება და 3. პარიზის ქრონიკა — მხარს უჭერს მათი წყაროებიც.

როგორც დადგენილია, XVII ს-ისათვის, „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომი ემყარება: 1) იოსებ თბილელის „დიდმოურავიანს“, 2) თეიმურაზ I-ის „ქეთევანიანს“, 3) არჩილის პოემას „გაბაასება რუსთველისა თეიმურაზრან“, 4) ლუ-

³¹ დედისიმედის გარდაცვალების თარიღზე იხ. ქ. შარაშიძე. საქართველოს ისტორიის მასალები, I, გვ. 200—201, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, წყევ. 30, 1954.

³² ქ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 134—137.

³³ ვახუშტი. ქრონოლოგიური ცხრილი, ქართლის ცხოვრება, IV, ს. ყაუხჩიშვილის გამ. თბ., 1973, გვ. 898.

³⁴ ი. ჯავახიშვილი. ქართული საისტორიო მწერლობა გვ. 352; ქ. გრიგოლიძე. ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954, გვ. 307; დ. კაციაძე. გ. გორგიჯანიძის თხზულებისა და ქართლის ცხოვრების გაგრძელებების XV ს-ის. სპარსული წყაროები. „აღმოსავლური კრებული“, I, თბ., 1960, გვ. 164; რ. კიკნაძე, ქართლის ცხოვრების გადაკეთებული გაგრძელების წყაროების საკითხისათვის. კრ.: ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, თბ., 1968, გვ. 167.

³⁵ ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია. გვ. 207.

³⁶ ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრების ტექსტები. „ქართლის ცხოვრება“, II, გვ. 06.

არსაბის ცხოვრებისა და წამების შემცველ რაღაც უცნობ სასულიერო ხასიათის ნაწარმოებს³⁷. გამოყენებულ წყაროთა შორის არ არის მესხური მატია-ნე მაშინ, როდესაც „ეგნატაშვილი ბერისეული ქართლის ცხოვრება სწორედ ის წყაროა, რომელსაც ჩვენამდე მოღწეულ ვახტანგის დროინდელ ყველა საისტორიო ძეგლზე უფრო სრულად შემოუნახავს 1535—1587 წწ. საქართველოს ისტორიის შემცველი ცნობები. ცხადია, სამხრეთ საქართველოს XVI ს. ისტორიის ეს მდიდარი ცნობების შემცველი ძეგლი ავტორისა (თუ ავტორებისათვის) უცნობი ყოფილა“³⁸.

ქართლის ცხოვრების შევსებულ-გადაკეთებული გაგრძელების ავტორი, სხვებისაგან განსხვავებით, იყენებს „მესხურ მატიაწესაც“ და ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულებასაც³⁹.

„პარიზის ქრონიკის“ შემდგენელი როსტომ მეფის 1648 წლის სიგელის გარდა, სარგებლობს კიდევ ერთ წყაროთი, რომლის გამოყენების კვალს ვერ ვხვდებით „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომსა და შევსებულ-გადაკეთებულ ქართლის ცხოვრებაში. ეს არის გრიგოლ დოდორქელის „ცხოვრება და წამება ქეთევან დედოფლისა“ (შედარებითი ტექსტოლოგიური ანალიზით არ დასტურდება ტრ. რუხაძის მოსაზრება, თითქოს ორივე ეს წყარო გრიგოლ დოდორქელის თხზულებას ეყრდნობა)⁴⁰.

„პარიზის ქრონიკის“ ზუსტი დათარიღებისათვის დღეს გამოვლენილი მისი წყაროები ჭერჭეროვით არ ქმნის მყარ საფუძველს, ვინაიდან ქრონიკაში გამოყენებული ყველაზე გვიანი ძეგლი „ცხოვრება და წამება ქეთევან დედოფლისა“ არ გადმოდის 1703—1713 წლებს აქეთ⁴¹. დათარიღებისათვის უნდა მიეჭყეს ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ქრონიკა, მართალია, 1703 წ. ცნობაზე წყდება, მაგრამ მისი დედნის შესახებ არ მოგვეპოვება არავითარი ცნობა, ხოლო შემორჩენილი ერთადერთი ხელნაწერიც არ არის სრული. ძეგლი რომ 1703 წ. ახლო ხანებში ყოფილიყო შედგენილი, მასში უფრო ფართოდ იქნებოდა გაშუქებული XVII ს-ის დასასრულისა და XVIII საუკუნის დამდეგის ამბები. მაგრამ აქ არის გადმოცემული მხოლოდ 1678, 1702, და 1703 წლების მოკლე ცნობები. ამავდროულად დროს თავისი აგებულებით, გამოყენებული წყაროებთა და ქრონოლოგიით ქრონიკა უფრო მეტად „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომს უახლოვდება, ვიდრე XVIII ს. მეორე ნახევრის თხზულებებს (სენზია ჩხეიძის, პაპუნა ორბელიანის და სხვათა ნაშრომებში, ქრონიკისაგან განსხვავებით, ძირითადად აღწერილია ავტორების თანადროული მოვლენები).

³⁷ დ. კ ა ც ი ტ ა შ ე, ახალი ქართლის ცხოვრების (სწავლულ კაცთა კომისიის ნაშრომის) XVII ს-ის ქართული წყაროები, ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, თბ., 1962, ტ. VI, ნაკვ. 2, გვ. 105—121.

³⁸ ქრ. შ ა რ ა შ ი შ ე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 108.

³⁹ დ. კ ა ც ი ტ ა შ ე, ფ. გორგიჯანიძის თხზულების და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებათა XVI—XVII სს. სპარსული წყაროები, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივი მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, 1960, № 2, გვ. 142—144.

⁴⁰ დ. კაციტაძემ გამოკვლევაში „ახალი ქართლის ცხოვრების XVII ს-ის ქართული წყაროები“ ყურადღება მიაქცია, რომ „სწავლული კაცები“ არ იყენებენ გრიგოლ დოდორქელის აღნიშნულ ნაშრომს. შედარებამ გვიჩვენა, რომ არ იცნობს მას არც შევსებულ-გადაკეთებულ „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელი.

⁴¹ ტრ. რ უ ხ ა შ ე, ახლადმოჩენილი „ცხოვრება და წამება ქეთევან დედოფლისა“. გვ. 236.

ქრონიკის სამეცნიერო-კრიტიკული გამოცემა და მასთან დაკავშირებული საკითხების შესწავლა შეუქმნო მოპოვებს საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის მრავალ საინტერესო მხარეს.

Г. Г. АЛАСАНИЯ

НЕКОТОРЫЕ ПРИНЦИПЫ ИЗДАНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

(К методике издания т. н. «Парижской хроники»)

Резюме

В статье рассмотрены факторы, обуславливающие принципы тех или иных видов научных изданий текстов. Автор статьи обосновывает необходимость научно-критического издания анонимной грузинской хроники XVIII века (т. н. «Парижской хроники»), касаясь предшествующих публикаций (Парижской 1831 г. и Тбилисской 1903 г.) и устанавливая задачи, стоящие перед ее современным издателем.

ლიანა ღაპლიანიძე

პაპოზ შემახეცის „თამაზ ყული-ხანის ლაშქრობანი და მისი შაჰად არჩევა“

XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის სომხური საისტორიო მწერლობის გარკვეული ნაწილი ასახავს ირანის სარდლის თამაზ ყული-ხანის (შემდეგში ნადირ-შაჰის) ლაშქრობებს, მის მოსვლას ამიერკავკასიაში, აქ წარმოებულ დაპყრობით ომებსა და ამასთან დაკავშირებულ სხვადასხვა მოვლენებს. ძირითადად ამ ამბებს აღწერენ აბრაამ ერევანცის¹, აბრაამ კრეტაციის² და პაპოზ შემახეცის³ ნაწარმოებები.

აბრაამ ერევანცის „ომების ისტორიაში“ დაწერილებით არის მოთხრობილი ირანის ძლევამოსილი სარდლის ლაშქრობებზე ავღანელებისა და ოსმალეების წინააღმდეგ, რის შედეგად ყული-ხანმა, მისთვის ჩვეული შეუპოვრობით, უკან დაიბრუნა ძნელბედობის დროს ოსმალების მიერ მიტაცებული ირანის მფლობელობაში შემავალი ტერიტორიები. ნაწარმოებში ასახულია აგრეთვე მძიმე ხედარი იმ ხალხებისა, რომელთა ქვეყნებშიც მიმდინარეობდა ეს ბრძოლები.

სომეხთა კათალიკოსის აბრაამ კრეტაციის (1734—1736) შრომაში ყურადღება გამახვილებულია იმ მომენტებზე, რომლებიც ასახავენ 1735 წელს თამაზ ყული-ხანის მოსვლას ამიერკავკასიაში, მასთან კათალიკოსის კეთილ ურთიერთობას, რასაც დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნისათვის, ელვარდის ბრძოლას ერევნის მახლობლად, ირანის სარდლის წარმატებებს და ბოლოს, მეტად დაწვრილებით, მის შაჰად კურთხევასთან დაკავშირებულ სიტუაციებს მუღანის ველზე. კრეტაცი, როგორც თვითმხილველი, დიდი სიზუსტით აღწერს მოვლენებს და ამდენად მისი ნაწარმოები ძვირფასი წყაროა XVIII საუკუნის არა მარტო სომხეთისა და ამიერკავკასიის ისტორიისათვის, არამედ — ირანისათვისაც.

ამჯერად ჩვენი ყურადღების საგანია აღნიშნული პერიოდის ამსახველი კიდევ ერთი ნაწარმოები, კერძოდ, პაპოზ შემახეცის „თამაზ ყული-ხანის ლაშქრობანი და მისი შაჰად არჩევა“. აქ მოყვანილია, მართალია, მოკლე, მაგრამ მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტები, რომლებიც აზუსტებენ ზემოთ ხსენებულ

¹ Աբրահամ Երևանցի. Պատմութիւն պտոռնագմաւոյն 172—1731 թրդան, 1938.

² Աբրահամ Կրետացի. Պատմութիւն, թրդան, 1973.

³ Նուիր Նահի աբշականցնի (ըստ Հակոբ Տառնխանյան) ს. ტერ-ავეტისიანის გამოც., ერევანი, 1940.

ავტორთა მონაცემებს. ამიტომ როდესაც საქმე შეეხება XVIII ს-ის 30-იანი წლების ისტორიის შესწავლას, გათვალისწინებული უნდა იყოს შემახეცის ცნობებიც.

პაკობ შემახეცი, გარდა მწერლობისა, ცნობილია ჯერ როგორც სამონასტრო სკოლის მასწავლებელი, ხოლო შემდეგ — სომეხთა კათალიკოსი (1759—1763). მისი მომდევნო კათალიკოსისა და მწერლის სიმეონ ერევანცის დაბასიათებით, შემახეცი ყოფილა კაცი ნიჭიერი, გამრჩე, ყველა საქმის სანაქებოდ წარმმართველი, ახალგაზრდობიდანვე „წმინდა საყდრის“ ბინადარი და ძმობის წევრების მასწავლებელი; სანიმუშოდ აღგენდა სხვადასხვა სახის დოკუმენტებს, გათვითცნობიერებული იყო ყველა საერო საქმეშიც⁴. გარდაცვლილა პაკობი 1763 წელს, დაკრძალულია ეჩმიაძინში, წმინდა გაიანეს მონასტერში.

ცნობილია შემახეცის ხელნაწერი კრებული „შაჰოლარანი“ (*ჯაჩიოჯაჩან* მოსაგებელი?), დაწერილი ახალ ჯულფაში. მასში, გარდა დასახელებული ნაწარმოებისა, შესულია აგრეთვე ქადაგებანი, საეკლესიო კალენდარი, სასულიერო კანონები, საკუთარი ლექსები და სხვ. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ შემახეცის კიდევ პქონია დაწერილი ვრცელი ისტორია. „თამაზ ყული-ხანის ლაშქრობებში“ ის ხშირად აღნიშნავს: აქ იმას აღარ გავიმეორებ, რაც სხვაგან დაწვრილებით აღწერეთ. რამდენადაც ცნობილია, ეს ნაწარმოები დღემდე მიკვლეული არ არის⁵.

ჩვენს ავტორს გარკვეული წვლილი მიუძღვის აგრეთვე „გავაზანაგირქის“ (წიგნი, რომელიც შეიცავს მეფეთა და პატრიარქთა ისტორიას, ან მათი გვარტომობის აღწერილობას) ერთი ნაწილის შევსებაში. კერძოდ, მას დაუწერია 1715—1751 წლების მონაცემთა. რადგანაც „გავაზანაგირქზე“ მუშაობის დროს შემახეცი უკვე მოხუცებული ყოფილა და მალე გარდაცვლილა, ახლად არჩეული კათალიკოსის — სიმეონ ერევანცის ბრძანებით, შრომა გაუგრძელებია მის მოწაფეს ლუკიანოსს⁶.

„შაჰოლარანი“ დათარიღებულია 1743 წლით. ცხადია, „თამაზ ყული-ხანის ლაშქრობები“ დაწერილი იქნებოდა ამ თარიღზე უწინ. შემახეცი თავის მიერ გადმოცემული ამბების თანამედროვე და ხშირ შემთხვევაში თანადამხედურიც არის. მაგ., როდესაც ის ლაპარაკობს თამაზ ყული-ხანის ეჩმიაძინში მისვლაზე, აღნიშნავს, რომ სხვებთან ერთად თვითონაც იღებდა მონაწილეობას ირანის სარდლის მიღების ცერემონიაში. ნაწარმოებში განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა ელვარდის ბრძოლას, რომელშიც თამაზ ყული-ხანმა დიდი გამარჯვება მოიპოვა ოსმალეთის სარდალ აბდულა ფაშაზე. ამ წარმატების შემდეგ იყო, რომ ოსმალებმა უომრად გადასცეს მას ამიერკავკასიის მთელი რიგი ტერიტორიები და მათ შორის თბილისიც. თუ უმეტეს წილად შემახეცი მოკლედ ყვება, აქ ის დაწვრილებით ჩერდება ბრძოლის მსვლელობაზე და ისეთსავე თანმიმდევრობას იჩენს, როგორსაც აბრაამ კრეტაცი. ამასთანავე დამატებით აღნიშნული აქვს ოსმალთა ჯარის რაოდენობა და დეტალურად აღწერს იმ სამხედრო ხერხს, რამაც განაპირობა ყიზილბაშთა წარმატება.

⁴ Сямеон Ереванци, Джамбр, памятная книга-зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмιάдинна и окрестных монастырей, Москва, 1958, с. 101.

⁵ Նաիրի Շահի արշավանքներ... ջ 29.

⁶ იქვე, ջ. 17—18.

შემახეცის ნაშრომის მიხედვით ირკვევა, რომ თამაზ ყული-ხანს თბილისში ყოფნის დროს, მიუხედავად განზრახვისა, აქაური სომხები ხორასანს არ გაუსახლებია. აქ ლაპარაკია მხოლოდ ერევნის, ნახიჩევანისა და ყარსის სომხების გასახლებაზე. ჩვენი ავტორის ცნობა კარგად ადასტურებს აბრაამ კრეტაციის გადმოცემას, რომელიც ეხება კათალიკოსის დიდ მცდელობას თბილისში სომეხთა ოჯახების ტყვეობიდან დასახსნელად.

ყურადღებას იმსახურებს შრომის ის ნაწილიც, სადაც საუბარია ნადირის მიერ ყარსიდან მოთარეშე რაზმების გაგზავნაზე. ყაიყულში, ჭავახეთში, ჩილდირში, ოლთისში, ნარიმანსა და არზრუმის გარშემო მდებარე მხარეებში. მოთარეშეებმა დაარბიეს აღნიშნული ადგილები და ხელთ იგდეს მთელი მოსახლეობა თავისი ქონებითურთ. დაახლოებით ასეთივე ცნობები მოეპოვებათ ქართულ ისტორიკოსებსაც — ვახუშტი ბაგრატიონსა⁸ და სეხნია ჩხეიძეს⁹. განსხვავებით აბრაამ კრეტაციისაგან¹⁰, შემახეცი არ უთითებს თითქოს ეს მხარეები მხოლოდ სომხებით ყოფილიყო დასახლებული, ის მოსახლეობის გვარტომობაზე საერთოდ არაფერს ამბობს¹¹. ამ ადგილებში გარდა სომხებისა მაშინ სხვებსაც რომ უცხოვრიათ, ამაზე კარგად მეტყველებენ იმდროინდელი სხვა თხზულებები. მაგ., ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავს, რომ ჭავახეთში ცხოვრობენ „კაცნი და ქალნი მგზავსნი ქართლის გლეხთა, ტანოვანნი, შუენიერ-ჰაეროვანნი... სარწმუნოებით გლეხნი ჭერეთ ქრისტიანენი სრულად... ენა აქუსთ ქართული და უწყიან მოთავეთა თათრულიცა დამპყრნეობისათვის ოსმალთა“¹². ცნობილია, რომ ამ მხარეებში ნადირმა ფეხი ვერ მოიკიდა, ზოლო ოსმალთა ხანგრძლივი ბატონობის ქვეშ მყოფმა მოსახლეობამ თანდათან შეითვისა მტრის ენა.

XVIII საუკუნის 70-იანი წლების გერმანელი მოგზაური და მწერალი გიულდენშტედტი აღნიშნავს: ჭავახეთი არის ქართლის მხარე, სადაც „მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქართველებია და რადგანაც თურქებმა მათ დაუტოვეს ეკლესიები, უმეტესობა ჯერ კიდევ ქრისტიანებია, მცირე რაოდენობა გამაჰმადიანდა... ამიტომ ქართული და თათრული, უმეტესად კი პირველი ენა, იხმარება სალაპარაკოდ. თათრებს გარდა ბევრი სომხებიც არიან, ამათგან კი ბევრია კათოლიკე... აქ არიან აგრეთვე ებრაელებიც“¹³. ამავე თხზულებაში როდესაც გიულდენშტედტი ლაპარაკობს მაქახელზე, აჭარაზე, ნარიმანსა და ჭავახეთზე, ჩამოთვლის მთელ რიგ მხარეებს, მათ შორის ოლთისსაც, და კიდევ ერთხელ უთითებს, რომ აქ „ოთხივე მხარე დასახლებულია ქართველებით“¹⁴.

ნარიმანის (იგივე მამრევანი) ქართულ-სომხური მოსახლეობის შესახებ ცნობა მოეპოვება XVII ს-ის სომეხ ავტორს ჰაკობ კარნეცისაც¹⁵.

⁸ მ. ქ რ ა ნ ა მ კ რ ხ თ ა გ ჯი. დასახ. ნაშრ., გვ. 71.

⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი ბ ა ტ რ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, IV, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბ., 1973, გვ. 515.

¹⁰ ს ე ხ ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე, ცხოვრება მეფეთა, ქართლის ცხოვრება, II, დ. ჩუბინაშვილის გამოც., სპბ, 1854, გვ. 340.

¹¹ მ. კ რ ხ თ ა გ ჯი. გვ. 67 და 209.

¹² ვ ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 515.

¹³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის გამოც. ტ. I, თბ., 1962, გვ. 215.

¹⁴ იქვე, გვ. 317.

¹⁵ შ ა ნ ი ქ ა მ ა მ ნ ა ს ყ ა ფ ი რ ი ს ქ ი უ ნ ს ი ნ ი, XIII—XVIII სს. ტ. I, გვ. 555.

აბრაამ კრეტაცი, რომელიც თრაქიიდან იყო და მთელი თავისი ცხოვრების უმეტესი ნაწილი სამშობლოს ფარგლებს გარეთ გაატარა, იქნება კარგად არ იცნობდა თავის ქვეყანას და მის მეზობელ მხარეებს. ამდენად უზუსტობის მიზეზიც ეს უნდა იყოს¹⁵.

ჰაკობ შემახეცი საკმაოდ დაწვრილებით აღწერს მულანის ველზე შეკრებილ ყურულთაის და თამაზ ყული-ხანის შაჰად არჩევასთან დაკავშირებულ ამბებს. მისი თხრობა აქ რამდენადმე განსხვავდება ზემოთ დასახელებულ სომეხ ავტორთაგან. მაგალითად, როდესაც აბრაამ ერევანცი და ერთი ქართული ანონიმური წყაროს შემდგენელი ლაპარაკობენ მულანის ყურულთაიზე, აღნიშნავენ თითქოს ნადირს საშინელი სიმკაცრე გამოუჩენია იმათ მიმართ, ვისაც ირანის შაჰის კანდიდატურის შესახებ განსხვავებული აზრი გამოუმჟღავნებია. ერევანცის მიხედვით, ნადირს იქვე დაუხოცია ორი წარჩინებული პირი, რადგანაც მათ შაჰ თამაზ II-ის ტახტზე დაბრუნების სურვილი გამოუთქვამთ¹⁶.

ქართულ წყაროში კი ნათქვამია, ისფაჰანის მოღაბაში, რომელმაც მაშინვე არ დაუდასტურა ნადირ-ხანს გადაწყვეტილების სისწორე მის შაჰად დადგენასთან დაკავშირებით, მეორე დღესვე მოუკლავთ, ხოლო იმისი გვამი სამი დღე მოედანზე გდებულა¹⁷. აბრაამ კრეტაცი მსგავს კონფლიქტებს ღუმლით უვლის გვერდს. მიუხედავად მისი დიდი გულწრფელობისა, ბოლომდე მაინც არ იჩენს გულახდილობას. როგორც სომეხთა კათალიკოსს, კრეტაციის, გარკვეული მიზნით მფარველობდა და მის ყოველ თხოვნას ანგარიშს უწევდა თამაზ ყული-ხანი. ასეთ ურთიერთობას კი მეტად დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც სომეხი ხალხის, ასევე სომხური მონასტრებისათვისაც. ამასთან დაკავშირებით კრეტაცი დიდ სიფრთხილეს იჩენდა ირანის სარდალთან ურთიერთობაში, მაგრამ ისიც კარგად იცოდა, რომ საკმე ჰქონდა დესპოტ ადამიანთან¹⁸.

ჩვენი ავტორი თუმცა არ ლაპარაკობს თამაზ ყული-ხანის სისასტიკეზე მულანში ყოფნის დროს, მაგრამ პირუთენელად აფასებს თვითონ ფაქტს — თამაზ ყული-ხანის შაჰად არჩევას. მას ესმის, რომ იქ მყოფმა ადამიანებმა, როგორც უგნურმა „ცხვრებმა“, ისე დაიყენეს თავიანთ მწყემსად უღმრთო „მგელი“.

საერთოდ შემახეცის მთელ ნაწარმოებს ახასიათებს სინამდვილის მართებულად ასახვა უხვად მოტანილი თარიღებით, რომელთა სიზუსტეც სხვა წყაროებითაც დასტურდება და ღირსებას მატებს შრომას.

„თამაზ ყული-ხანის ლაშქრობები და მისი შაჰად არჩევა“ პირველად რუსულ ენაზე დაიბეჭდა 1932 წელს. თარგმანი შეასრულა და წინასიტყვაობა დაურთო ს. ტერ-ავეტიციანმა¹⁹. მანვე 1940 წელს გამოსცა შემახეცის შრომის

¹⁵ სამცხე-ჯავახეთის მოსახლეობის შესახებ იხ. შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, თბ., 1975, გვ. 280—369.

¹⁶ აბრაამ ერევანცი, ომების ისტორია, თბ., 1976, გვ. 85.

¹⁷ Г. Папчадзе, Грузинский источник о восшествии на престол Надир-шаха. Сакარქიო სამმართველოს სამეცნიერო-საინფორმაციო ბიულეტენი, № 13—14, 1967, გვ. 99.

¹⁸ კრეტაცი, თავი XXIV, ამავე შეხედულებაზე ლაპარაკი შრომაში: Л. Тер-Мкртчян. Армения под властью Надир-шаха. Москва, 1963, с. 55.

¹⁹ С. Тер-Аветисян. Походы Тамас-Кули-хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци, Тифлис, 1932.

არდებილიც. თავრიზიდან სამი აუცილებელი მიზეზის გამო სასწრაფოდ დაბრუნდა ხორასანში. გზაში ალყა შემოარტყა ავღანთა ქალაქ ჰერათს, აიღო ისიც და გაბატონდა. ახლა, როდესაც ამდენი ქალაქი და ოლქი დაიმორჩილა; მისმა საქმემ გაიმარჯვა და გაძლიერდა. მაშინ მზაკვრობით მტრობა დაუწყო შაჰ-თამაზს, თავისი ჯარის წინაშე მუდამ უბედურს, მშიშარასა და ლოთს ეძახდა. ავი განზრახვით კვლავ დაბრუნდა ჰერათიდან ისფაჰანში, კეთილი ლაპარაკით მოინადირა ჯარის გული, ტახტიდან გადმოაგდო შაჰ-თამაზი, გაგზავნა ის ხორასანში, ქალაქ საბზევარში და ბრძანა დაეცათ იქ სიფრთხილით.

ხოლო იმის ადგილას მეფედ დაადგინა მისი შვილი, ჩვილი ბავშვი, და უწოდა მას შაჰ-აბასი. ეს (მოხდა) ჩვენი წელთაღრიცხვის 1181 (1732) წელს, აგვისტოს 22-ში. მაგრამ არ ისურვა ისფაჰანში ჩვილი შაჰ-აბასის დატოვება, არამედ გაგზავნა ყაზვინში და გადუნაცვლა ტახტი. ამ ამბების შემდეგ წამოიყვანა მთელი თავისი ჯარი, გაეშურა ლურისტანის წინააღმდეგ და ერთიანად დაიმორჩილა. იქიდან წავიდა ბაღდადზე, ალყა შემოარტყა მას და მეტად შეავიწროვა. (როდესაც ეს) შეიტყო ოსმალთა ხელმწიფემ*, დიდი ჯარი ერთი მხედართმთავრითურთ, რომელსაც ოსმან-ფაშას ეძახდნენ, ხოლო ზედმეტ სახელად „თოფალი“ (ერქვა), ბაღდადში მათ საშველად გაგზავნა. როდესაც იმისი მოსვლა შეიტყო თამაზ ყული-ხანმა, გამოვიდა მის წინააღმდეგ და ერთმანეთს შეებრძოლნენ. მაშინ დამარცხდა ყიზილბაშთა მხარე და უკუიქცა. მაგრამ ხანმა თამაზ ყულიმ სასწრაფოდ მოაწესრიგა ჯარები და ერთი თვის შემდეგ ხელმეორედ მოულოდნელად გაეშურა ოსმან-ფაშაზე. დაამარცხა მისი ლაშქარი და გამოიქცა, ხოლო თვითონ მხედართმთავარი ოსმან-ფაშა მოკლა. აქედან კი კვლავ წავიდა ბაღდადზე და დარჩა იქ.

როდესაც ეს დაინახა ბაღდადის ხელისუფალმა აჰმედ-ფაშამ, სამშვიდობო ზავი დადო მასთან, თავისთვის (რალაც) შეღავათით, რის შესრულებასაც შემდეგში ხანი დათანხმდა. ეს მოხდა 1183 (1734) წელს.

იქიდან წამოვიდა (ყული-ხანი და) ისევ დაბრუნდა თავრიზში. გილანისაკენ არ წასულა, რადგანაც შაჰ-თამაზი ისფაჰანში რომ მივიდა და დაჯდა მამისეულ ტახტზე, მაშინ გახარებული რუსები თავიანთი სურვილით გამოვიდნენ გილანიდან, ბაქოდან და დარუბანდიდან და გაეშურნენ თავიანთ ქვეყანაში**.

(თამაზ ყული-ხანი) იმავე საქმის გამო თავრიზიდან წავიდა შემახაში, მისი გარეუბნებითურთ გამოსტაცა ის ხელიდან ლეკებს. ხოლო ლეკები გაიქცნენ თავიანთ ქვეყანა — დაღესტანში. თვითონ კი გაეშურა შემახიდან და წავიდა განჯაზე. ალყა შემოარტყა ციხესიმაგრეს, რომელშიც იდგა განჯის ფაშა ოსმალთა ჯართან ერთად.

აქედან გაგზავნა ხანჯან-ხანი*** ლაშქრითურთ თბილისის**** წინააღმდეგ, მისულმა წაართვა ის ოსმალებს, (შემდეგ) გაგზავნა კვლავ მხედართმთავარი ჯა-

* ამ დროს ოსმალეთს განაგებდა სულთანი მაჰმედ I (1730—1754).

** ცნობილია, რომ რუსეთმა უომრად დაუთმო ნადირს კასპიის ზღვის სამხრეთი სანაპიროები 1732 წ. (რეშტის ტრაქტატი), ხოლო 1735 წ. ბაქო-დარუბანდიც (განჯის ტრაქტატი).

*** „შემდგომად მისცა (ნადირმა) ხანჯალ-ხანს ხანოზა ქართლისა, წარმოატანა ქართველნი და გამოუტევა... მაშინ მისრულნა ხანჯალ-ხან დასდვა ხარკი და ქირა დიდი“ (ვახუშტი ბატონი-შვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 515).

**** ტექსტშია „თილფიზ“-ი.

რებით სიენიეტსა და ნახიჩევანზე. მისვლისთანავე გააძევეს მთელი ოსმალე-
ბი და თვითონ გაბატონდნენ. თვით (თამაზ ყული) კი რამდენიმე თვის გან-
მავლობაში ნაირ-ნაირი მანქანებით ავიწროებდა განჯის ციხეს, მაგრამ ვერ შეძ-
ლო მისი აღება. (მაშინ) დატოვა იქ საკმაო ჯარი, ხოლო თვითონ 1184 (1735)
წელს დაიძრა იქიდან და წავიდა ყარსზე, სადაც დიდი ლაშქრით იდგა ქოფურ-
ლუ ოლლი აბდულა ფაშა, რომელიც სარასკარი* იყო. ის პირველი გამოვიდა
(თამაზ ყული-ხანის) წინააღმდეგ. (დაიწყეს) ბრძოლა. ორივე მხრიდან იხოცე-
ბოდნენ მოლაშქრეები. (აბდულა ფაშამ) ციხისაკენ დაიხია, მაგრამ ველარ შეძ-
ლო ციხიდან გამოსვლა და მასთან ბრძოლა. ვერც (ყული-ხანმა) გაუძლო ყარ-
სის ციხესთან დგომას, არამედ წამოიყვანა მთელი თავისი ჯარი და იქიდან
კვლავ გაეშურა ერევნის ციხეზე, რომელიც ოსმალებს ჰქონდათ გამაგრებული.
როდესაც თამაზ ყული-ხანმა აბრანის ოლქს მიაღწია, მაშინ თრაკიელი აბრაამ
კათალიკოსი** გამოვიდა წმინდა საყდრიდან და მასთან შესახვედრად გაემართა.

მიღებული იქნა ღირსეული საბოძვრებით, სიყვარულითა და სიტ-
კობით. (თამაზ ყული-ხანმა) დიდი პატივი სცა ჩვენს კათალიკოსს
და თავის სუფრასთან დასვა. ამასთანავე უთხრა: ხალიფა***, მსურს
ოუჩქილისაში**** მოსვლა, რათა თაყვანი ვცე. გამიგონია, რომ ეს აღგილი ღი-
დად მიჩნეულია. აბრაამ კათალიკოსმა მაშინვე მიიწვია ის წმინდა საყდარში.
(თამაზ ყული-ხანი) მრავალრიცხოვანი ამალით მოვიდა და დაბინავდა წმინდა
საყდრის მახლობლად. ეს მოხდა სამ საათზე... ამასთან დაკავშირებით ჩვენმა
ბრძენმა კათალიკოსმა მოამზადა შესაფერისი საქმელ-სასმელი და მიართვა
ხანს მის სადგომ კარავში საჩუქრებთან ერთად, რაც სიამოვნებით მიიღო და
მადლობელი დარჩა ჩვენი კათალიკოსისა. ძვირფასი ოქროქსოვილი ხალათი
ჩააცვა და მრავალი სასარგებლო და იმედის მომცემი სიტყვა უთხრა მას. მა-
შინ ჩვენმა ბრძენმა კათალიკოსმა გაბედა და ითხოვა მისგან ნებართვა, რათა
შემოსილ ძმობასთან ერთად მოსულიყო აქ და დიდებით წაეყვანათ ის წმინდა
საყდარში. (თამაზ-ხანმაც) ბრძანა ასე მოქცეულიყვნენ.

ამასთან დაკავშირებით ჩვენი გონიერი კათალიკოსი უფალი აბრაამი მა-
შინვე დაბრუნდა წმინდა საყდარში, (ჯერ) თვითონ შეიმოსა, ასევე შემოსა სა-
სულიერონი და ჯვრებით, სანთლებით, მრავალრიცხოვანი მოწესებებითა და
საერთოდ ძმობის წევრებით გამოვიდა წმინდა საყდრიდან. შუაში ცხენზე ამ-
ხედრებული ჩვენი კათალიკოსით გაეშურნენ წესისა და რიგისამებრ ყოვლად
ძლიერი თამაზ ყული-ხანის კარვის კარისაკენ. როდესაც მან შეიტყო ჩვენი
მოსვლა, მაშინვე გამოვიდა კარვიდან და შეჯდა ცხენზე. ჩვენს კათალიკოსსაც
უბრძანა ამხედრებულიყო და (ისიც ამხედრდა). ხოლო ჩვენ, სასულიერონი მათ
წინ მივდიოდით გალობით და საოცარი დიდებით შევიყვანეთ წმინდა და დი-
დებულ საყდარში. როდესაც შეხვდა მას (ყული-ხანმა) დიდად გაოცდა და აღ-
ფრთოვანდა. მართლაც და მშვენიერი და მომხიბვლელი იყო, რადგანაც ამ

* მხედართმთავარი.

** იგულისხმება კათალიკოსი აბრაამ კრეტაცი (1734—1737).

*** ხალიფა (არაბ. შაადგილუ, ნაცვლი) ისტ. არაბთა სასულიერო და სახელმწიფო მეთაური.
აქ ნახშირია „სასულიერო მეთაურის“. ანუ კათალიკოსის მნიშვნელობით.

**** „ოუჩქილისა“, თურქულად „სამი ეკლესია“, ისე უწოდებდნენ მუსლიმანები ეჩმიაძინს;
იქ არსებული რამდენიმე ეკლესიის გამო (Аб. К р е т а ц и. Повествование. Н. ყორღანიისი
გამოც. თბ., 1973, შენ. 46).

დროს არაჩვეულებრივად ბრწყინავდა წმინდა საყდარი მოოქროვილი სახე-
ებით და ყვავილებით, საეკლესიო „სიწმინდის იარაღით“, უამრავი სასულიე-
რო და საერო მსახურებით. განსაკუთრებით ძლიერ აცვიფრებდა მნახველებს
მხოლოდშობილის ჩამოსვლის წმინდა ადგილი, რის შესახებაც ახლა არ ძალ-
მისს შესაფერისად მოთხრობა სიჩქარის გამო, მით უმეტეს, რომ სხვა ის-
ტორიაში* უკვე ვილაპარაკე მასზე — (ჩემი) სულის სასურველზე. ამის გამო
მხოლოდ ამას ვიტყვი, რომ წმინდა და დიდი საყდრის შუა ადგილას იყო და
არის აღმართული გაბრწყინებული სვეტი, რომელსაც ალტარებაში მოჰყავს
მნახველი. მის წინ მდგომმა ხანმა გამოიკითხა მასზე აგრეთვე სხვა რამეებიც.
კათალიკოსისაგან მიიღო სათანადო პასუხები. (შემდეგ) დაათვალიერა ეკლეს-
ია, დაჯდა საეპარქელში მთავარი საკურთხეველის წინ და ბრძანა ელოცათ და
ეგალობათ. ჩვენც დავიწყეთ მწუხრის შესრულება, მითუმეტეს, რომ უკვე
დროც იყო. ლოცვისა და გალობის დასრულების შემდეგ ჩვენმა კათალიკოსმა
დაიწყო ხანის დალოცვა ტაქიკურ ენაზე**, რადგანაც კარგი მცოდნე იყო ტა-
ქიკური ენისა და ენაწყლიანიც. როდესაც მოისმინა (მისი ნათქვამი თამაზ ყუ-
ლი-ხანმა) დიდად გაიხარა და კმაყოფილი დარჩა. წამოდგა საეპარქილიდან და
ეამბორა წმინდა სახარებას, რომელიც ხელთ ჰქონდა ჩვენს კათალიკოსს.
(აქვე) სამასი ფლორის*** მიცემა უბრძანა მისთვის ხაზინადარს, რომელმაც მა-
შინვე უბოძა. შემდეგ გამოვიდა (ყული-ხანი) და მივიდა თავის კარავში. ეს
მოხდა ჩვენი წელთაღრიცხვის 1184 (1735) წელს, ივნისის თვის დასაწყისში.

იმ დროს წმინდა საყდარში მოადგილედ იყო კეთილმსახური მამა,
ბრძენი ეპისკოპოსი, უფალი ალექსანდრე ბივზანდაცი. ჩვენმა კათალიკოსმა ეს
ეპისკოპოსი თორმეტი დღით ადრე, ვიდრე თვითონ წავიდოდა, გაგზავნა დიდი
ხანის შესაგებებლად. გზად მიმავალი ის ხელთ ჩაუვარდა ოსმალთა მზვერა-
ეებს, რომლებმაც შეიპყრეს და უნდოდით მოეკლათ. მაგრამ რადგანაც უფ-
როსი მზვერავი მისი ნაცნობი იყო, ამის გამო არ მოუკლათ, არამედ ჩანმრთე-
ლი და უვნებელი დაბრუნდა წმინდა საყდარში. შემდეგ, აბრაამ მუშეცის კა-
თალიკოსობის დროს, ის კვლავ გაიგზავნა ერევანში წმინდა საყდრის საქმის
გამო. იქიდან დაბრუნებისას ოსმალთა გაქცეულმა ჯარმა შეიპყრო, გახადეს
[ტანისამოსი], წაართვეს ყველაფერი რაც ჰქონდა და შუბით ზურგში დაქრეს.
მრავალტანჯული ეს (კაცი) ჰეშმარიტად დიდი მშრომელი და კეთილმოქმედი
ყოველ მხრივ ღირსეული შეილია წმინდა საყდრისა. უფალმა გადაუხადოს
სიკეთით.

დაუვბრუნდეთ ჩვენს ამბავს თხრობის რიგში. როდესაც თამაზ ყული-
ხანი დღის სამ საათზე აქედან დაიძრა და მივიდა სოფელ ფარაქარში, იქ შეი-

* „ისტორია“, რომელსაც შემახეცი იხსენიებს, დღემდე მიკელებული არ არის.

** აქ იგულისხმება სპარსული ენა.

*** „ფლორი“ გვხვდება ქართულ წყაროებშიც. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ XVII საუკუნე-
ნის შემდეგი დროის მინაწერის მიხედვით ის დრაქანის ტოლია (ხელ. კარის გარიგება, ე. თაყაი-
შეილის გამოც., თბ., 1920, გვ. III), ძველ ქართულ მწერლობაში ოქროს ფულს „დრაქანს“
უწოდებდნენ, მაგრამ შემდეგში ოქროს ერთფულის აღსანიშნავად „ფლორი“ შემოდის. თავდაპირ-
ველად ამ ტერმინს დას. ევროპის, განსაკუთრებით იტალიის, ოქროს ფულის მნიშვნელობა ჰქონ-
და, XVII—XVIII სს-ში კი უკვე ჩვეულებრივი ტერმინი ხდება (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სა-
ფას-საზომმეტოდნობა, ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, თბ., 1925, გვ. 14—15).

ტყო, რომ სარასკარი აბდულა-ფაშა გამოსულიყო ყარსიდან, მისულიყო აბა-რანის მხარეში და (ახლა) მოდიოდა მის წინააღმდეგ.

ამის გამო მთელი თავისი ჯარი სასწრაფოდ შემოიკრიბა, დაიძრა იქი-დან, — ერევნის ციხის მხრიდან და წავიდა დაბლობისაკენ, სოფელ ელვარდ-ში*. იქიდან ბანაკის მთელი ალალი გავზავნა გელამის ტბის მხარეს, ხოლო თავისთან დაიტოვა მხოლოდ მამაცი მეომრები, რომელთა რიცხვი, როგორც ამბობენ, თვრამეტი ან ოცდაერთი ათასი იქნებოდა.

როდესაც შემოუარა იმ დაბლობს, შენიშნა ერთი მაღალი ბორცვი, რო-მელსაც ტაქიტა ენაზე „ახითაფა“ ეწოდებოდა. ის ამოაჩინა თავიანთი სი-მაგრის მოსაწყობად აღვიდა. (ბორცვი) სოფელ ელვარდიდან აღმოსავლეთის მხარეს მდებარეობს, მახლობლად მდინარე ჰურასტანისა, რომელსაც ამჟამად ზანგუ ეწოდება. (თამაზ ყული-ხანმა) თავის ჯარს უბრძანა ამ ბორცვის გარ-შემო აღეშენათ კაცის სიმაღლის ქვის ზღუდე, რაც სასწრაფოდ შეასრუ-ლეს. ეს იმ აზრით გააკეთა, რომ თუ ომში დამარცხდებოდნენ, მაშინ გამო-ქცეულები შევიდოდნენ შიგ გადარჩენის მიზნით და აქიდან იომებდნენ მას-თან.

ერთ დღეს, როგორც ამბობენ, ასი ათასიანი ჯარით მოვიდა აბაის მთის ჩრდილოეთის მხრით აბდულა-ფაშა და დაბანაკდა სპარსთა ჯარის პირდა-პირ, იმავე მთის ძირას, რადგანაც ეს ადგილი მიუვალი. იყო. როდესაც ის დაინახა გამჭირაბმა თამაზ-ხანმა, ისეთი საშუალება გამონახა, რომლითაც ისინი დაბლობზე ჩამოვიდოდნენ. ამისათვის მან წინასწარ დაყო ლაშქარი რაზმებად. იმათგან ზოგი საფარში გავზავნა, ხოლო ზოგი თავისთან ერთად წაიყვანა და დადგა ზღუდეშემოვლებულ ბორცვის თავზე. თანაც იმდენად მჭიდროდ დააყენა ჯარი, რომ შორიდან დამნახველს ათი ათასის ნაცელად ხუთი (ათასი) ეგონებოდა.

მეორე დილას, როდესაც ოსმალებმა ეს დაინახეს, იფიქრეს, რომ (ყული-ხანის) ჯარი მართალე მცირერიცხოვანი იყო. შეცდნენ, არაფრად ჩაავდეს, გამხნევდნენ, დაიძრნენ იქიდან და ჩამოვიდნენ დაბლობში, რათა გაეცლოთ და წასულიყვნენ ერევნის ციხისაკენ, რომელშიც გამაგრებული იყო ოსმალთა ლაშქარი. მაშინ გახარებული ხანი სასწრაფოდ ჩამოვიდა ბორცვიდან ჯარი-თურთ და გაეშურა მათ წინააღმდეგ. შენივთდა ბრძოლა. ოსმალები სასტიკად დამარცხდნენ და სირბილით უკუიქცნენ. თუ როგორ (მოხდა ეს), აქ დაწვრი-ლებით არ ვწერ, რადგანაც სხვა ისტორიაში მაქვს აღწერილი.

მაგრამ აქ მხოლოდ იმას გაცნობებთ, რომ ბრძოლის შემდეგ, დახოცილთა გვამების დათვლისას, აღმოჩნდა ოსმალთაგან ორმოცი ათასი სული (დაცე-მული), ხოლო სპარსთაგან — თხუთმეტი თუ ოცი. მათ შორის იყო დაღუპუ-ლი სარასკარი ქოფურლუ-ოღლი აბდულა-ფაშაც. ამ გამარჯვების გამო დიდმა ხანმა ბრძანა იმ ბორცვისათვის ამის შემდეგ „მურად-თაფა“ ეწოდებინათ. (აგრეთვე) ბრძანა, რომ გათლილი ქვებით მასზე აეგოთ თავისი კარვის მსგავ-სი შენობა, ხოლო მის ქვევით მოეწყოთ წყალსაცავი. (მართლაც) ააშენეს და დაასრულეს კიდეც. მთავარი მშენებელი იყო წმინდა საყდრის ძმობის ერთი

* ელვარდი შუა საუკუნეების სომხეთის დიდი დასახლება, ამჟამად სოფელი აშტარაკის რა-იონში. ცნობილია ისტორიული ძეგლებით.

წერი, სახელად სტეფანოს ვარდაპეტი, რომელმაც ისე მტკიცედ ააგო, რომ დღემდე დგას.

შემდეგ (თამაზ ყული-ხანმა) ჯარის (ერთი ნაწილი) დააყენა ერევნის გამაგრებულ ციხე-სიმაგრესთან, რათა დაეცვათ ის სიფხიზლით, არ გამოსულიყვნენ და გაქცეულიყვნენ იქიდან ოსმალები. ხოლო თვითონ წამოიყვანა თავისი ლაშქარი და რადგან ზაფხულის დღეები იყო, დასასვენებლად ავიდა აღმალანის დიდ მთაზე, რომელიც ერევნის აღმოსავლეთის მხარეს (მდებარეობს), მისგან არც თუ ისე შორს. ვიდრე ის აქ იყო, განჯის ფაშა, რომელიც განჯის ციხეში იმყოფებოდა, მორჩილებით გამოვიდა იქიდან თავისი და თათართა სულთნის ჯარებით და მივიდა ძლევამოსილი ხანის ფერხთა წინაშე. სიამოვნებით და სიტკბოებით მიიღო ის (თამაზ ყული-ხანმა), ხალათი უბოძა და გაგზავნა თავის ქვეყანაში.

აქ გამართა თავისი შეილისა და ძმისშვილის* ქორწილები. ხოლო, როდესაც ზაფხულის სიციხე სიგრილთ შეიცვალა, მაშინ ჩამოვიდა იმ მთიდან თავისი მრავალრიცხოვანი ჯარით და წავიდა ყარსის წინააღმდეგ. გზიდან ერთი რაზმი გაგზავნა ბაიაზეთსა და ყაზვინში მოსარბევად, ხოლო თვითონ წავიდა და დაჯდა ყარსის ციხეში, ყოველი მხრიდან შეავიწროვა მოქალაქეები. აქედან კი გაგზავნა მოთარეშეები მის მახლობელ და შორეულ მხარეებში. ისინი წავიდნენ ყაიყულში, ჯავახეთში, ჩილდირში, კოლაში, არტაანში, ოლთისში, ნარიმანში, არზრუმის შემოგარენში, დაარბიეს ეს ქვეყნები და მთელი მოსახლეობა ხელთ იგდეს მთლიანად მათი ქონებითურთ. (შემდეგ) თავიანთი ნადავლით მივიდნენ ბანაკში და მიიტანეს (ყველაფერი). ასევე ბაიაზეთსა და ყაზვინში წასულმა მოთარეშეებმაც აიღეს დიდი ნადავლი და მიზიდეს მთავარ ბანაკში.

როდესაც ეს დაინახეს და შეიტყვეს ყარსელებმა, შეპირდნენ დაეცალათ ერევნის ციხე და მიეცათ მისთვის. ამის გამო თავიანთი დიდებულებიდან ზოგიერთი გაგზავნეს არზრუმში ამაზე მოსათათბირებლად. მათ მოილაპარაკეს, რომ არზრუმიდან (წარეველინათ) გამოჩენილი კაცები როგორც დესპანნი სეებედნიერ თამაზ ყული-ხანთან ერევნის ციხის დაცლის თაობაზე. როდესაც ეს შეიტყო ხანმა, გაუხარდა და დესპანებს ხალათები უბოძა. მათ დაუყენა ერთი ხანი, რათა ისიც წასულიყო ერევანში და გაეთავისუფლებინა ციხე. როდესაც მოვიდა აქ, ციხე დაცალეს, ხოლო შიგ მყოფი ოსმალები უვნებელი გამოვიდნენ და თავიანთი ქონებითურთ თავის ქვეყანაში წავიდნენ. თან წაიღეს საომარი აღჭურვილობის ნახევარიც. ეს მოხდა სექტემბრის 12-ში. აქედან დიდი ხანი ადგა და ყარსიდან თბილისში წავიდა.

ხოლო იქიდან ბრძანა ერევნის მხარის სამასი ოჯახი გაერეკათ და მიეყვანათ ხორასანში, ქალაქ მაშადში. ასევე ნახჩევნის მხრიდან — ორასი ოჯახი. აგრეთვე ბრძანა ზემოთ ხსენებული ყარსის ოლქიდან გასახლებული ოჯახები წაეყვანათ ხორასანში. მისი ბრძანება შესრულდა. თუ როგორ მიიყვანეს ისინი, სხვა ისტორიაში ფართოდ გვაქვს აღწერილი.

თბილისიდან გასული (ხანი) გადავიდა დიდ მდინარე მტკვარზე*, დაიმორჩილა ლეკთა ტომები, რომლებიც გამაგრებული იყვნენ დიდი კავკასიის ტყია-

* სომხურ გამოცემაში აღნიშნულია, რომ ტექსტში ამათი სახელები გამოტოვებულია.

** ტექსტშია „კურ“.

ნი მთების ძირას და მიაღწია დარუბანდს. იქიდან გაემართა ახალ შემეხიაში, ხოლო შემდეგ წავიდა ფართოდ გადაშლილ მულანის ველზე.

აქ უნდა ვიცოდეთ: როდესაც ამგვარად დაამარცხა ყველა მტერი, რომლებიც ბატონობდნენ ყიზილბაშთა მხარეებზე, გააძევა ისინი და გაყარა თვითელი თავისი ქვეყნიდან, მოძალეობით და ბრძოლით გაათავისუფლა მტერთაგან თავიანთი სამეფოს ყველა კუთხე, ანუ ისტაჰანი. შირაზი, ქოჰი, გილანი, იეზდი, ქირმანი, ლარი, ბენდერაბასი და ზღვისპირა ნავსადგურები. აგრეთვე შუშთარი, ანუ შოში, დუბაზი, ჰაეიზა, მთელი ლურისტანი, ჰამადანი, ქირმანშაჰი, ურმია, მარაღა, თავრიზი, ხოი, სალმასტი, ნახიჩევანი, ერევანი, თბილისი, განჯა შემახა (ეს სანაქებო ქალაქი აღების შემდეგ ბრძანა გადაეტანათ აყ-სუდ წოდებულ ადგილას და გადაიტანეს კიდეც), დარუბანდი ანუ დამურყაფუ, ბარდა, არღებილი, გილინი, ზანკია, სულთანია, ყაზვინი, ყუმი, ქაშანი, თეირანი და ჰერათი მთელი თავიანთი ოლქებითურთ.

ახლა, როდესაც აიღო (ყველა ეს) და მისმა საქმემ გაიმარჯვა, გაძლიერდა და მეტად გაყოყორდა. მთლიანად მოიგო ყიზილბაშთა ჯარების გული თავისი უნარით და განსაკუთრებით მტრის ხელიდან მათი ქვეყნის განთავისუფლების გამო. მაშინ იფიქრა და დაინახა, რომ დაღვა შესაფერისი დღე და მოაღწია ხელსაყრელმა ჟამმა, როდესაც შესაძლებელია მისი წინასწარი ნააზრევისა და გულში ნადების გამეღვენება და შესრულება. ამიტომ, იმაზე წინ ვიდრე თვითონ მივიდოდა მულანში, ბრძანა, რომ ყოველი ქალაქიდან და ოლქიდან, რომლებიც შედიოდნენ მის სამფლობელოში, ხანები, სულთნები, მოხელეები, წარჩინებული კაცები, მკითხველები და სხვა დიდებულები თანატომისანი და სხვები მოსულიყვნენ მულანშიდა მოწაღებულებიყვნენ იქ, ვიდრე თვითონ ისიც მივიდოდა.

ვინც კი შეიტყო მისი ბრძანება, სასწრაფოდ გამოვიდა თვითელი აღგილიდან და გაეშურა. მაგრამ ვიდრე ყველა მოგროვდებოდა, თვითონ მან შემახიის მხრიდან მიაღწია მულანს იანვრის 12-ში და ბრძანა ყოველ დღე როჰიკი* მიეცათ იქ დაბანაკებული ხალხისათვის. ხოლო დილაობით ყველა უნდა მისულიყო მასთან სალაშზე.

იმ დღეებში დანარჩენებმაც მიაღწიეს (მულანს) და მოემზადნენ. ეს ხდებოდა რამაზანის თვეში. ვიდრე დადგებოდა ბაირამი, ერთი დღით ადრე ბრძანა (თამაზ ყული-ხანმა) გაეშალათ სამოცდაექვს „გაზიანი“** კარავი თორმეტ სვეტზე. დიდი ბაირამის დღესასწაულის პირველ დღეს, ეს იყო თებერვლის 3, ვიდრე ყველა მოსული თავისი წესისამებრ დილით წავიდოდა დიდი ხანისათვის სალმის სათქმელად და განსაკუთრებით ბაირამის მისალოცად, იმ დროს ბრძანა (თამაზ ყული-ხანმა) მოსულთაგან შეერჩიათ საპატია კაცები, მიეყვა-

* როჰიკი, სულხან საბა ორბელიანის მიხედვით „არს სამეფუთოთა გამოსაზრდელი, შჯულიერი მთავრობისა ნიჭი, ულუფა“ (ქართული ლექსიკონი, თბ., 1929, გვ. 282). ხოლო ულუფა (არაბ.

هلعة, საკები, ფურაგი) საერთოდ აღნიშნავდა სურსათ-სანოვავისა და საქონლის საკვების გადასახადს ქარისათვის და გამეღული სახელმწიფო მოხელეებისა და შიკრიკებისათვის. XV ს-დან ფულადაც ახლენებდნენ. ულუფას სახელმწიფო მომსახურებებზე გასაცემი ჯამაგირის მნიშვნელობაც ქონდა (ვ. ფუტურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები ქართულ წიგნთსაცავებში. წ. I, ნაკ. 1, თბ., 1961, გვ. 93).

** გაზი (სპარს.) სივრცის ერთეული, ერთი თავრიზული გაზი ეტოლება — 110 სმ-ს (А. К р е т а н и. დასახ. გამოც. გვ. 296).

ნათ და დაესვათ მასთან დიდ კარავში. ისინი წავიდნენ დიდი შიშით, მორიდებული თავის დახრით მიესალმნენ მას და აგრეთვე მიულოცეს ბაიარამი. (დიდმა ხანმა) უბრძანა დამსხდარიყვნენ მარჯვნივ და მარცხნივ. ისინიც დასხდნენ თითოეული წესისამებრ, რაც წინასწარ ჰქონდათ მათ მითითებული. მარჯვენა მხარეს, თავში იჭდა ზემოხსენებული ოსმალეთის დესპანი — განჯ ალი ფაშა, ხოლო მარცხენა მხარეს, თავში იჭდა მისი უფროსი ძმა იბრაჰიმ-ხანი, რომლის ქვემოთ რიგის მიხედვით (ისხდნენ) მისი შვილები და ძმისშვილები, ხოლო შემდეგ — რუსთა დესპანი.

მასთან იჭდა (აგრეთვე) ჩვენი ბრძენი და დიდად გამრჩე კათალიკოსი აბრაამ თრაქეცი მარჯვენა მხარეს, რვა ხანის ქვემოთ და ორმოცი ხანის ზემოთ.

გამჭრიახი და ბრძენი ხანი უყვავებდა (ყველას) სიტყვებით, უმასპინძლებოდა გემრიელი საკმელებით, ასმევდა ტკბილ სასმელებს, აყნოსებდა ვარდის წყლებსა და საკმევლებს, ატკბობდა და ასიამოვნებდა სიმღერებით, დაკრითა და ყრმათა ცეკვებით. ასეთი საშუალებებით მოიგო მათი გულები და შემდეგ გაუშვა ისინი მშვიდობით. წამოდგნენ და წავიდნენ თავიანთ სადგომებში.

მეორე დღეს კი ბრძანა ყველა მოსული ღლის სამ საათზე ბანაკიდან გარეთ გამოსულიყო და შეგროვილიყო ერთ ადგილას. (აქ უნდა ყოფილიყვნენ) თითოეული ქალაქისა და ოლქის ხელისუფლები თავიანთი ქვეყნის ხალხით. თავისი ამალიდან კი (ამოარჩია) შვიდი სარწმუნო კაცი, რომლებსაც სახელად ერქვათ: მირზა ზაქი, მირზა მეჰდი, ვეჟილი თამაზი, მირზა აბდულყადიმი, მირზა ალიაქბარი, მათთან ერთად მაიარბაში* და დიდი ხანის სანდუხტარი**. ესენი წავიდნენ იმათთან, ჯგუფ-ჯგუფად გამოიხმეს და უთხრეს: დიდმა ხანმა ბრძანა, ყველანი ცალ-ცალკე წახვიდეთ და თითოეულთან მოითათბიროთ, თუ ვის ისურვებდით და ვის სთხოვდით გამხდარიყო ქვეყნის მპყრობელი და მეფე, რათა თქვენცა და თქვენი ქვეყანაც დაიცვას მოსვენებითა და მშვიდობით. (ვინც გინდათ), ის დააყენეთ თქვენს პატრონად და მეფედ. მით უმეტეს, რომ თვითონ (დიდი ხანი) დაბერდა და განსაკუთრებით გადაიქანცა ამდენი ხნის მანძილზე ბრძოლით. ღვთის მოწყალებით, გაათავისუფლა მტერთაგან სპარსეთი და სხვა თქვენი ქვეყნები და მოგვათ ხელში. ამის შემდეგ ნებაჲს წავიდეს ხორასანს, თავის ციხე-დარბაზში და იქ ილოცოს თქვენთვის და თავისთვის. ამრიგად, გაგაგებინეთ მისი ბრძანება და სურვილი, რათა ყველანი წახვიდეთ მოსათათბირებლად ცხრა საათამდე, ხოლო იმ დროს კვლავ მოდით აქ, თქვენი გადაწყვეტილება და სურვილი ცალ-ცალკე გვითხარით ჩვენ, რათა დიდ ხანს პასუხი მივუტანოთ.

ამ სიტყვების დასრულების შემდეგ ყველანი წავიდნენ თავთავის ადგილას. იმ კაცების ნათქვამი სიტყვებიდან შეიცნეს მიზნები, სურვილი და განზრახვა დიდი და გამჭრიახი ხანისა, რომელსაც თვითონ უნდოდა (მეფე) გამხდარიყო. ამის გამო ნებსით თუ უნებლიეთ ყველანი ერთ გადაწყვეტილება-სა და ერთ აზრზე შეთანხმდნენ, რომ თვითონ ის ესურვათ. ამ განზრახვით

* მაიარბაში (არაბ.-თურქ.) მოხელე, რომელსაც ევალბოდა ოქროს სინჯის დაზუსტება. იგივეა, რაც „სამიზ-ბაიარი“ (Аб. Кретаця, Повествование, დასახ. გამოც. გვ. 297).

** სანდუხტარი (სპარს.) ხაზინადარი (იქვე, გვ. 298).

სწრაფად დაბრუნდნენ დანიშნულ ღროს იმ ადგილას. იქვე მოვიდა ის შვიდი კაციც, რომლებმაც გამოჰკითხეს მათ ცალ-ცალკე და როცა შეიტყვეს, ყველას ერთი წადილი და ერთი აზრი ჰქონდა, იქიდან კვლავ დაბრუნდნენ დიდ ხანთან და შეატყობინეს იმათი თანხმობა, რომ თვითონ ის უნდოდნენ ჰყაროდნენ თავიანთ ბატონად და პატრონად.

ამრიგად, მეორე დღეს ნაბრძანები იყო, ყველა მოსული კვლავ შეეკრებილიყო იმავე ადგილას. იქვე მოვიდა ის შვიდი კაციც, რომელთაგან ერთმა, რომელიც ვეჟილ თამაზი იყო, უთხრა მათ: ისმინეთ, ხანებო, სულთნებო, სომეხთა ხალიფად და ყველა დანარჩენებო, რომ აი, ასე თქვა დიდმა ხანმა: რადგან არ მეშვებით და არა გსურთ წავიდე ჩემს ქვეყანაში და იქ დავისვენო, ამის გამო მეც დავყვები თქვენს ნებას. მაგრამ ყველა თქვენგანისაგან მოვითხოვ სამ რამეს, ვალდებული ხართ შეასრულოთ: პირველი, — თუ ამის შემდეგ ოდესმე გამოჩნდება სადმე შაჰის შვილი, ან ვინმე მისი გვარიდან, ყველანი ვალდებული იქნებით არ დაუკავშირდეთ მას, არ მიიღოთ ის და არ აღმოუჩინოთ დახმარება. მეორე, — ის წყევლა და კრულვა, რომელსაც წარმოთქვამდით ომარისა და ოსმანის მიმართ*, ამის შემდეგ აღარ უნდა გაიმეოროთ. ასევე ვალდებული იქნებით „მუჰარამისის“ დღეებში არ დაიკაწროთ და არ დაისისხლიანოთ სახეები ჰასანისა და ჰუსეინის გამო, რადგანაც მაგისათვის ორ ხალხს შორის, რომლებიც ყურანს აღიარებენ და მაჰმადიანები არიან, ტყვეობა და სისხლისღვრა ხდება, რადგანაც მაგ არეულობის ღროს დიდ შფოთსა აქვს ადგილი. მაგრამ სხვადასხვაობა, რომელიც არსებობს ჩვენსა და მაგათ ლოცვებში, უნდა დავიცვათ, რათა ჩვენ ჩვენებურად გამოვთქვათ, ხოლო მათ — თავიანთებურად. ტყუილუბრალოდ ერთმანეთს ნუ შეურაცხევოფთ და ნუ მოვიძულებთ. ამასთანავე არც იმათ უნდა შეავიწროვონ ქააბაში მიმავალი პაჯიები და არც რაიმე ზედმეტი მოსთხოვონ, არამედ თავიანთ ძმებად მიიჩნიონ და პატივი სცენ. გარდა ამისა, როგორც ქააბაში ლოცულობენ ოთხსავე მხარეს, ეგ შეიძლება მიიღოთ (თქვენც) და ამის შემდეგ ვალდებული იქნებით ოთხივე მხარე ილოცოთ. მესამე, — რადგანაც მოისურვებთ თქვენს მეფედ დაგეყენებინეთ, ვალდებულნი ხართ ჩემი სიკვდილის შემდეგაც არ გამოიჩინოთ ურჩობა და მუხანათობა ჩემი ოჯახისა და შთამომავლობის მიმართ, არამედ უნდა იყოთ მუდამ მორჩილნი.

ეს სამი თხოვნა ქალალზე დაწერილი, დადგენილი და ფიცით განმტკიცებული, ყველამ უნდა დაამოწმოს ბეჭდით და მომცეს მე. — ეს არის ბრძანება და თხოვნა დიდი ხანისა, რას იტყვით ამაზე, თავს იღებთ თუ არა? მაშინ ყველამ ერთხმად გასცა პასუხი: დიახ, ჩვენ თავს ვიდებთ, გვსურს და ვემორჩილებით.

მაშინვე წაიკითხეს ფათე* — და მშვიდობით გაუშვეს (ყველა). წავიდნენ

* თავისი მოღვაწეობის დასაწყისში ნადირ-შაჰმა მიმართა ირანელებს, რათა შეეწყვიტათ ბრძოლა სუნიტებსა და შიიტებს შორის, უარი ეთქვათ შიიტობის ყველა განმასხვავებელ დოგმაზე, დაწყებული პირველი სამი ხალიფის უარყოფიდან. ამ კეთილშობილური საბაბით ნადირი მოისწრაფოდა გაეერთიანებინა თავის ხელისუფლების ქვეშ ირანისა და ოსმალეთის სახელმწიფოები. ეს გეგმები უშლ გამოიცნო ოსმალეთმა (A. A d a m o v, Ирак Арабский, Петербург., 1912, с. 363).

* ფათე (فاتة — فاتة) დასაწყისი, შესავალი, პირველი თავი ყურანისა, რომელსაც მუსლიმები ისევე იზიარებენ, როგორც „შაჰად ჩვენოს“ ქრისტიანები (Я г е л о. Полный персидско-арабско-русский словарь. с. 1105).

წავთავის ადგილას მოტყუებულნი და უბედურნი. ვერ შეძლეს სწორად გაეაზრებინათ: თუ მან არ დაინდო ჩვენი მეფე, არამედ ასეთნაირად მოექცა მას, ამის შემდეგ რაღას გვიზამდა ჩვენ? აგრეთვე (ცნობილია), რომ ვინც ძლიერს მოერევა, მისი საბოლოო მიზანი იქნება იმისი სახლის დარბევაც. ასევე, ვინც ჭებალეს მოკლავს, ის არც ბაღს დაინდობს. როგორც (უგნურმა) ცხვრებმა, ისე დაიყენეს თავიანთ მწყემსად მგელი.

Л. С. ДАВЛИАНИДЗЕ

СОЧИНЕНИЕ АКОПА ШАМАХЕЦИ «ПОХОДЫ ТАМАЗ-КУЛИ-ХАНА И ИЗБРАНИЕ ЕГО ШАХОМ»

Резюме

Труд армянского писателя XVIII века Акопа Шамахеци «Походы Тамаз-Кули-Хана и избрание его шахом» содержит ценный материал для изучения истории стран Закавказья.

Настоящая работа представляет публикацию грузинского перевода произведения Шамахеци с примечаниями.

XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ოსმალური დოკუმენტური
წყაროები ფოთის ციხის შესახებ

XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში ამიერკავკასიის ქვეყნებში ოსმალთა ლაშქრობის თაობაზე ოსმალურ დოკუმენტურ წყაროებში საინტერესო ცნობებია დაცული. ეს დოკუმენტები — ფირმანები, ბერათები, არზუჰალები, დავთრები და სხვ. დღეს თურქეთის არქივებში ინახება. მაგრამ უკანასკნელ ხანებში XVI—XIX სს. საქართველოსა და ამიერკავკასიის ისტორიის თურქული დოკუმენტური წყაროები უხვად აღმოჩნდა ბულგარეთის სახალხო რესპუბლიკაში, ქალაქ სოფიის კირილე და მეთოდეს სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ორიენტალისტიკის განყოფილების არქივში. აქვე ინახება თურქული წყაროები ყირიმის, რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობებისა და სხვათა შესახებ. საერთოდ თურქული დოკუმენტების რაოდენობა ერთ მილიონამდე აღწევს. აქ არაერთი საინტერესო თურქული დოკუმენტია დაცული XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში ოსმალთა ლაშქრობაზე საქართველოსა და ამიერკავკასიაში. ამ დოკუმენტების მონაცემების მიხედვით მეტად საინტერესო ფაქტები ამჟღავნდება.

ცხადი ხდება თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ოსმალეთი საქართველოს ცალკეულ პუნქტებს და განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ციხე-ქალაქებს. ამ დოკუმენტების მიხედვით, ნათელი ხდება თუ რა მდგომარეობაში იყო ამ პერიოდის დასავლეთ საქართველოს ქალაქები, რამდენად იყო აქ გაბატონებული ოსმალეთის ხელისუფლება და როგორ ზრუნავდა იგი ამ ადგილების გასამაგრებლად. არქივში ასობით დოკუმენტია, რომელიც გაცემულია სულთნის, დიდვეზირის, დევთერდარის, თუ სხვა სახელმწიფო მოღვაწის მიერ დასავლეთ საქართველოს ქალაქების — სოხუმის, ანაკოფიის, ფოთის, ქუთაისის, ბაღდადის, ბათუმის, გონიოს, ანაკლიის, რუხის ციხის და სხვა ქალაქებისადმი, ოსმალთა ხელისუფალნი ამ დოკუმენტების მიხედვით, ყოველნაირად ცდილობდნენ აღნიშნული ადგილების გამაგრებას, გაძლიერებული სამხედრო ძალების ჩაყენებას, საჭურვლითა და სურსათით მომარაგებას და სხვ.

ბუნებრივია, ოსმალთა ხელისუფლება ამიერკავკასიაში ლაშქრობის დროს ყურადღებას გაამახვილებდა აღნიშნული სანაპირო ქალაქების მიმართ, მაგრამ იგი გაცილებით მეტ ყურადღებას აქცევდა აღმოსავლეთ საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქალაქებს. ამავე არქივში ინახება ოსმალთა ხელისუფლების მიერ გაცემული დოკუმენტები თბილისის, ახალციხის, გორის, განჯის, ნახჭევანის, ერევნისა და სხვა ქალაქებისადმი, რომლებშიც ოსმალთა სამხედრო ძალები იყო ჩაყენებული.

ბულგარეთის არქივში საქართველოს შესახებ არსებული თურქული წყა-

როების კოლექციიდან ჩვენ ქვემოთ ვაქვეყნებთ რამდენიმე დოკუმენტს — ბერათს, რომელიც ოსმალეთის იმპერიის საფინანსო უწყების მეთაურის ე. წ. ბაშ-დევთერდარის მიერ არის გაცემული. აღნიშნული ბერათები, სულ თვრამეტი, ერთად ინახება ამავე არქივის კონსტანტინოპოლის კოლექციაში. [შიფრი: LIF 19/25]. ამ თვრამეტი ბერათიდან ჩვენ მხოლოდ ცხრას ვაქვეყნებთ, რადგან დანარჩენი ბერათები ზუსტად ერთნაირი შინაარსისაა და აღრესატი არაა მითითებული, ე. ი. დოკუმენტში არაა ჩაწერილი თუ ვის ეძლევა ბერათი, თუმცა სახელის ჩასაწერად ადგილი დატოვებულია. ბერათი გამზადებულია ამა თუ იმ პირისათვის გასაცემად და ფოთის ციხეში გარკვეული სამხედრო ვალდებულების — თოფჩის თანამდებობის შესასრულებლად, დღიური სარგოთი — ხუთი ახჩა. ამიტომ ჩვენ მსგავსი ბერათებიდან ნიმუშად მხოლოდ ერთ ბერათს ვაქვეყნებთ, რომლის აღდევატურია დანარჩენი ცხრა. აშკარაა, რომ ოსმალეთის საფინანსო უწყების მიერ ბერათების გასაცემად გამზადებაც გარკვეული სამზადისი იყო ფოთის ციხეში სამხედრო ძალების გასაძლიერებლად.

სხვა ბერათების მიხედვით, სულთნის ხელისუფლება ფოთის ციხეში ნიშნავს სამხედრო თანამდებობის პირებს: თოფჩი-ბაშის, ქეთხუდას, თოფჩის, ალემდარს, ბოლუქ-ბაშის და სხვ. უნიშნავს მათ სარჩოს სხვადასხვა ოდენობით. ბერათებიდან ჩანს, რომ მიმდინარეობს ფოთის ციხის განახლება, აღწერა და ახალი სამხედრო ძალებით შევსება.

ამავე არქივში აღმოჩნდა კიდევ ერთი ბერათი [შიფრი: OAK 143/8], ძალიან დაზიანებული, რომლის მნიშვნელოვანი ნაწილი არ იკითხება, მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ იგი ფოთის ციხეში თოფჩის დანიშვნას ეხება და შინაარსითაც ზუსტად ემთხვევა ჩვენს ხელთ არსებულ ბერათებს, ბერათის შედგენის თარიღიც ერთნაირია — 1724 წლის 5 აგვისტო.

თვრამეტი ბერათიდან თექვსმეტი გაცემულია ზუსტად ერთსა და იმავე დღეს — 1136 წლის 15 ზილკადეს - 1724 წლის 5 აგვისტოს. დანარჩენ ორ ბერათს ბოლოში არ აწერია შედგენის თარიღი და ადგილი.

თითქმის ყველა ბერათის აღრესატის სახელი, თარიღი და ადგილი ჩაწერილია სხვა ხელითა და სხვა მელნით. მაგ., ბერათში ჩაწერილია სახელები: მეჰმედ იბრაჰიმი, აჰმედ რასული, სულეიმან აბდულლაჰი, მეჰმედ აბდულლაჰი, მეჰმედ აჰმედი და სხვა, რომელთაც ებოძათ ეს ბერათები და სხვადასხვა თანამდებობაზე დაინიშნენ ფოთის ციხეში. რომელიმე პირის მწყობრიდან გამოსვლის ან გარდაცვალების შემთხვევაში ახლის დასანიშნად ოსმალეთის საფინანსო უწყების სათანადო ორგანოს მიერ მომზადებული იყო ბერათის ტექსტები, რომლებშიც მხოლოდ ახლად დანიშნული პირის სახელის ჩაწერა იყო საჭირო.

თუ რა ქული ტექსტი

هوالمعين

احمد خان بن محمد مظفر دايم

برات

[1] نشان شريف عاليشان سامی مکان سلطانی و طغرای غرای جهان ستان
خاقانی حکمی اولدر که [2] ابازہ قيسندہ مجدداً بناسنه مباشرت اولنان فاش قلعه سی

محافظه‌سی ایچون یرلو جماعتاری* ترتیب و ترسانه^۲ عامره مه کتخداسی موسی دام
 اقباله معرفتيله تحرير و اعلامی کلدکده براتلری ویرلمک اوزره صادر اولان فرمان [3]
 عالیشان موجبنه میرمیران مومی‌ایله عرض اتمکله قلم^۳ مزبوره به مجدداً تحریر و وضع
 اولنان طوبجیان جماعتنه یومی اوتوز اچه علوفه ایله اشبو رافع توقیع رفیع عالشان
 خاقانی قدوة الامثال و الاقران حسن محمد زید قدرة [4] طوبجی باشی نصب و
 تعیین اولنمق تلخیص اولندقته موجبنه فرمان عالشان صادر اولمغین حقنده مزید
 عنایت پادشاهانم ظهوره کورتوب تلخیص موجبنه ییک یوز اوتوز التی سنه‌سی ذی
 القعدة سینک اون [5] دردنجی کونندن محلینه قید ایدوب بو برات هایون ویردم
 و بیوردمکه مزبور حسن محمد زید قدرت واروب قلم^۴ مزبوره طوبجی باشی اولوب
 ادای خدمت ایلدکدن صکرة مستحق اولدیغی یومی اوتوز اچه علوفه‌سنی [6] سایر
 نفراتيله مآ حواله اولنه شویله بله‌لر علامت شرفه اعتماد قیله‌لر. تحریراً فی الیوم
 الخامس عشر من شهر ذی القعدة لسنة ست و ثلاثین و مایه و الف

بحق
 قسطنطينه
 المحروسه

ერთი ფურცელი. 48,3X66,3 (28X32) სმ. შვიდი სტრიქონი. დივანის ხელი, შავი მელანა, ნაწერი სქელ, თეთრ ქაღალდზე. მეორე გვერდზე დასმულია ე. წ. „ქუიჩუკლუ იმზა“ — მთავარი დევეთერდარის ხელმოწერა. მარჯვენა მხარეს აწერია: „პირველი მოანგარიშე“ („მუჰასებე-ი ევველ“). რაც ნიშნავს იმას, რომ ბერათი მოწონებულია მის მიერ. მარცხენა ზედა მხარეს აღნიშნულია: „ზემოხსენებული სერ თოფჩი“. შიფრი: HSKM, 117 19/25.

თურქული თარგმანი

ალაპი შეეწიოს

[თულრა] აჰმედ ხანი* ძე მეჰმედისა, მარად გამარჯვებული

ბერათი

უწმინდესი მაღალღირსეული ბრძანება, უმაღლესი სასულთნო ნიშანი და ბრწყინვალეობა, მსოფლიო მპყრობელის სამეუფეო თულრა ისაა, რომ აფხაზეთის სანაპიროზე, ფოთის ციხის დასაცავად, რომლის განახლებას შეუდგნენ, ადგილობრივი ჯამათი წესრიგში იქნეს მოყვანილი და ჩემი სახელმწიფო

* ეს საიტყ — جماعتلری — ტყსტში ორჯერაა ნახმარი.

* სულთანი აჰმედ III (1703—1730).

ვერფის ქეთხუდას¹ — მუსას — ხანგრძლივი იყოს მისი ბედნიერება — მეშვეობით წერილი და ცნობა როდესაც მივა, ბერათის ბოძების საფუძველზე გატეხული მაღალლირსეული ფირმანის [3] თანახმად ზემოხსენებული მირმირანის წარდგინებით აღნიშნულ ციხეში ხელახალი აღწერა (ჩატარდეს) და იქ მყოფი თოფჩიების² ჯამათისათვის დღიური 30 ახჩა ულუფა გარდაიკვეთოს. როდესაც კემშარიტი დიდებულების მეუფების მქონე, თანასწორთა და თანატოლთა შორის უპირველესის — ჰასან მეჰმედის — იდილოს მისმა ღირსებამ — თოფჩი-ბაშად³ დანიშვნის წერილობითი ბერათი მივა, ბოძებული მაღალლირსეული ფირმანის თანახმად ჩემი უდიდესი სამეუფეო წყალობა დადასტურდეს და წერილობითი მოწმობის თანახმად 1136 წლის ზილკაადეს მეთოთხმეტე დღიდან⁴ იმ ადგილას დაინიშნოს. ეს უავგუსტოესი ბერათი გიბოძეთ და ებრძანებ, რომ ზემოხსენებული ჰასან მეჰმედი — იდილოს მისმა ღირსებამ — მივიდეს და აღნიშნულ ციხეში თოფჩი-ბაში გახდეს. სამსახურის დაკავების შემდეგ უფლება მიეცეს დღიური 30 ახჩა ულუფა [6] სხვა სამხედრო პირებთან ერთად ერთდროულად მიიღოს. ასე იცოდეთ, მაღალლირსეულ ნიშნის ენდეთ.

დაიწერა 1136 წლის ზილკაადეს თვის 15-ს⁵.

ადგილი

ლეთივდაცული კონსტანტინიეს რეზიდენციაში.

هو الممين

احمد خان بن محمد مظفر دايم
برات

[1] نشان شريف عاليشان سامی مکان سلطانی و طفرای غرای جهان ستان
خاقانی حکمی اولدر که [2] ابازه قيسنده مجدداً بناسنه مباشرت اولنان فاش قلمهسی
چون يرلو نقراتی جماعتلری ترتیبی و ترسانه عامر مه كتخداسی امير و العمر
انكرام موسی دام [3] و اقباله مفراتيله تحرير و اعلامی كلدكده برانلری ويرلك
فرمانم اولمغه و ميرميران موسی اليه دخی عرض ايتمكه قلمه مزبوره به مجدداً تحرير
و وضع اولنان يرلو طوبچيان جماعته يومی [4] اون سكر اچچه علوفه اليه اشبو

¹ ქეთხუდა — მაღალი სახელმწიფო თანამდებობის პირების დაჯავშნათა შემსრულებელ სხვადასხვა კატეგორიის მოხელეებს ქეთხუდა ეწოდებოდა. იგი ხალხში „ქაჰას“ სახელწოდებით იყო ცნობილი. (დაწერილობითი იხ. Mehmet Zeki Pakalin, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II. fasikül XII, İstanbul, 1946, გვ. 251).

² თოფჩი — თოფჩიები ან მეზარაზენები — ეწოდებოდა ოსმალეთის სახელმწიფო ლაშქრის ე. წ. „აჟდ-კულუს“ ერთ-ერთ სახეობას. თოფჩიები ოსმალეთის შეიარაღებულ ძალებში მნიშვნელოვან ძალას წარმოადგენდნენ და მთელ რიგ ცალკეულ ჯგუფებად იყვნენ დაყოფილნი (იხ. Mehmet Zeki Pakalin, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü II. 1951. İstanbul, გვ. 512—513).

³ თოფჩი-ბაში — ოსმალეთის სახელმწიფო ლაშქრის ერთ-ერთი სახეობის — თოფჩიების მეთაურის სახელწოდება. მათი ერთ-ერთი მოვალეობა იყო ამა თუ იმ გამაგრებულ ციხესიმაგრეში ყოფნასთან სამხედრო იარაღებითა და საჭურველთა მოვარაგებით ლაშქარი (იხ. Mehmet Zeki Pakalin, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü II, 1951. İstanbul, გვ. 512).

⁴ 1136 წლის ზილკაადეს 14-ე დღე — 1724 წლის 4 აგვისტო.

⁵ 1136 წ. ზილკაადეს 15—1724 წლის 5 აგვისტო.

رافع توقيع رفيع الشان خاقاني محمد ابراهيم زيد قدرة كتنخدا نصب و تعيين اولنمق فرمانم اولمعين حقده مزید عنايت پادشاهانم [5] ظموره كتوروب تلخيص موجبنجه بيك يوز اونوز التي سنهسى ذىالقمدهسينك اون دردنجى كوندن محلينه قيد ايدوب بو برات همايون ويردم ويوردمكى مزبور [6] واروب قلمه مزبوره جماعتى مرقومه كتنخدا اولوب اداى خدمت ايلدكدن صكره مستحق اولدينى يومى اون سكر اقچه علوهسى ساير يولداشلىله [7] معاً حواله اولكه شوبه بله لر علامت شريفه اعتماد قيله لر .

تحريراً فى اليوم الخامس من ذى القمده

سنه ست و ثلاثين و مائة و الف

بمقام

قضاطينيه

ერთი ფურცელი, ზომა: 36X65,6 (28X28,5) სმ. რეა სტრიქონი, დივანის ხელი. პელანი შავი. ნაწერია სქელ, თეთრ ქაღალდზე. მეორე გვერდზე დასმულია „კუირუკლუ იშა“ — მთავარი დევეთერდარის ხელმოწერა. მარჯვენა მხარეს აწერია: „პირველი მოანგარიშე“ („მუპასებე-ი ეველ“), რაც ნიშნავს იმას, რომ ბერათი მოწონებულია მის მიერ. მარჯვენა ზედა მხარეს მიწერილია: „ზემოხსენებული თოფჩიების ქეთხულა“. შიფრი: HSBKM UΓ 19/25.

ქართული თარგმანი

ალაპი შეეწიოს

[თულრა] აჰმედ ხანი ძე მეჰმედისა, მარად გამარჯვებული

ბერათი

უწმინდესი მაღალღირსეული ბრძანება, უმაღლესი სასულთნო ნიშანი და ბრწყინვალეობა, მსოფლიოს მპყრობელის სამეუფეო თულრა ისაა, რომ აფხაზეთის სანაპიროზე, ფოთის ციხის დასაცავად, რომლის განახლებას შეუდგნენ, ადგილობრივ ქარისკაცთა ჯამაათი წესრიგში იქნეს მოყვანილი და ჩემი სახელმწიფო ვერფის ქეთხუდას, დიდებული ამირთა ამირი მუსას—ხანგრძლივი და ბედნიერი იყოს — მეშვეობით წერილი და ცნობა როდესაც მივა, ჩემი ფირმანით ბერათების ბოძებისა და ზემოხსენებული მირმირანის წარდგინებითაც აღნიშნული ციხე ხელახლა აღწერილ იქნას და იქ მყოფი ადგილობრივი თოფჩიების ჯამაათს დღიური 18 ახჩა ულუფა გარდაეკეთოს. რადგანაც ჰეშ-მარიტი დიდებულების მეუფების მქონე მეჰმედ იბრაჰიმის — ილიდოს მისმა ღირსებამ — ქეთხუდად დანიშვნის ჩემი ფირმანი გამოვიდა, მის თანახმად ჩემი უდიდესი სამეუფეო წყალობა დადასტურდეს და წერილობითი მოწმობის საფუძველზე 1136 წლის ზილკაადეს მეოთხემეტე დღიდან იმ ადგილას დაინიშნოს. ეს უავეგუსტოესი ბერათი გიბოძეთ და ებრძანებ, რომ ზემოხსენებული მივიდეს აღნიშნულ ციხეში, ხსენებული ჯამაათის ქეთხულა გახდეს და სამსახურის დაკავების შემდეგ უფლება მიეცეს დღიური 18 ახჩა ულუფა სხვა

ოილდაშებთან¹ ერთად [6] ერთდროულად მიიღოს. ასე იცოდეთ, მაღალღირსეულ ნიშანს ენდეთ.

დაიწერა 1136 წლის ზილჟადეს 15-ს.

ადგილი
კონსტანტინიეს რეზიდენციაში.

هو المعين
احمد خان بن محمد مظفر دايم
برات

[1] نشان شرف عاليشان سامی مکان سلطانی و طفرای غرای جهان ستان
خاقانی حکمی اولدر که [2] اجازه قیسندہ مجددًا بناسنه مباشرت اولنان فاش قلمه سی
محافظه سی یچون ترسانه عامره مه کتخلاسی موسی دام اقبالیک [3] معرفتیه تحریر و
تعیین اولنان طوبیجان جماعتندن یومی بی افچه علوه ایله طوبچی نصب و تعیین
اولنان اشبو دارنده فرمان [4] همایون احمد رسول حقنده مزید عنایت پادشاهانم
ظهوره کتوروب تلخیص موجبجه ییک یوز اوتوز اتی سنه سی ذی القعدة سنیک [5]
اون دردنجی کوندن بو برات همایون و یردم و بیوردمکی مزبور واروب قلمه
مزبورمه طوبچی اولوب ادای خزمت [6] ایلدکدن صکره مستحق اولدیغی علوه سی
سایر یولداشلر یله مآ حواله اولنه شویله بله لر علامت شریفه اعتماد قیله لر .
تحریر فی الیوم الخامس عشر من شهر ذی القعدة سنه ست و ثلاثین و مایه
و الف

بمقام
قطنطینیہ

ერთი ფურცელი, ზომა: 25×66,5 (18,6×30). რვა სტრუქონი, დივანის ხელი, მელანი შავი
ნაწერი სპელ, თეთრ კალაღზე. მეორე გვერდზე დაწულია „ქუჩიუკლუ მზა“ — მთავარი დე-
თერდარის ხელმოწერა. მარჯვენა მხარეს მიწერილია „პირველი მოანგარიშე“ („მუქასეზე-ი ევეელ“),
რაც ნიშნავს იმას, რომ ბერათი მოწონებულია მის მიერ. მარჯვენა ზედა მხარეს აწერია: „ზემოხსე-
ნებული თოფჩი“. შიფრი: НКМ ЦГ 19/25.

ქ ა რ თ უ ლ ი თ ა რ გ მ ა ნ ი

ალაპი შეეწიოს
[თულრა] აჰმედ ხანი ძე მეჰმედისა, მარად გამარჯვებული
ბ ე რ ა თ ი

უწმინდესი მაღალღირსეული ბრძანება, უმაღლესი სასულთნო ნიშანი და
ბრწყინვალეობა, მსოფლიოს მპყრობელის სამეფოთნო თულრა ისაა, რომ აფხა-

¹ იოლდაშ—იანიჩართა კორპუსის წევრის, ჯარისკაცის სახელწოდება. ასე მიმართავენ
ერთმანეთს იანიჩარები (იხ. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü,
III. fasikül XVIII. 1954. İstanbul, გვ. 638).

ზეთის სანაპიროზე, ფოთის ციხის დასაცავად, რომლის განახლებას შეუდგნენ, ჩემი სახელმწიფო ვერფის ქეთხუდას — მუსას — ხანგრძლივი იყოს მისი ბედნიერება — მეშვეობით აღწერილი და დანიშნული თოფჩიების ჯამაათიდან დღიური ხუთი ახჩა ულუფათი თოფჩად დანიშვნის შემცველი უავგუსტოესი ფირმანი როდესაც მიაღწევს, აჰმედ რასულის შესახებ ჩემი უდიდესი სამეფო წყალობა დადასტურდეს და წერილობითი მოწმობის თანახმად 1136 წლის ზილკაადეს მეთოთხმეტე დღიდან ეს უავგუსტოესი ბერათი გიბოძეთ და ვბრძანებ, რომ შემოსენებული მივიღეს, აღნიშნულ ციხეში თოფჩი განდეს და სამსახურის დაკავების შემდეგ უფლება მიეცეს მისთვის გარდაკვეთილი ულუფა სხვა იოლდაშებთან ერთად ერთდროულად მიიღოს. ასე იცოდეთ, მაღალღირსეულ ნიშანს ენდეთ.

დაიწერა 1136 წლის ზილკაადეს თვის 15-ს

აღგილი
კონსტანტინიეს რეზიდენციაში.

هو المعين

احمد خان بن محمد مظفر دايم

برات

[1] نشان شريف عاليشان سامی مکان سلطانی و طفرای غرای جهان ستان خاقانی حکمی اولدر که [2] ابازه قيسنده مجدداً بناسنه مباشرت اولتان فاش قلعہ سی محافظہ سی یچون ترسانہ عامرہ مہ کتخداسی موسی دام اقبالک [3] معرفتہ تحریر و تعیین اولتان طوبچیان جماعتندن یومی بش اقچه علوه ایله طوبچی نصب و تعیین اولتان اشبو دارنده [4] فرمان هومايون سليمان عثمان حقنده مزید عنایت پادشاهانم ظهوره کتوروب تلخیص موجبہ ییک یوز اوتوز التی [5] سنہ سی ذی القعدہ سینک اون دردنجی کونندن بو برات همایون ویردم و بیوردمکی مزبور واروب قلعہ مزبورہ [6] طوبچی اولوب خزمت لازمه سنی ادا ایلدکدن صکره مستحق اولدیقى علوه سی سائر یولداشلیله [7] معاً حواله اولنه شویله بلهتر علامت شریفه اعتماد ایلهلر.

تحریراً فی اليوم الخامس عشر من ذی القعدہ سنہ ست و ثلاثین و مایة و الف

بمقام

قسطنطنیه

ერთი ფურცელი, ზომა: 25×67,4 (18,5×31) სმ. რვა სტრიქონი, დივანის ხელი, მელანი შავი, ნაწერი სქელ, თეთრ ქაღალდზე. მეორე გვერდზე დამწულია „ქუჩიჯულე იშა“ — მთავარი დევთერდარის ხელმოწერა. მარჯვენა მხარეს მიწერილია: „პირველი მოანგარიში“ („შუქასებე-ი ეველ“), რაც ნიშნავს იმას, რომ ბერათი მოწონებულია მის მიერ. მარცხენა ზედა მხარეს აწერია: „სხენებული თოფჩი“. შიგრი: H5KM II 19/25

ქართული თარგმანი

ალაპი შეეწიოს

[თულრა] აპმელ ხანი ძე მეჰმედისა, მარად გამარჯვებული
ბერათი

უწმინდესი მაღალღირსეული ბრძანება, უმაღლესი სასულთნო ნიშანი და ბრწყინვალეობა, მსოფლიოს მპყრობელის სამეფოეო თულრა ისაა, რომ აფხაზეთის სანაპიროზე, ფოთის ციხის დასაცავად, რომლის განახლებას შეუდგნენ, ჩემი სახელმწიფო ვერფის ქეთხუდას—მუსას—ხანგრძლივი იყოს მისი ბედნიერება — მეშვეობით აღწერილი და დანიშნული თოფჩიების ჯამათიდან ღლეული ხუთი ახჩა ულუფათი თოფჩად დანიშნის შემცველი უავგუსტოესი ფირმანი როდესაც მიადწევს, სულეიმან ოსმანის შესახებ ჩემი უდიდესი სამეფოეო წყალობა დადასტურდეს და წერილობითი მოწმობის თანახმად 1136 წლის ზილკაადეს მეთოთხმეტე დღიდან ეს უავგუსტოესი ბერათი გიბოძეთ და ებრძანებ, რომ ზემოხსენებული მივიდეს, აღნიშნულ ციხეში თოფჩი გახდეს და სათანადო სამსახურის დაკავების შემდეგ მისთვის გარდაკვეთილი ულუფა სხვა იოლდამებთან ერთად ერთდროულად მიიღოს. ასე იცოდეთ მაღალღირსეულ ნიშანს ენდეთ.

დაიწერა 1136 წლის ზილკაადეს 15-ს.

ადგილი

კონსტანტინიის რეზიდენციამში.

هو المعين

احمد خان محمد مظفر دايم

برات

[1] نشان شريف عاليشان سامی مکان سلطانی و طفرای غرای جهان ستان
خاقانی حکمی اولدرکی [2] ابازہ قيسندہ مجددا بناسنه مباشرت اولنان فاش قلعہسی
محافظہسی یچون ترسانہ و عامرہ کتخداسی دام اقبالینک معرفتیلہ [3] تحریر و
تعیین اولنان طوبچیان جماعتندن یومی بش افچہ علوفہ ایلہ طوبچی بہص و تعیین
اولان اشبو دارندہ فرمان ہمایون [4] محمد ابراہم حقندہ مزید عنایت یادشاہانم
ظہورہ کتوروب تلخیص مجنبجہ یک یوز اوتوز اتی سنہسی ذی القعدہ سینک [5]
اون خردنچی کوندن بو برات ہمایون ویردم و بیوردمکی مزبور واروب قلعہ
مزبورہ طوبچی اولوب ادای [6] حزمۃ ایلدکدن صکرہ مستحق اولدیغی علوفہسی
سایر یولداشلر یلہ مآ حوالہ اولنہ شویلہ بلہلر علامت شریفہ [7] اعتماد قیلہلر .

تحریراً فی اليوم الخامس عشر من ذی القعدہ سنہ ست و ثلاثین و
مایہ و الف

قطنطینیہ

المحمیہ

ერთი ფურცელი, ზომა: 24,6×67,8 (18,6×34) სმ. რვა სტრიქონი, დივანის ხელი, მელანი შავი, ნაწერი სქელ. თეთრ კალალზე. მეორე გვერდზე დასმულია „ქუთაისელები“ — მთავარი დევთერდარის ხელმოწერა. მარჯვენა მხარეს მიწერილია: „პირველი მოანგარიშე“ (მუჰასებე-ი ევ-ველი), რაც ნიშნავს იმას, რომ ბერათი მოწონებულია მის მიერ. მარცხენა ზედა კუთხეში აწერია: „სხუნებული თოფჩი“. შიგრი: HSKM II 19/25.

ქ ა რ თ უ ლ ი თ ა რ გ მ ა ნ ი

ალაპი შეეწიოს

[თულრა] აჰმედ ხანი ძე მეჰმედისა, მარად გამარჯვებული

ბ ე რ ა თ ი

უწმინდესი მაღალღირსეული ბრძანება, უმაღლესი სასულთნო ნიშანი და ბრწყინვალეობა, მსოფლიოს მპყრობელის სამეუფეო თულრა ისაა, რომ აფხაზეთის სანაპიროზე, ფოთის ციხის დასაცავად, რომლის განახლებას შეუდგნენ, ჩემი სახელმწიფო ვერფის ქეთხუდას—მუსას—ხანგრძლივი იყოს მისი ბედნიერება — მეშვეობით აღწერილი და დანიშნული თოფჩიების ჯამაათიდან დღიური ხუთი ახჩა ულუფათი თოფჩად დანიშნვის შემცველი უავგუსტოესი ფირმანი როდესაც მიაღწევს, მეჰმედ იბრაჰიმის შესახებ ჩემი უდიდესი სამეუფეო წყალობა დადასტურდეს. წერილობითი მოწმობის თანახმად 1136 წლის ზილკაადეს მეთოთხმეტე დღიდან ეს უავგუსტოესი ბერათი გიბოძეთ და ვბრძანებ, რომ ზემოხსენებული მივიდეს, ხსენებულ ციხეში თოფჩი გახდეს და სამსახურის დაკავების შემდეგ მისთვის გარდაკვეთილი ულუფა სხვა იოლდაშებთან ერთად ერთდროულად მიიღოს. ასე იცოდეთ, მაღალღირსეულ ნიშანს ენდეთ.

დაიწერა 1136 წლის ზილკაადეს 15-ს

ღვთივდაცული კონსტანტინიეს რეზიდენციაში

هو الممين

احمد خان بن محمد مظفر دايم

برات

[1] نشان شريف عاليشان سامي مكان سلطاني و طفرای غرای جهان ستان خاقاني حکمي اولدرکه [3] ابازه قيسنده مجدداً بناسنه مباشرت اولنان فاش قلعہ سی محافظہ سی یچون ترسانہ عامرہمہ کتخداسی دام اقبالينک [3] معرفتہ تحریر و تعيين اولنان طوبچيان جماعتندن يومی بش اقچه علوفہ یله طوبچی نصب و تعيين اولنان اشبو دارنده [4] فرمان همايون محمد احمد حقنده مزید عنایت پادشاهانم ظہورہ کتوروب تلخیص موجبہ یک یوز اوتوز التي [5] سنہ سی ذی القعده سینک اون دردنجی کونندن بو برات همايون ويردم و بیوردمکی مزبور واروب قلعہ [6]

مزبورده طوبجی اولوب ادای حزمیت ایلدکدن صکره مستحق اولدیغی علوفهسی سائر
یولداشلیریله [7] مآ حواله اولنه شویله بلر علامت شریفه اعتماد قیله لر .

تحریراً فی الیوم الخامس عشر من ذی القعدة لسنة ست و ثلاثین و
مائة و الف

بمقام

قسطنطینیہ

ერთი ფურცელი, ზომა: 24,8×66,5 (18×32,5) სმ. ცხრა სტრიქონი. დივანის ხელი, მელანი შა-
ვი ნაწერია სქელ, თეთრ ქაღალდზე. მეორე გვერდზე დასმულია „კუთრულე იშა“—მთავარი დეე-
თერდარის ხელმოწერა. მარჯვენა მხარეს მიწერილია: „პირველი მოანგარიშე“ („მუქასებე-ი ევ-
ველ“), რაც ნიშნავს იმას, რომ ბერათი მოწონებულია მის მიერ. მარცხენა ზედა მხარეს აწერია:
„ხსენებული თოფჩი“. შიფრი: HSKM 47 19/25.

ქ ა რ თ უ ლ ი თ ა რ გ მ ა ნ ი

ალაპი შეეწიოს

[თულრა] აჰმედ ხანი ძე მეჰმედისა, მარად გამარჯვებული

ბ ე რ ა თ ი

უწმინდესი მაღალღირსეული ბრძანება, უმაღლესი სასულთნო ნიშანი და
ბრწყინვალეობა, მსოფლიოს მპყრობელის სამეუფეო თულრა ისაა, რომ აფხა-
ზეთის სანაპიროზე, ფოთის ციხის დასაცავად, რომლის განახლებას შეუდგნენ,
ჩემი სახელმწიფო ვერფის ქეთხუდას—მუსას—ხანგრძლივი იყოს მისი ბედნიე-
რება—მეშვეობით აღწერილი და დანიშნული თოფჩიების ჯამათიდან დღიური
ხუთი ახჩა ულუფათი თოფჩად დანიშვნის შემცველი უავგუსტოესი ფირმანი
როდესაც მიაღწევს, მეჰმედ აჰმედის შესახებ ჩემი უდიდესი სამეუფო წყა-
ლობა დადასტურდეს. წერილობითი მოწმობის თანახმად 1136 წლის ზილკაა-
დეს მეთოთხმეტე დღიდან ეს უავგუსტოესი ბერათი გიბოძეთ და ებრძანებ,
რომ ზემოხსენებული მგვიდეს, ხსენებულ ციხეში თოფჩი გახდეს და სამსა-
ხურის დაკავების შემდეგ მისთვის გარდაკვეთილი ულუფა სხვა იოლდაშებთან
ერთად ერთდროულად მიიღოს. ასე იცოდეთ, მაღალღირსეულ ნიშანს ენდეთ.

დაიწერა 1136 წლის ზილკაადეს 15-ს

ადგილი

კონსტანტინიეს რეზიდენციაში.

هو المعین

احمد خان بن محمد مظفر دایما

برات

[1] نشان شریف عالیخان سامی مکان سلطانی و طفرای غرای جهان ستان
خاقانی حکمی اولدرکه [2] ابازه قیسندہ مجددًا بناسنه مباشرت اولنان فاش قلمهسی

محافظه‌سی ییچون ترسانه عامره مه کتخداسی [3] موسی دام اقبالنک معرفتله تحریر و تعیین اولتان یرلو طوبجیان جماعتنه یومی اون ایکی اقچه علوفه ایله عالمدار نصب و تعیین اولتان [4] اشبو دارنده فرمان همایون محمد عبد الله حقنده مزید عنایت پادشاهانم ظهوره کتوروب تلخیص موجبجه [5] ییک یوز اوتوز التی سنسی ذی القعدة سینک اون دردنجی کونندن بو برات همایون عزتمقرونی ویردم و بیوردمکی [6] مزبور واروب قلعہ مزبوره ده جماعات مرقومه ده عالمدار اولوب ادای حزمه ایاد کندن صکره مستحق اولدیغی یومی اون [7] ایکی اقچه علوفه‌سی سایر یولداشلر یله معا حواله اولنه شو یله بله لر علامت شریفه اعتماد قیلملر.

ერთი ფურცელი, ზომა: 25,2X67,3 (20X34/) სმ. რვა სტრიქონი, დივანის ხელი. მელანი შავი. ნაწერია სქელ. თეთრ ქაღალდზე, მეორე გვერდზე დასმულია „კუთრიუკლუ იზა“ — მთავარი დევეთერდარის ხელმოწერა. მარჯვენა მხარეს მიწერილია: „პირველი მონაგარიშე“ („მუჰასიბე-ი ევველ“), რაც იმას ნიშნავს, რომ ბერათი მოწონებულია მის მიერ. მარცხენა ზედა კუთხეში აწერია: „ხსენებული თოფჩი“. შიფრი: HSKM II 19/25

ქართული თარგმანი

ალაპი შეეწიოს

[თულრა] აჰმედ ხანი ძე მეჰმედისა, მარად გამარჯვებული

ბერათი

უწმინდესი მაღალღირსეული ბრძანება, უმაღლესი სასულთნო ნიშანი და ბრწყინვალეობა, მსოფლიოს მპყრობელის სამეფოეო თულრა ისაა, რომ აფხაზეთის სანაპიროზე, ფოთის ციხის დასაცავად, რომლის განახლებას შეუდგენენ, ჩემი სახელმწიფო ვერფის ქეთხუდას—მუსას—ხანგრძლივი იყოს მისი ბედნიერება — მეშვეობით აღწერილი და დანიშნული ადგილობრივი თოფჩიების ჯამათისათვის დღიური 12 ახჩა ულუფათი ალემდარად¹ დანიშვნის შემცველი უავგუსტოესი ფირმანი მეჰმედ აბდულ-ლაჰის შესახებ როდესაც მივა, ჩემი უდიდესი სამეფოეო წყალობა დადასტურდეს. წერილობითი მოწმობის თანახმად 1136 წლის ზილკადეს მეთოთხმეტე დღიდან დიდებული უავგუსტოესი ბერათი გეზოძათ და ვბრძანებ, რომ ზემოხსენებული მივიდეს, აღნიშნულ ციხეში ხსენებული ჯამათის ალემდარი გახდეს და სამსახურის დაკავების შემდეგ ნება დაერთოს მისთვის განკუთვნილი დღიური 12 ახჩა ულუფა სხვა იოლდაშებთან ერთად ერთდროულად მიიღოს.

ასე იცოდეთ, მაღალღირსეულ ნიშანს ენდეთ.

هو المعين

احمد خان بن محمد مظفر دايم

برات

[1] نشان شريف عاليشان سامی مكن سلطانی و طفرای غرای جهان ستان خاقانی حکمی اولدرکه [2] ابازه قيسنده مجدداً بناسنه مباشرت اولتان فاش قلعہ‌سی

¹ ალემდარი — იგივე ალამდარი, მედროშე. ალამდარობა იანიჩართა კორპუსის ერთ-ერთი მოვალეობა იყო. იხ. Mehmet Zeki Pakalin, დასახ. ნაშრ. ნაკვ. 1. 1946, გვ. 49.

محافظه سی یچون ترسانه^۴ عامره مه کتخداسی [3] موسی دام اقبالینک معرفتیه تحریر و تمین اولنان طوبجیان جماعتندن یومی اون آقچه علوفه ایله سربلوك [4] نصب و تمین اولنان اشبو دارنده^۵ فرمان همایون سایمان عبدالله حقنده مزید عنایت پادشاهانم [5] ظهوره کتوروب تلخیص موجنبه ییک یوز اوتوز التی سنه سی ذی القعدة سینک اون دردنجی کونندن [6] بو برات همایون عزتمقرونی ویردم و بیوردمکی مزبور واروب قلعه مزبوره ده [7] جماعت سربلوكه ملوک باشی اولوب ادای حرمت ایلدکدن^۶ مستحق اولدیغی علوفه سی [8] ساءیر یولداشلرله معا حواله اولنه شویله بله لر علامت شریفه اعتماد قیله لر .

ერთი ფურცელი, ზომა 24,2X66,5 (18,7X31) სმ. რეა სტრიქონი. მელანი შავი, ღივანის ხელი. ნაწერი სქელ, თეთრ ქაღალდზე. მეორე გვერდზე დასმულია „კურიუკლუ იზა“ — მთავარი დევთერდარის ხელმოწერა. მარჯვენა მხარეს მიწერილია: „პირველი მოანგარიშე“ („მუქასებე-ი ევვ-ელ“), რაც ნიშნავს იმას, რომ ბერათი მოწონებულია მის მიერ. მარცხენა ზედა კუთხეში აწერია: „ხსენებული თოფჩიოების სერბოლუქი“. შიფრი: H6'XM 117 19/25.

ქ ა რ თ უ ლ ი თ ა რ გ მ ა ნ ი

ალაპი შეეწიოს

[თულრა] აჰმედ ხანი ძე მეჰმედისა, მარად გამარჯვებული

ბ ე რ ა თ ი

უწმინდესი მაღალღირსეული ბრძანება, უმაღლესი სასულთნო ნიშანი და ბრწყინვალეობა, მსოფლიოს მპყრობელის სამეუფეო თულრა ისაა, რომ აფხაზეთის სანაპიროზე, ფოთის ციხის დასაცავად, რომლის განახლებას შეუდგნენ, ჩემი სახელმწიფო ვერფის ქეთხუდას—მუსას—ხანგრძლივი იყოს მისი ბედნიერება — მეშვეობით აღწერილი და დანიშნული თოფჩიოების ჯამათიდან დღიური ათი ახჩა ულუფას ბოძებისა და სერ-ბოლუქის¹ დანიშვნის შემცველი უავგუსტოესი ფირმანი სულეიმან აბდულლაპის შესახებ როდესაც მივა, ჩემი უდიდესი სამეუფეო წყალობა დადასტურდეს. წერილობითი მოწმობის თანახმად 1136 წლის ზილქაადეს მეთოთხმეტე დღიდან ეს უდიდესი უავგუსტოესი ბერათი გიბოძეთ და ვბრძანებ, რომ ზემოხსენებული მივიდეს, ხსენებულ ციხეში სერ-ბოლუქების ჯამათის ბოლუქებაში² გახდეს. სამსახურის დაკავების შემდეგ

⁴ აქ გამოტოვებულია ერთი სიტყვა — صكرة

¹ სერ-ბოლუქი — ოსმალეთის სამხედრო ორგანიზაციაში ალა-ების ბოლუქების (რაზმების) მეთაურის სახელწოდება.

² ბოლუქ-ბაში — იანიჩართა ოჯახის ორგანიზაციაში ალა-ების ბოლუქების (რაზმების) მეთაურების ჯგუფის უფროსს ბოლუქ-ბაში ეწოდებოდა. იყო „აღმა ბოლუქ-ბაში“ (ეკესი ბოლუქის უფროსი). იანიჩართა ლაშქრის გარდა ოსმალთა სახელმწიფო ლაშქრის ორგანიზაციაში თითოეული ბოლუქის მეთაურსაც ყავდა ბოლუქ-ბაში. იყო აგრეთვე ეიალეთის ლაშქრის მეთაურთა, სეკბანთა, თუფენქჩიოებისა და სხვა სახეობის ლაშქართა მეთაურების ბოლუქ-ბაშიც (იხ. Mehmet Zeki Pakalin, Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü. I. İstanbul, 1946. გვ. 242).

მისთვის განკუთვნილი ულუფა სხვა იოლდაშებთან ერთად ერთდროულად მიიღოს. ასე იცოდეთ, მაღალღირსეულ ნიშანს ენდეთ.

هو المعين

احمد خان بن محمد مظفر دايم

برات

[1] نشان شريف عاليشان سامی مکان سلطانی و طفرای غرای جهان ستان خاقانی حکمی اولدرکه [2] ابازه قيسنده مجدداً بناسنه مباشرت اولنان فاش قلمه سی محافظه سی یچون ترسانه عامره کتخداسی موسی [3] دام اقبالنک معرفتيله تحرير و تعيين اولنان طوبچيان جماعتندن یومی بش اقچه علوفه ايله طوبچی نصب و تعيين اولنان [4] اشبو دارنده فرمان همایون [. ؟] حقنده مزید عنایت پادشاهانم ظهورة کتوروب تلخیص [5] موجبجه بيک یوز اوتوز التي سنه سی ذی القعدة سينک اون دردنجی کونندن بو برات همایون ویردم و بیوردمکی مزبور [6] واروب قلمه مزبوره طوبچی اولوب ادای خزمت ایلدکدن صکره مستحق اولدیغی علوفه سی سائر [7] یولداشلر یله معا حواله اولنه شويله بلر علامت شریفه اعتماد قیالر .

تحریراً فی اليوم الخامس عشر من ذی القعدة لسنه ست و ثلاثین
مايہ والف

بحقام
قسطنطينيه

ერთი ფურცელი. ზომა 24,5×67,5 (18,2×32) სმ. ცხრა სტრიქონი. დივანის ხელი. მელანი შავი, ნაწერი სქელ, თეთრ ქაღალდზე. მეორე გვერდზე დასმულია „კუჩრულუ იშა“ — მთავარი დევთურდარის ხელმოწერა. მარჯვენა მხარეს აწერია: „პირველი მოანგარიშე“ („მუქასებე-ი ევეელ“), რაც ნიშნავს იმას, რომ ბერათი მოწონებულია მის მიერ. მარცხენა ზედა კუთხეში მიწერილია: „სხეზეული თოფჩი“. შიფრი: HSKM 47 19/265.

ქ ა რ თ უ ლ ი თ ა რ გ მ ა ნ ი

ალაჰი შეეწიოს

[თულრა] აჰმედ ხანი ძე მეჰმედისა მარად გამარჯვებული

ბერათი

უწმინდესი მაღალღირსეული ბრძანება უმაღლესი სასულთნო ნიშანი და ბრწყინვალეობა, მსოფლიოს მპყრობელის სამეუფეო თულრა ისაა, რომ აფხაზეთის სანაპიროზე, ფოთის ციხის დასაცავად, რომლის განახლებას შეუდგნენ, ჩემი სახელმწიფო ვერფის ქეთხუდას—მუსას—ხანგაძლივი იყოს მისი ბედნიერება — მეშვეობით აღწერილი და დანიშნული თოფჩიების ჯამათიდან დღიური ხუთი ახჩა ულუფათი თოფჩად დანიშვნის შემცველი უავგუსტოესი ფირმანი როდესაც მიაღწევს [—————?] შესახებ, ჩემი უდიდესი

სამეუფეო წყალობა დადასტურდეს და წერილობითი მოწმობის თანახმად 1136 წლის ზილკაადეს მეთოთხმეტე დღიდან ეს უაგუსტოესი ბერათი გიბო-ქეთ და ვბრძანებ, რომ ზემოხსენებული მივიდეს, აღნიშნულ ციხეში თოფ-ჩი გახდეს. სამსახურის დაკავების შემდეგ ნება ეძლევა თავისი ულუფა სხვა იოლდაშებთან ერთად ერთდროულად მიიღოს. ასე იცოდეთ, მაღალღირსეულ ნიშანს ენდეთ.

დაიწერა 1136 წლის ზილკაადეს 15-ს.

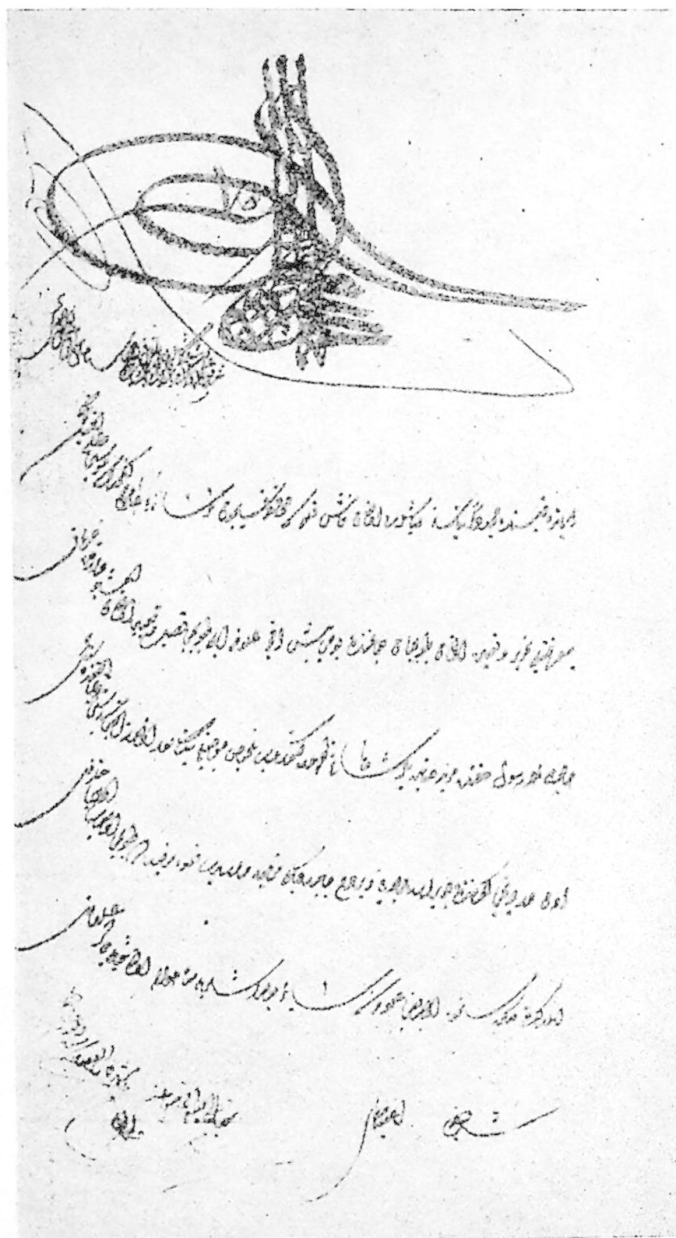
ადგილი
კონსტანტინიეს რეზიდენციაში.

Н. Н. ШЕНГЕЛИЯ

ОСМАНСКИЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII ВЕКА О КРЕПОСТИ ПОТИ

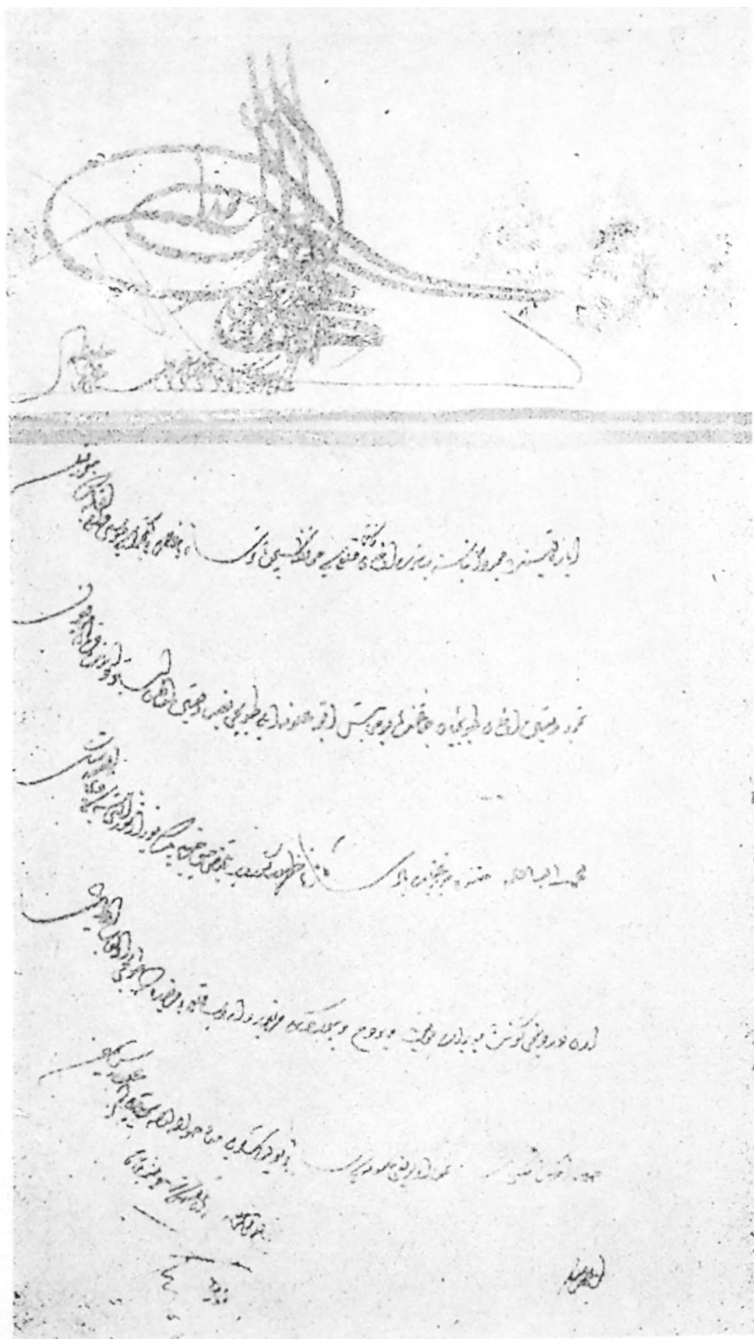
Резюме

В статье публикуются девять турецких бератов, хранящихся в Восточном отделе Народной библиотеки им. Кирилла и Мефодия г. Софии. По этим бератам османское правительство в крепости Потти назначает высших военных служащих — топчи-баши, кетхуду, топчи, алемдара, болук-баши и др. Очевидно, идет усиленное укрепление крепости и обновление военных сил.

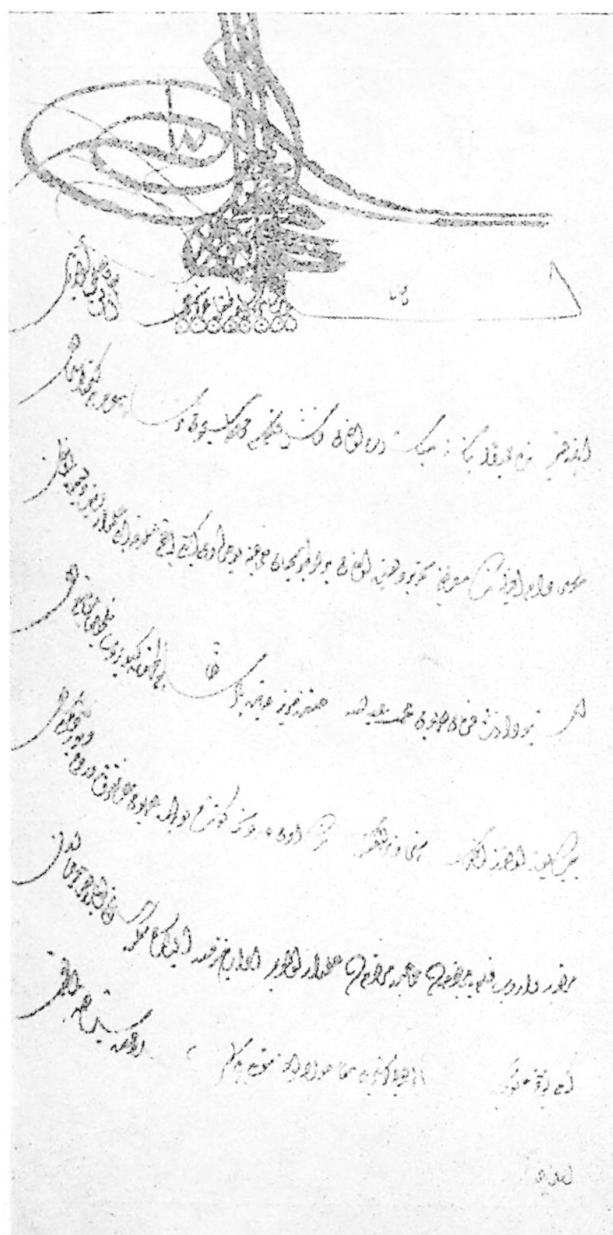

این خبر به دست ما رسید که شما در این روزها
 مشغول به کار هستید و ما نیز در این روزها
 مشغول به کار هستیم و ما نیز در این روزها
 مشغول به کار هستیم و ما نیز در این روزها
 مشغول به کار هستیم و ما نیز در این روزها
 مشغول به کار هستیم و ما نیز در این روزها
 مشغول به کار هستیم و ما نیز در این روزها
 مشغول به کار هستیم و ما نیز در این روزها

სურ. 6.

[illegible][illegible]

ერეკლე II-ის წერილი იერუსალიმის სომეხთა პატრიარქისადმი

საქართველოსა და სომხეთს შორის საუკუნეების მანძილზე მრავალმხრივი, მჭიდრო ურთიერთობა არსებობდა. მართალია, XI საუკუნიდან მოყოლებული სომეხთა ერთი ნაწილი სხვადასხვა ქვეყანაში, მათ შორის საქართველოში, გადასახლდა. მაგრამ მათ არასოდეს დაეიწყოებიან სამშობლო, ოცნებობდნენ, XVIII ს-ის მეორე ნახევარში გეგმებსაც აღგენდნენ, მისი მკვდრებით აღდგენისათვის და ხშირად, გარკვეული მიზეზების გამო, თავიანთი სამშობლოს ბედს საქართველოს უკავშირებდნენ.

წყაროებიდან ჩანს ისიც, რომ საქართველოში მცხოვრებ სომეხებს, უმეტესად მათ შეძლებულ ნაწილს, ურთიერთობა ჰქონდათ როგორც სომხეთთან, ასევე სხვა ქვეყნებში არსებულ სომხურ კოლონიებთან და არ იშურებდნენ მდიდრულ შესაწირავებს სომხური ეკლესია-მონასტრებისათვის.

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ქართველ-სომეხთა ურთიერთობის შესასწავლად მასალები მოიპოვება ქართულ, სომხურ, რუსულ და სხვა ენებზე. როგორც ჩანს, ისინი ჯერ კიდევ არაა მთლიანად გამოვლენილი და გამოქვეყნებული. გამოცემული სომხური წყაროებიდანაც ბევრი თარგმნილი არ არის და ამდენად, მკვლევართა ფართო წრეებისათვის ხელმიუწვდომელია.

იერუსალიმის სომეხ პატრიარქისადმი ერეკლე II-ის წერილში ნათლადაა ნათქვამი, რომ იგი ქართლ-კახეთის მეფის პასუხია პატრიარქის წერილზე. ეს უკანასკნელი ჯერჯერობით ჩვენთვის ცნობილი არაა: შესაძლოა, იგი ჩვენშიც ინახებოდეს და მომავალში გამოვლინდეს, ამით კი, იქნებ ცხადად გაირკვეს, თუ რას სთხოვდა იერუსალიმის სომეხი პატრიარქი მეფე ერეკლეს.

ერეკლე II-ის წერილი ჩვენ ანოვილეთ ტ. სავალანიაძის „იერუსალიმის ისტორიიდან“¹. ჩვენთვის ხელმისაწვდომ საზეცნიერო ლიტერატურაში იგი სხვაგან არ შეგვხვედრია. ქვემოთ მოგვაქვს წერილის გამოქვეყნებული სომხური ტექსტი და მისი ქართული თარგმანი.

*Նորին Սրբազանության Ս. Երան-
ստեղծի և բոլոր Պաղեստինի Հայոց
պատրիարք Տեղ Սուրբազանի պիով
նովին և համարյու սուրբ աշուհի
Որմէ սոք կը ծանուցանեմք թէ մեծ*

მის უწმინდესობას წმ. იერუსალი-
მისა და ყოველი პალესტინის სომეხთა
პატრიარქს უფალ იოვაკიმს სიყვარუ-
ლით მოვიკითხავ და ვეამბორები მის
წმ. მარჯვენას. ამის შემდეგ გაუწყებთ,

¹ Տիգրան Ա. Ք. Սաւաւոնեանց, Պատմութիւն Նրուստեղծի. Գրաքուր բնա-
դիրեն աշխարհաբարսի վերածննդ Մեսրոպ Սպիւսկոյիս Նշանեան, II. Նրուստեղծ, 1931,
շջ. 805.

150

იერუსალიმის სომხური საპატრიარქო, ფაქტიურად, XIV საუკუნეში შეიქმნა³. მის სამწყსოს შეადგენდნენ პალესტინაში, სირიასა და ეგვიპტეში მცხოვრები სომხები. XVII—VIII საუკუნეებში ეს საპატრიარქო გაძლიერდა; მისი პატრიარქები ისწრაფოდნენ თურქეთის ხელისუფალთა დახმარებით მიეღწიათ ეკლესიისაგან დამოუკიდებლობისათვის⁴. ოსმალეთის იმპერიაში არსებული ფეოდალური სეპარატიზმის, ანარქიის პირობებში, XVIII ს-ის მეოთხე მეოთხედში, იერუსალიმის სომეხი პატრიარქები, კერძოდ, მეფე ერეკლეს წერილის აღრესატი იოვაკიმ პატრიარქი (1775—1793) და მათი სამწყსო ცულ დღეში ჩაქცევდნენ. თურქეთის ადგილობრივი ხელისუფალნი აწიოვებდნენ, ყვლეფდნენ მათ. საპატრიარქო ტახტი ვალებში ჩაეარდა⁵. იოვაკიმი იმედოვნებდა, რომ საქართველოსა და რუსეთში მცხოვრები თანამემამულეები დაეხმარებოდნენ; შესაძლოა, ამით აიხსნებოდეს, რომ მან წერილები გაუგზავნა ერეკლე მეფესა და ეკატერინე II-ს⁶. მაგრამ ასეთ შემთხვევაში გაჭირდებოდა ახსნა იმისა, თუ რატომ არ ამბობს მეფე ერეკლე წერილში ყველაფერს და დესპანს ავალებს, რომ ზეპირად გადასცეს პატრიარქს დანაბარები. სახიფათო არ იქნებოდა არც ერთი მხარისათვის, რომ შესაწირაგების შესახებ წერილში ორიოდ სიტყვა მაინც ყოფილიყო, თუკი ეს იყო ქართლ-კახეთის მეფესა და პატრიარქ იოვაკიმს შორის ურთიერთობის დამყარების მთავარი საფუძველი. არაა გამორიცხული, რომ იოვაკიმი სთხოვდა ერეკლეს, ეშუადგომლა ეგვიპტისა და ერაყის მამლუქთა ქართველ ხელისუფლებთან, რათა ადგილობრივ მოხელეებს იერუსალიმის სომხური საპატრიარქო და მისი სამწყსო არ შეევიწროებინათ.

იერუსალიმის წმ. ადგილებისათვის ქრისტიანი ერები, მათ შორის ქართველები და სომხებიც, საუკუნეების მანძილზე ექიშპებოდნენ ერთმანეთს. XVIII ს-ის მიწურულისათვის ქართველებს იერუსალიმში აღარაფერი შერჩათ. ამაში თავიანთი წვლილი სომეხმა ბერებმაც შეიტანეს. ყველაფერი ეს კარგად იცოდნენ საქართველოში, საიდანაც მხარდაჭერა ჰქონდათ იერუსალიმის ქართველებს, როდესაც ქვეყანას ამისი საშუალება გააჩნდა. ასეთ ვითარებაში იერუსალიმის სომხური საპატრიარქოს მესაქისადმი ერეკლე II-ის წერილის მეგობრული ტონი გვაფიქრებინებს, რომ ქართლ-კახეთის მეფეც დაინტერესებული იყო სომეხ პატრიარქთან ურთიერთობით. ერეკლე პირდაპირაც მიმართავს მას, რომ შემდგომშიც გამოუგზავნოს წერილები.

როგორც ირკვევა, დაახლოებით ამავე ხანებში, საქართველოზე აღა-მაჰმად-ხანის თავდასხმის მოლოდინში, როდესაც რუსეთიდან დახმარება არ ჩანდა, ერეკლე მეორეს საიდუმლო ურთიერთობა დაუმყარებია თურქეთთან. ამავე დროს, მას სტამბოლში საიდუმლო მზვერავიც ჰყოლია⁷. იქნებ, ამ ამ-

³ Avedis K. Sanjian. The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambridge, Mass., 1965, გვ. 78.

⁴ Симеон Ереванци. Джамбр. Перевод С. С. Малхасянца, примечания С. С. Малхасянца и П. Т. Арутюняна, М., 1958, с. 16.

⁵ Տ. Ս տ ա լ ի ո ն ի ս ո ն, დასახ. ნაშრ., გვ. 802—803; Մ. Յ Ր Վ Ա Ն ի Ս Ն, Ազգայնա-տուժ. Կոստանդնուպոլիս, 1913, გვ. 3179—3180.

⁶ Մ. Յ Ր Վ Ա Ն ի Ս Ն, დასახ. ნაშრ., გვ. 3180.

⁷ ი. Ե Ն Կ ի ժ. აღა-მაჰმად-ხანის თავდასხმა საქართველოზე. თბ., 1969, გვ. 105—107; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, თბ., 1973, გვ. 755—756.

გიორგი ანაბაძე

მნიშვნელოვანი მონოგრაფია თეორიულ წყაროთმცოდნეობაში

გამომცემლობა „ნაუკამ“ გამოაქვეყნა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის ლ. პუშკარიოვის ნაშრომი¹, რომელიც ეძღვნება რუსეთის ისტორიის რუსული წერილობითი წყაროების ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციას. ნაშრომი მომზადებულია საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის სსრ კავშირის ისტორიის ინსტიტუტში.

ნაშრომის შესავალში გადმოცემულია გამოკვლევის საერთო პრინციპები და ამოცანები. უშუალოდ წყაროების კლასიფიკაციის პრობლემასთან დაკავშირებულ საკითხებზე გადასვლამდე ავტორი საჭიროდ თვლის მოგვცეს ისტორიული „წყაროს“ გაგების გნოსეოლოგიური და წყაროთმცოდნეობითი განსაზღვრება.

ე. ი. ლენინის ასახვის თეორიის შუქზე ისტორიული წყაროს ჯმინიშნელოვანესი თვისებაა ის, რომ იგი შექმნილია ადამიანის მიერ, რეალური, ობიექტური სამყაროს მისი პირადი, სუბიექტური ასახვის საფუძველზე. ისტორიული წყაროს შექმნის პირველი მიზეზია ობიექტური რეალობა, რეალური სინამდვილე, არსებული ადამიანისაგან დამოუკიდებლად და ასახული მის ცნობიერებაში.

ლ. პუშკარიოვის აზრით, ისტორიული წყაროს წყაროთმცოდნეობითი განსაზღვრებისას არ უნდა ვიხმაროთ ისეთი ტერმინები, როგორიცაა „მასალა“, „ნარჩენი“, „კვალი“ და სხვ., რომლებიც თავის მხრივ მოითხოვენ ახსნას. ამიტომ თავის წიგნში ლ. პუშკარიოვს მოჰყავს მის მიერ „საბჭოთა ისტორიულ ენციკლოპედიაში“ მოცემული დეფინიცია: „ისტორიული წყარო არის ყველაფერი ის, რაც უშუალოდ ასახავს ისტორიულ პროცესს და იძლევა ადამიანთა საზოგადოების წარსულის შესწავლის შესაძლებლობას, ე. ი. ყველაფერი რაც შეუქმნია ადამიანთა საზოგადოებას და მოღწეულია ჩვენს დრომდე მატერიალური კულტურის საგნების, წერილობითი ძეგლების, იდეოლოგიის, წესჩვეულებების, ენის სახით“². ასეთ განსაზღვრაში, — წერს ლ. პუშკარიოვი, — მოცემულია წყაროების მთელი მრავალფერობა. იგი მოიცავს როგორც ჩვენთვის ცნობილ წყაროებს, ასევე იმ ახალ წყაროებს, რომლებიც წარმოიქმნებიან ჩვენს თვალწინ.

ავტორი აღნიშნავს, რომ ისტორიულ წყაროს აუცილებლად სჭირდება

¹ Л. Н. Пушкарёв, Классификация русских письменных источников отечественной истории. М., 1975.

² СИЭ. т. 6, М., 1965.

სოციალურ-კლასობრივი, პარტიული შეფასება. თეორიული წყაროთმცოდნეობის კარდინალური საკითხები, მათ შორის ისტორიული წყაროების განსაზღვრა და კლასიფიკაცია, ყოველთვის პარტიულ-კლასობრივი პოზიციებიდან წყდებოდა. საბჭოთა პარტიული წყაროთმცოდნეობა აქტიურად ებრძვის ბურჟუაზიულ ისტორიკოსთა ყველა შენიღბულ ცდას, უარყონ ისტორიული მეცნიერების კლასობრივი ხასიათი (გვ. 25).

პირველი თავის პირველ პარაგრაფში მოცემულია ისტორიული წყაროს განსაზღვრის ისტორიოგრაფია XVIII—XX სს. რუსულ აზნაურულ და ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში. ამ ასპექტით განხილულია ვ. ტატიშჩევის, ა. შლოცერის, მ. შჩერბატოვის, მ. კაჩენოვსკის, ნ. კარაშჩინის, კ. ბესტუჟეევ-რიუმინის, ვ. კლუჩევსკის, ნ. ზაგოსკინის, ს. პლატონოვის, ნ. კარეევის და სხვათა შრომები. რუსულ ბურჟუაზიულ წყაროთმცოდნეობაში ისტორიული წყაროს განსაზღვრა ყველაზე უფრო ღრმად და საფუძვლიანად ა. ლაპო-დანილევსკის აქვს შემუშავებული. მაგრამ ეს „ბურჟუაზიული წყაროთმცოდნეობის მწვერვალიც“ განსაზღვრავს წყაროს როგორც „ადამიანის ფსიქიკის რეალიზებულ პროდუქტს“³, ე. ი. წყაროს თელის პირველ რიგში არა ფიზიკური, არამედ ფსიქიკური ფაქტორების შედეგად. ლ. პუშკარიოვი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ XIX საუკუნის ბოლოს და XX საუკუნის დასაწყისში რუსულ წყაროთმცოდნეობაზე ისტორიული წყაროს განსაზღვრებაში, დიდი გავლენა იქონიეს დასავლეთელი ბურჟუაზიული ისტორიკოსების — ი. დროიზენის, ე. ფრიმანის, ე. ბერნჰაიმის, შ. ლანგლუას, შ. სენიობოსის და სხვათა შრომებმა.

წყაროს განსაზღვრებაზე საბჭოთა ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელთა შეხედულებების განვითარებას ლ. პუშკარიოვი სამ ისტორიოგრაფიულ პერიოდად ჰყოფს: 1) 1917—1929 წწ., როდესაც ამ საკითხში ისტორიკოსება ჯერ კიდევ ბურჟუაზიული მეთოდოლოგიის პოზიციებზე იდგნენ (ლ. კარსაჟინი, ს. ებელიოვი, ო. დობიაშ-როჟდესტვენსკაია და სხვ.), ან უშედეგოდ ცდილობდნენ მიეცათ წყაროსთვის მარქსისტული განსაზღვრება (ნ. ავდეევი, ა. შესტაკოვი და სხვ.); 2) 1930—1956 წლებში ისტორიული წყაროს მარქსისტული განსაზღვრებისაკენ მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იქნა გადადგმული (გ. საარი, ს. ბიკოვსკი, ბ. გრეკოვი და სხვ.); ისტორიული წყაროს აღსანიშნავად ყალიბდება ტერმინი „წარსულის ძეგლი“ (მ. ტიხომიროვი); 3) დაწყებული 1956 წლიდან (სკკპ XX ყრილობის შემდეგ) იგი ხასიათდება წყაროთმცოდნეობის პრობლემებისადმი გაზრდილი ყურადღებით: სწრაფვით დაზუსტდეს წყაროს განსაზღვრება, აღინიშნოს კავშირი წყაროსა და მის შემქმნელ ეპოქას შორის, ხაზი გაესვას წყაროში სინამდვილის ასახვის სპეციფიკას და ა. შ.

პირველი თავის მესამე პარაგრაფში განხილულია ისტორიული წყაროს თანაფარდობა მის მომიჯნავე ცნებებთან — „ნარჩენი“, „მასალა“, „ძეგლი“, „წარსულის კვალი“ და სხვ.

შემდეგ პარაგრაფში ავტორი ეხება თანაფარდობას ისტორიულ წყაროსა და ისტორიულ გამოკვლევას შორის. იგი არ ეთანხმება იმ მეცნიერებს, რომლებიც გამოკვლევას უშუალოდ წყაროების კატეგორიაში ათავსებდნენ. არის, მართალია, ისეთი გამოკვლევები, რომლებიც ამავე დროს წყაროებსაც

³ А. С. Лаппо-Данилевский. Методология истории. вып., II, СПб, 1913, с. 375.

წარმოადგენენ, ვინაიდან იმ მასალების მნიშვნელოვან ნაწილს რომლის საფუძველზე ეს გამოკვლევებია დაწერილი ჩვენამდე არ მოუღწევია (მაგ., თუკი-დიდესი, ტაციტუსის, ტატიშჩევის ან კარამზინის შრომები).

ლ. პუშკარიოვის აზრით, წყარო ისტორიული პროცესის ასახვაში პრინციპულად განსხვავდება გამოკვლევისაგან; პირველი თვითონ ასახავს ისტორიულ ფაქტს, ხოლო მეორე წყაროებზე დაყრდნობით იწერება. მაგალითად, ზ. გრეკოვის ან ბ. რიბაკოვის შრომები არ შეიძლება ჩავთვალოთ კიევის რუსეთის ისტორიის წყაროებად, მაგრამ ისტორიოგრაფიისათვის კი, რა თქმა უნდა, გამოკვლევა ყოველთვის მთავარი და ძირითადი წყაროა (გვ. 74).

პირველი თავის ბოლო პარაგრაფში განხილულია თანაფარდობა ისტორიულ წყაროსა და გეოგრაფიულ გარემოს შორის. ლ. პუშკარიოვი არ ეთანხმება იმ ავტორებს, რომლებიც გეოგრაფიულ გარემოს ისტორიული წყაროების რიგში ათავსებენ (ნ. ნადეჟდინი, პ. პაელოვი, გ. საარი და სხვ.). ამ საკითხის შესახებ იგი წერს: „გეოგრაფიული გარემო არ შეიძლება გავუტოლოთ ისტორიულ წყაროს ამ სიტყვის სრული გაგებით, მაგრამ იგი შეიცავს ისეთ მონაცემებს, რომლებიც ხშირად აუცილებელია ისტორიკოსისათვის, ამიტომ უფრო სწორი იქნება თუ განვიხილავთ გეოგრაფიულ გარემოს როგორც ერთდროულად ბუნებრივ-ფიზიკურსა და ისტორიულს შორის მდგარ მოვლენას. თავისთავად ცხადია, რომ ყველა ცვლილება, რომელიც შეაქვს ადამიანს გეოგრაფიულ გარემოში, წარმოადგენს ნამდვილ ისტორიულ წყაროს, რადგანაც ისინი შექმნილია ადამიანის, საზოგადოების მიერ“ (გვ. 86).

სარეცენზიო ნაშრომის მეორე თავი დათმობილი აქვს ისტორიული წყაროს შინაარსსა და ფორმას. ავტორი აღნიშნავს, რომ ამ საკითხს თეორიულ წყაროთმცოდნეობაში დიდი ადგილი ენიჭება.

წყაროს შინაარსის ქვეშ ავტორს ესმის ის ინფორმაცია, რომელსაც გამოიმუშავენ ადამიანი რეალური სინამდვილის ასახვით და გადმოსცემს მას ამა თუ იმ ნიშნებით, სიტყვებით, სიგნალებით და ა. შ. მკვლევარიც ამოიღებს რა ამ ინფორმაციას წყაროდან, აღადგენს ისტორიულ ფაქტებს (გვ. 95).

პირველი პარაგრაფის ბოლოს ავტორი აღნიშნავს, რომ „ინფორმაცია, რომელსაც წყარო შეიცავს, მტკიცედ არის დაკავშირებული მისი კოდირების ფორმასთან“ და წყაროს ფორმის საკითხს შემდეგ პარაგრაფში განიხილავს.

წყაროს შინაარსი შეიძლება გამომისახოს სხვადასხვა, როგორც შინაგან, ასევე გარეგან ფორმებში. მაგალითად, წერილობითი წყაროს გარეგანი ფორმაა მისი გარეგანი სახე: მასალა, რომელზედაც დაწერილია ის, ხელწერა, მელანი, შენახულობა და სხვ. ამაზე გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანია წყაროს შინაგანი სტრუქტურა, რომელიც განსაზღვრავს წერილობითი წყაროს ერთი სახის განსხვავებას მეორისაგან (გვ. 109). ავტორი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ წყაროს შინაგანი ფორმის ქვეშ უნდა გავიგოთ წყაროს „შინაგანი სტრუქტურა, ის შინაგანი კავშირები, რომლებიც აწესრიგებენ წყაროში ასახულ ფაქტებს, მოვლენებს, წარსულ ამბებს“ (გვ. 120).

მეორე თავის უკანასკნელ პარაგრაფში განხილულია ისტორიულ წყაროში შინაარსისა და ფორმის ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი.

წყაროს გარეგანი და შინაგანი ფორმები ერთმანეთთან ორგანულად არიან დაკავშირებული; ისინი ერთმანეთის გარეშე ვერ იარსებებენ. ამასთან, წამყვანი როლი, რა თქმა უნდა, შინაარსს ეკუთვნის, თუმცა ფორმაც ახდენს მასზე

გარკვეულ გავლენას. კიევის რუსეთის და შემდეგ ფეოდალური დაქუცმაცებულობის ხანაში ისტორიული მოთხრობის ძირითადი ფორმა მატიაწე იყ. რუსეთის ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებასთან და მისი საგარეო ურთიერთობების გაფართოებასთან ერთად წამყვან ადგილს რუსულ ისტორიოგრაფიაში იკავებს ქრონოგრაფი — მსოფლიო ისტორიის მოვლენათა კრებისითი მიმოხილვა, რომელშიც რუსეთის სახელმწიფოს თავისი გარკვეული ადგილი ეკავა. XVII საუკუნის ბოლოს ქრონოგრაფს ცვლის ჯერ სინოპსისი (ბერძ. „მიმოხილვა“ — ერთი და იმავე თემის შესახებ სხვადასხვა ავტორების თხზულებათა კრებული), ხოლო შემდეგ XVIII—XIX სს. დასაწყისის პირველი განმარტავადებული ნაშრომები (ვ. ტატიშჩევის, ნ. კარამზინის).

როგორც წესი, შინაარსის შეცვლა წინ უსწრებს ფორმის შეცვლას, რაც გავლენას ახდენს წყაროში სინამდვილის ასახვაზე. ამიტომ დოკუმენტის წყაროთმცოდნეობითი ღირსება შეიძლება განვსაზღვროთ მხოლოდ მისი შინაარსისა და ფორმის საერთო ანალიზის დროს (გვ. 132).

სარეცენზიო ნაშრომის მესამე თავში გაშუქებულია წყაროების გარკვეულ კატეგორიებად დაყოფისა და სისტემატიზაციის ისტორიოგრაფია.

პირველ პარაგრაფში განხილულია წყაროების დაყოფის საკითხი XVIII—XIX სს. რუსულ აზნაურულ და ბურჟუაზიულ ისტორიულ მეცნიერებაში. განხილულია ვ. ტატიშჩევის, მ. ლომონოსოვის, ა. შლოცერის, ნ. პოლევოის, ნ. უსტრიალოვის, ნ. ნადეჟდინის, პ. რედკინის, პ. ლავროვის, კ. ბესტუჟევი-რიუმინის, ვ. იკონნიკოვის, ს. პლატონოვის, ვ. კლუჩევსკის, ნ. ზაგოსკინის, ნ. კარეევის, ა. ლაპო-დანილევსკისა და სხვათა შრომები.

ლ. პუშკარიოვი გვიჩვენებს, რომ რევოლუციამდელი რუსული ისტორიული მეცნიერება მნიშვნელოვან ყურადღებას უთმობდა წყაროების დაჯგუფებისა და ანალიზის საკითხს. წყაროთა დაყოფის პირველი სისტემები რუსულ მეცნიერებაში XIX საუკუნის 20—30-იან წლებში გაჩნდა (პირველი რუსი ისტორიკოსი, რომელმაც შემოიტანა წყაროების დაყოფის სისტემა, იყო ნ. პოლევოი). მაგრამ ყველა ეს სისტემა, და მათ შორის ყველაზე უკეთესი ა. ლაპო-დანილევსკის სისტემა — თავის საფუძველში იდეალისტური იყო.

შემდეგ პარაგრაფში შესწავლილია წყაროების დაყოფის პრობლემა რუსულ საბჭოთა ისტორიულ მეცნიერებაში, რომელმაც თავიდან ვერ იპოვა ახალი გზები ამ საკითხის გადასაჭრელად. განხილულია ლ. კარსავეინის, ა. ევბელიოვის, თ. დობიაშ-როჟდესტვენსკაიას, ნ. კარეევის, ვ. პიჩეტას, ა. ბოლშაკოვის შრომები, რომლებიც წარმოადგენენ ისტორიული წყაროების დაყოფის საკითხის გაშუქების პირველ ეტაპს (1917—1924 წწ.). ისინი ჯერ კიდევ რუსული ბურჟუაზიული წყაროთმცოდნეობის პოზიციებზე იდგნენ. საკითხს წყაროების დაყოფის პრინციპების შესახებ ისინი არც აყენებდნენ.

მეორე ეტაპზე (1925—1940 წწ.) აღსანიშნავია გ. საარის, ს. ბიკოვსკის, ი. გოტიეს და სხვათა შრომები. საბჭოთა ისტორიკოსებმა შესაძლებლად მიიჩნიეს წყაროების სხვადასხვა ნიშნების მიხედვით დაყოფა და დაიწყეს მასალის თემატიკური დაჯგუფება.

მესამე ისტორიოგრაფიული ეტაპი (1940—1956 წწ.) აღინიშნა მ. ტიხომიროვის სსრ კავშირის ისტორიის წყაროთმცოდნეობის პირველი სახელმძღვანელოს გამოსვლით (მოსკოვი, 1940 წ.). მასში წყაროები ხუთ ტიპად არის დაყოფილი (ნივთიერი, ეთნოგრაფიული, ლინგვისტური, ზეპირი და წერილობი-

თი). მ. ტიხომიროვმა აირჩია წერილობითი წყაროების სისტემატიზაციის პრო-
ნოლოგიური პრინციპი (სსრ კავშირის ძველი ისტორიის წყაროები, კიევის
რუსეთის ისტორიის წყაროები და ა. შ.).

1951 წ. ა. ზიმინმა უმაღლესი სასწავლებლებისათვის შეადგინა სსრ კავ-
შირის ისტორიის წყაროთმცოდნეობის პროგრამა, რომელშიც წყაროების და-
ყოფის სისტემა მათი ცნობების შინაარსზე იყო დამყარებული (ა. ეკონომიუ-
რი ისტორიის, ბ. პოლიტიკური ისტორიის, გ. საზოგადოებრივი აზრისა და
კულტურის ისტორიის წყაროები), მაგრამ ამ სისტემამ მხარდაჭერა ვერ პოვა,
რადგანაც ერთი და იგივე წყარო შეიძლება ყველა ამ შინაარსის ცნობას
მოიცავდეს და სხვ.

სკკპ XX ყრილობის შემდეგ დაიწყო ახალი პერიოდი ისტორიულ წყარო-
თა დაყოფის საკითხის ისტორიოგრაფიაშიც. ამ პერიოდს ეკუთვნის ა. ნიკო-
ლაევას, ვ. იაქუნსკის, ვ. სტრელსკის, ი. შერმანის, ვ. დანილოვის და ს. იაქუ-
ბოვსკაიას, მ. ტიხომიროვის (სახელმძღვანელოს მეორე გამოცემა, 1962 წ.),
რ. მნუხინას, ი. გრიგორიევის, ვ. ღუნაევსკის, კ. ანთაძის, ი. სმირნოვის,
მ. ვარშავჩიკის, ს. შმიდტის, მ. ჩერნომორსკის, ა. პრონშტეინის, ვ. ლოგინის
და სხვათა შრომები.

დასახელებულ ავტორთა წყაროთმცოდნეობითი ნაშრომების გაანალიზე-
ბის შედეგად ლ. პუშკარიოვი ასკენის, რომ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში თან-
დათანობით დამკვიდრდა ისტორიული წყაროების ტიპოლოგიური კლასი-
ფიკაცია (გვ. 186).

ლ. პუშკარიოვის წიგნის უკანასკნელი თავი დათმობილი აქვს წერილო-
ბითი წყაროების სისტემატიზაციასა და კლასიფიკაციას.

ისტორიული წყაროების კლასიფიკაციის აუცილებლობის დასაბუთებო-
სას ავტორი სამართლიანად აკრიტიკებს იმ ისტორიკოსებსა და სპეციალისტ-
წყაროთმცოდნეებს, რომლებიც წყაროების კლასიფიკაციას უშედეგოდ და
შეუძლებელ საქმედ თვლიან მათი სიმრავლისა და ნაირფეროვნების გამო.
სწორედ ეს მოითხოვს მათ კლასიფიკაციას, — წერს ლ. პუშკარიოვი, —
რადგანაც „კლასიფიკაცია ანაწილებს წყაროებს გარკვეული წესის
მიხედვით, ჰყოფს მათ ჯერ დიდ კატეგორიებად, ხოლო შემდეგ ყოველ
დიდ კატეგორიას უფრო წვრილ ჯგუფებად, ადგენს ამ სისტემის ყოველი
წევრისათვის ანალიზის საერთო წესებსა და ხერხებს“ (გვ. 7).

ავტორი აღნიშნავს, რომ ისტორიულ წყაროთა კლასიფიკაცია მჭიდროდ
არის დაკავშირებული საერთოდ მეცნიერებათა კლასიფიკაციებთან. ისტო-
რიკოსს ისევე არ შეუძლია მუშაობა თავისი სამუშაო მასალის კლასიფიკა-
ციის გარეშე, როგორც ბოტანიკოსს, ზოოლოგს ან ქიმიკოსს.

ისტორიულ მეცნიერებაში შემუშავებული წყაროების ყველა კლასიფი-
კაციიდან ავტორს ყველაზე უფრო მიზანშეწონილად მიაჩნია ისტორიული
წყაროების ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია. მისი სამართლიანი დასკვნით,
„წყაროების ტიპოლოგიური დაყოფა, დაყოფის ყველა სხვა სისტემაზე უფრო
მეტად შეესაბამება ისტორიული კვლევის ხერხებსა და ამოცანებს“ (გვ. 7).

რაც შეეხება წყაროების დაყოფის საფუძველს, ლ. პუშკარიოვი ამის შე-
სახებ წერს, რომ რადგანაც მისი აზრით საამისოდ ყველაზე საერთო, ყველაზე
პნიშვნელოვანი ნიშანი წყაროში დაცული ინფორმაციის კოდირების წესია,
ამიტომ დაყოფას სწორედ ეს წესი უნდა დაედოს საფუძველად, რისი შედეგიც

იქნება წყაროების ტიპებად დანაწილება (გვ. 248). კერძოდ, წერილობით წყაროებში ისტორიული ინფორმაცია კოდირებულია დამწერლობის საშუალებით — ხელნაწერის ან ნაბეჭდის სახით.

ამრიგად, ავტორმა წყაროების დაყოფას საფუძვლად დაუდო მათში ჩადებული ინფორმაციის კოდირების მეთოდი და მიიღო ისტორიული წყაროების შეიდი ტიპი: 1) წერილობითი; 2) ნივთიერი; 3) ზეპირი (ფოლკლორული); 4) ეთნოგრაფიული; 5) ლინგვისტური; 6) კინო-ფოტოლოკუმენტური და 7) ფონოლოკუმენტური⁴.

ამას გარდა, ავტორი გამოპყოფს ორი გარდამავალი ტიპის წყაროს — ანთროპოლოგიურს, რომელიც ერთდროულად ისტორიულიც არის და ბიოლოგიურიც, და გეოგრაფიულს (გეოგრაფიული გარემო), რომელიც ისტორიულიც არის და საბუნებისმეტყველოც (გვ. 255).

ამ თავში, უპირველეს ყოვლისა, მოცემულია ძირითადი საკლასიფიკაციო ცნებების (ტიპი, გვარი, სახეობა) დაწვრილებითი დახასიათება.

პარაგრაფში „ისტორიულ წყაროთა ტიპები“ მოცემულია წყაროთა ძირითადი ჯგუფების — წერილობითი, ნივთიერი, ზეპირი (ფოლკლორული), ეთნოგრაფიული, ლინგვისტური, კინოფოტოლოკუმენტური და ფონოლოკუმენტური ტიპების საერთო დახასიათება.

შემდეგ ავტორი გადადის წერილობითი წყაროების გვარებისა და სახეების დახასიათებაზე, რომლებიც მ. ტიხომიროვის აზრით, ისტორიული კვლევის საფუძველს წარმოადგენენ. საჩეცენზიო ნაშრომში მოყვანილია ტიხომიროვის სიტყვები: „იქ, სადაც წერილობითი წყაროები არ არის, ისტორიკოსი წყვდიადში დაეხეტება“ (გვ. 192).

მრავალრიცხოვან და ნაირგვარ წყაროებს შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა წერილობითი წყაროების დიდი კატეგორია, რომელიც კაცობრიობის დამწერლობის გაჩენის შემდეგდროინდელი ისტორიის შესწავლაში ძირითად როლს ასრულებს. წერილობითი წყაროა ყველაფერი ის, რაც დაწერილია პაპირუსზე, ეტრატზე, ქვაზე, ლითონზე, ხეზე, ქალალზე და ა. შ. ლ. პუშკარიოვის სიტყვით: „სწორედ ისტორიკოსისათვის წერილობითი წყაროების დიდი მნიშვნელობით აიხსნება მათი კლასიფიკაციის ობიექტად არჩევა. ეს, რა თქმა უნდა, არავითარ შემთხვევაში არ ამცირებს სხვა ტიპის წყაროებს კლასიფიკაციის მნიშვნელობას, მაგრამ ეს სამუშაო არქეოლოგების, ეთნოგრაფების, ფოლკლორისტების და სხვათა საქმეა“ (გვ. 6).

წერილობითი წყაროების ტიპს ლ. პუშკარიოვი ორ „გვარად“ პყოფს — საქმისწარმოებითი (დოკუმენტური) და თხრობითი (ნარატიული).

წერილობითი წყაროების ტრადიციული, ჯერ კიდევ ბურჟუაზიულ ლიტერატურაში გამოქმულებული დაყოფა დოკუმენტურ და თხრობით წყაროებად საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში განამტკიცა აკად. მ. ტიხომიროვმა (მისი ტერმი-

⁴ ლ. პუშკარიოვი თავის ერთ-ერთ აღრიხნელ ნაშრომში ისტორიულ წყაროებს ექვს „დიდ ჯგუფად“ პყოფდა, რადგანაც ერთ ტიპად აერთიანებდა კინო-ფოტოლოკუმენტებსა და ფონოლოკუმენტებს (сб. Советская Историческая Энциклопедия, т. 6, 1965, სტატია „Источники исторических знаний“). საჩეცენზიო წიგნში ავტორი კინო-ფოტოლოკუმენტების და ფონოლოკუმენტების ორ სხვადასხვა ტიპად დაყოფას ხსნის იმით, რომ ისინი „ძალიან განირჩევიან ერთმანეთისაგან კოდირების წესით“ (გვ. 252).

ნოლოგიით „სააქტო ძეგლები“ და „ლიტერატურული ძეგლები“). ტიხომიროვის თვალსაზრისი ავტორთა უმეტესობამ გაიზიარა.

ლ. პუშკარიოვის აზრით, „დოკუმენტური წყაროს თხრობითი წყაროსაგან განმასხვავებელი შინაგანი ნიშანია წყაროში სინამდვილის გამოხატვის (отображение) ან განსახიერების (воплощение) სიჭარბე“ (დოკუმენტური წყაროები უფრო განსახიერებენ ისტორიულ სინამდვილეს, ხოლო თხრობითი წყაროები კი — გამოხატავენ მას თავისი ავტორების ცნობიერების მეშვეობით). ამრიგად, საკითხი ის არის, თუ რომელი პროცესი — გამოხატვა თუ განსახიერება — ჭარბობს ამა თუ იმ წყაროში (გვ. 212). არიან აგრეთვე დოკუმენტურიდან თხრობითისაკენ „გარდამავალი“ წყაროებიც, რომლებშიც ორივე ეს პროცესი დაახლოებით თანაბარი რაოდენობით თანაარსებობს.

რაც შეეხება იმას, თუ რა ვლწოდოთ წერილობითი წყაროების ორ ძირითად ჯგუფს, დოკუმენტურსა და ნარატიულს ლ. პუშკარიოვის აზრით, ყველაზე შესაფერისი ტერმინია „გვარი“ (род), რადგანაც ეს სიტყვა რუსულ ენაში გამოსახავს საგნების ისეთ ჯგუფს, რომლის შემადგენლობაში შედიან საგანთა სხვა ჯგუფები, რომლებიც მის სახესხვაობებს წარმოადგენენ (გვ. 217).

ტერმინით „სახეობა“ (вид) ლ. პუშკარიოვი აერთიანებს წერილობითი წყაროების ისეთ კომპლექსებს, რომელთათვისაც დამახასიათებელია „სტრუქტურისა და შინაგანი ფორმის საერთო ნიშნები“ (გვ. 225). გარკვეული სახეების გარდა არსებობენ აგრეთვე „გარდამავალი სახეობები“, რომლებსაც სხვადასხვა სახის ნიშნები ახასიათებთ.

მეოთხე თავის სპეციალურ პარაგრაფში განხილულია ისტორიული წყაროების „სისტემატიზაციის“ და „კლასიფიკაციის“ ცნებები. ეს ორი ტერმინი ზოგჯერ სინონიმების სახითაც გვხვდება, თუმცა „კლასიფიკაციის“ ხმარება უფრო ხშირია და უფრო სწორიც (გვ. 230). მაგრამ მათ შორის არის აგრეთვე მნიშვნელოვანი განსხვავება.

წყაროების სისტემატიზაცია შეიძლება მოხდეს სხვადასხვა პრინციპის მიხედვით — ქრონოლოგიური, თემატური, კლასობრივი, ეროვნული და ა. შ.

წყაროების სისტემატიზაცია შესაძლებელია რამდენიმე ნიშნის მიხედვითაც. ასე, მაგალითად, ქრონოლოგიური პრინციპით სისტემატიზაციაში შეიძლება წყაროების სისტემატიზაცია წარმოშობის ან სახეობრივი ნიშნის მიხედვით. შესაძლებელია აგრეთვე სისტემატიზაციის ორი ან რამდენიმე ნიშნის სხვანაირი შეთავსებაც.

ამ ორ ცნებას შორის განსხვავების გამორკვევისას ლ. პუშკარიოვი აღნიშნავს, რომ სისტემატიზაცია მკვლევრის ნებაზეა დამოკიდებული და გამოკვლევის მიზნების მიხედვით შეიძლება სხვადასხვანაირი იყოს, ხოლო წყაროების კლასიფიკაცია გულისხმობს წყაროების სხვადასხვა ტიპებს, გვარებსა და სახეობებს შორის შინაგანი კავშირების გარკვევას. ეს კავშირები თავიდანვე ჩადებული წყაროებში, ობიექტურები არიან და არ არიან დამოკიდებული ისტორიკოს-მკვლევართა ნებაზე (გვ. 236).

ავტორის აზრით, სისტემატიზაცია წყაროების ფორმალურ-ლოგიკური დაყოფაა და ატარებს მხოლოდ ანალიზურ ხასიათს, მაშინ როცა კლასიფიკაცია წარმოადგენს „დიალექტიკურ-ლოგიკურ დაყოფას და ერთნაირად ატარებს როგორც ანალიზურ, ასევე სინთეზურ ფუნქციებს“ (გვ. 239). ამიტომ სისტემატიზაცია ძირითადად განეკუთვნება წყაროების შესწავლის მეთოდ-

კის სფეროს, ხოლო კლასიფიკაცია დაკავშირებულია წყარომცოდნეობის თეორიასთან და საერთოდ ისტორიული მეცნიერების მეთოდოლოგიურ პრობლემებთან.

ისტორიული წყაროების კლასიფიკაციის დედაარსის დადგენისას ავტორი ასკვნის: „წყაროების კლასიფიკაცია წარმოადგენს წყაროს წყარომცოდნეობითი ღირებულების განმსაზღვრელი უმნიშვნელოვანესი და უძრავი ფაქტორი — წყაროში რეალური სინამდვილის განსახიერებისა და გამოხატვის — გარეგან გამოსახულებას და შედეგს. გვენბარება რა ამ ფუნქციონირებას — განსაზღვრავს, რომელსაც ერთნაირად ექვემდებარება ყველა წყარო, კლასიფიკაციას არა მარტო სისტემაში მოჰყავს ჩვენი ცოდნა-წარმოდგენები წყაროს შესახებ, არამედ წარმოადგენს აგრეთვე წყაროს არსის გაგების აუცილებელ ეტაპს, წყარომცოდნეობის თეორიის აგების ეტაპს“ (გვ. 241).

ლ. პუშკარიოვის მიერ გამოქვეყნებულმა ტიპოლოგიურმა კლასიფიკაციამ ჩვენს წყარომცოდნეობით ლიტერატურაში ძირითადად დადებითი შეფასება მიიღო. მაღალ შეფასებას აძლევს მას სარეცენზიო წიგნის რედაქტორი აკად. ლ. ჩერეპნინი. თავის წინასიტყვაობაში იგი წერს: „ავტორმა გამოიყენა მდიდარი სამეცნიერო ლიტერატურა, დაწვრილებით განიხილა საკითხის ისტორიოგრაფია და მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა თეორიული მემკვიდრეობის შემოქმედებითი გააზრების შედეგად დაასაბუთა სამამულო ისტორიის რუსული წერილობითი წყაროების ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია“ (გვ. 3). ა. პრონშტეინი წერს, რომ ლ. პუშკარიოვის შრომებმა „მნიშვნელოვანწილად წინ წასწიეს მოცემული კლასიფიკაციის თეორიული დასაბუთება“⁸. ვ. პაშუტო წერს, რომ „ლ. პუშკარიოვმა შეძლო შეექმნა წყაროების კლასიფიკაციის სისტემა, რომლის აღიარება დროის საქმეა... ახალი კლასიფიკაცია დააჩქარებს წყაროების ტიპების, გვარების და სახეების კრისტალიზაციას“⁹.

ამასთან ერთად ლ. პუშკარიოვის მისამართით კრტიკული შენიშვნებიც გაისმა. მაგალითად, იგივე ა. პრონშტეინი წერს, რომ ლ. პუშკარიოვის კლასიფიკაცია ვერ პასუხობს ყველა იმ კითხვაზე, რომელიც შეიძლება წამოიჭრას ამ პრობლემასთან დაკავშირებით, მაგრამ იქვე აღნიშნავს, რომ „ალბათ შეუძლებელია საერთოდ ისეთი კლასიფიკაციის ჩამოყალიბება, რომელშიც ყველა წყარო, გამონაკლისის გარეშე, იპოვნიდა თავის ადგილს“¹⁰.

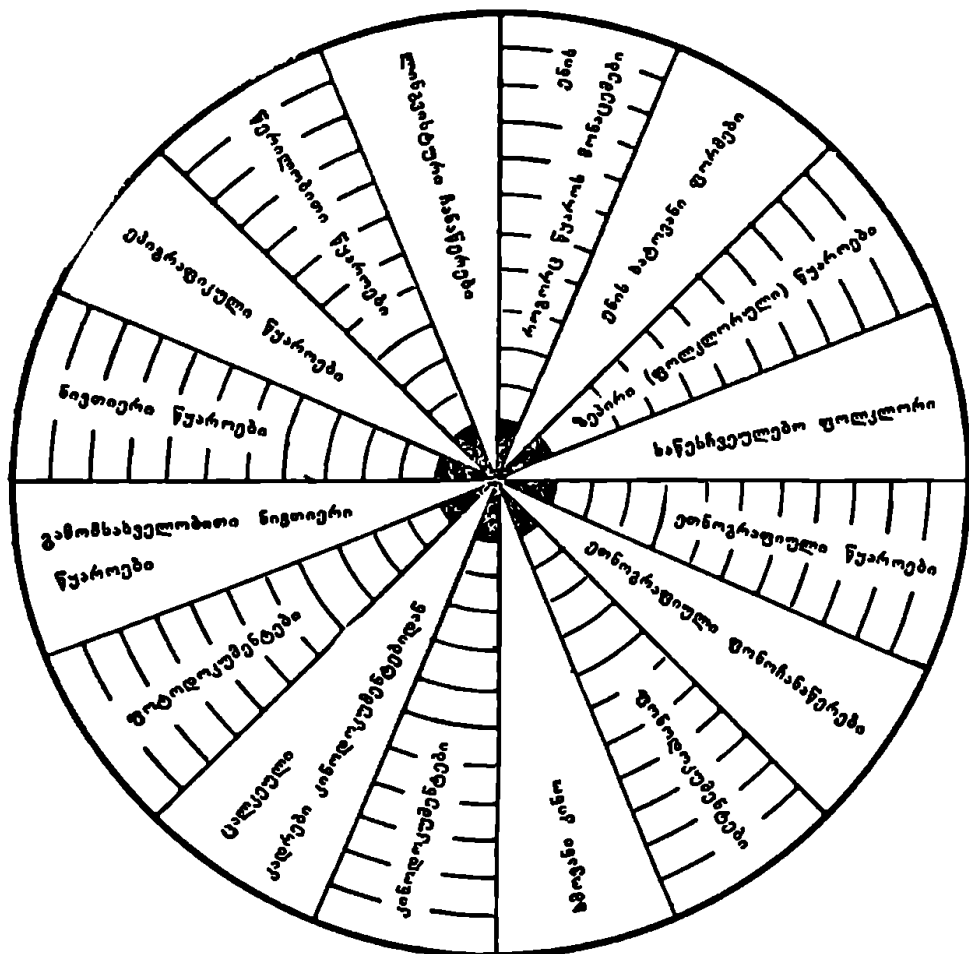
ამრიგად, სარეცენზიო ნაშრომი, შეიძლება ითქვას, წარმოადგენს მნიშვნელოვან წვლილს არა მარტო თეორიულ, არამედ პრაქტიკულ (კონკრეტულ) წყარომცოდნეობაშიც.

⁸ А. П. Проиштейн. Методика исторического источниковедения. Ростов н/Д., 1976, с. 33.

⁹ В. Т. Пашуто. Некоторые общие вопросы летописного источниковедения. — В сб.: «Источниковедение отечественной истории». I, М., 1973, с. 76—77.

¹⁰ А. П. Проиштейн. დასახ. ნაშრ., გვ. 33.

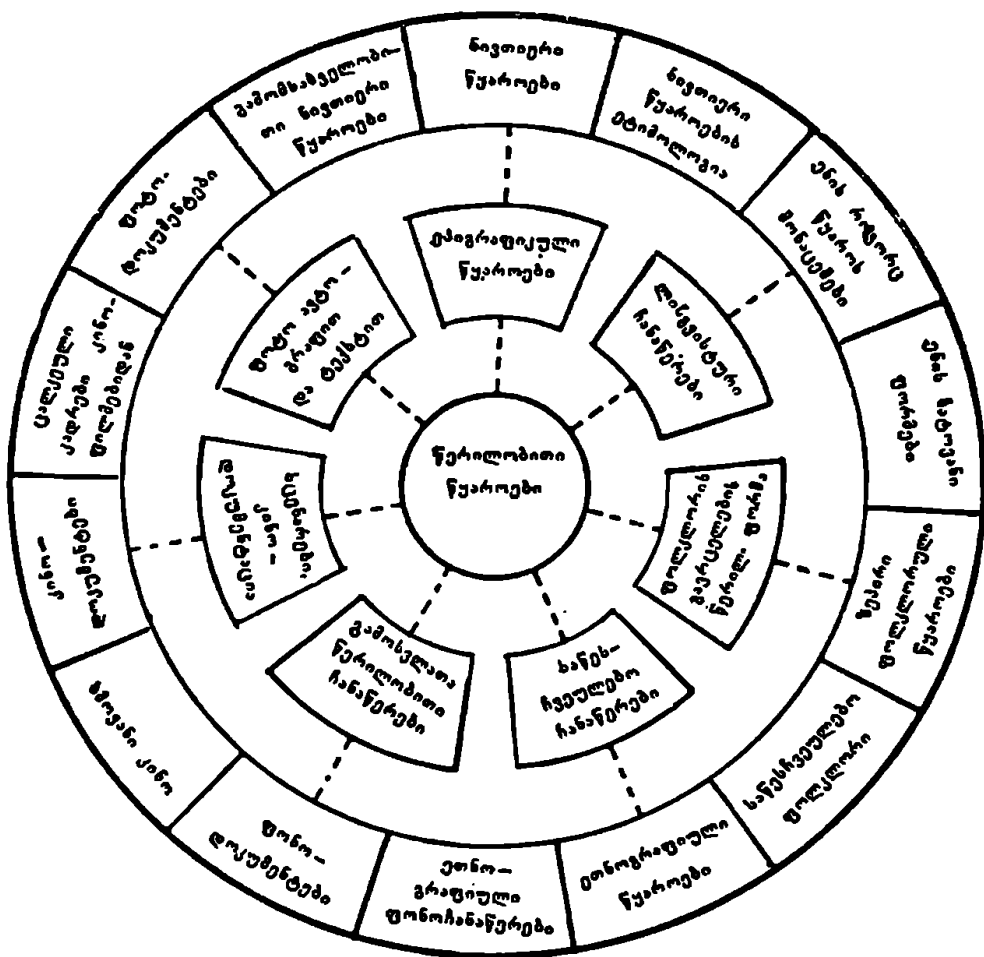
დიდი თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს ავტორის მიერ მოცემულ წყაროთა კლასიფიკაციის გრაფიკულ-წრიულ (ციკლურ) და ზაზოვან სისტემებს. აღსანიშნავია, რომ ეს არის ასეთი სისტემების პირველი მაგალითი.

ნახ. 1. ისტორიული წყაროების კლასიფიკაციის ციკლური სისტემა

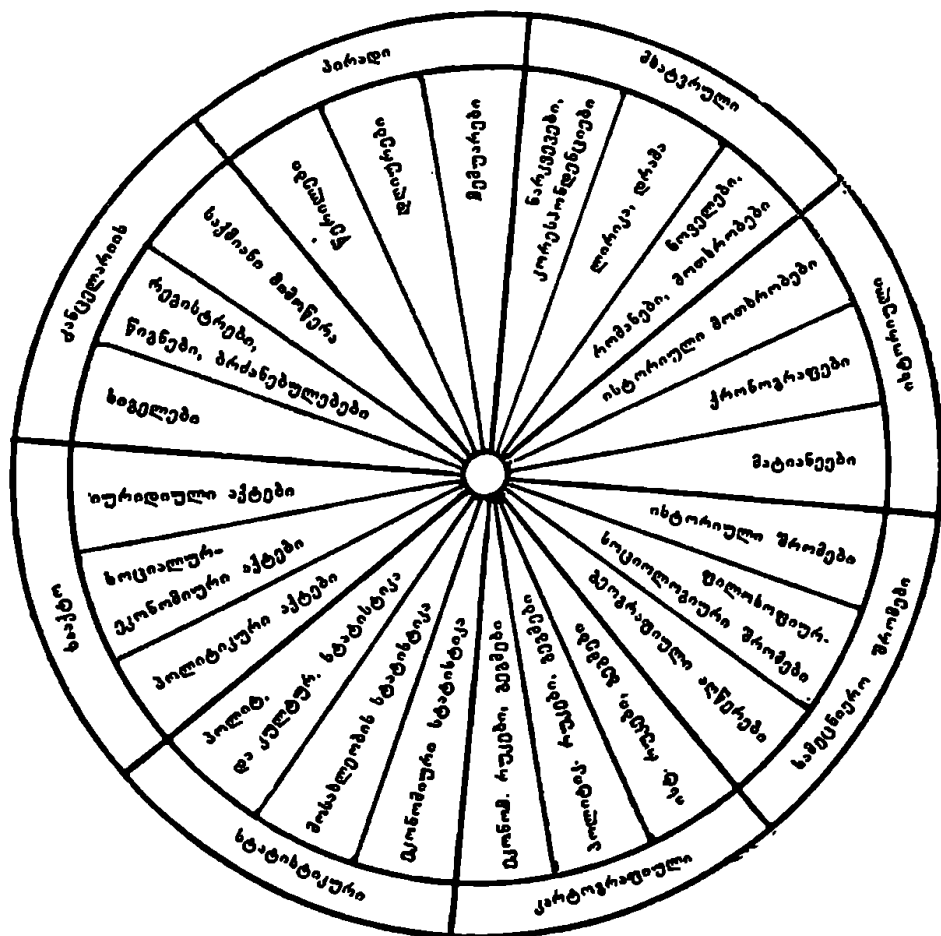
ნახაზი გვიჩვენებს, თუ რა თვალსაზრისით გამოიყენება წრიული ფორმა წყაროების ყველა ტიპის სრულფასოვნებას წყაროთმცოდნეობით თვალსაზრისით, და აგრეთვე იმ გარემოებას, რომ მხოლოდ ყველა სახის წყაროთა ერთობლიობას შეუძლია მოგვეცეს ცნობების სრული პო-ცულობა წარსულის შესახებ. კლასიფიკაციის წრიული სისტემა გამოისახავს წყაროთა ერ-თობლიობას შეყრული წრეხაზის სახით, რომელიც პირობითად დაყოფილია წყაროთა შეი-ძირითად ტიპად (ან ნახაზზე ისევე, როგორც სხვებზე, ტიპი „ეკონო-ფოტოლოგები“ შედ-გება ორი გვარისაგან: ეკონოლოგები და ფოტოლოგები). წყაროთა ძირითად ტიპებს შორის მოთავსებულია ცალკეული გარდაამავალი ფორმები.

ეს წრიული (ციკლური) სისტემა შეიძლება გამოისახოს ზაზოვანი სისტემის სახითაც (იხ. ნახ. 3).

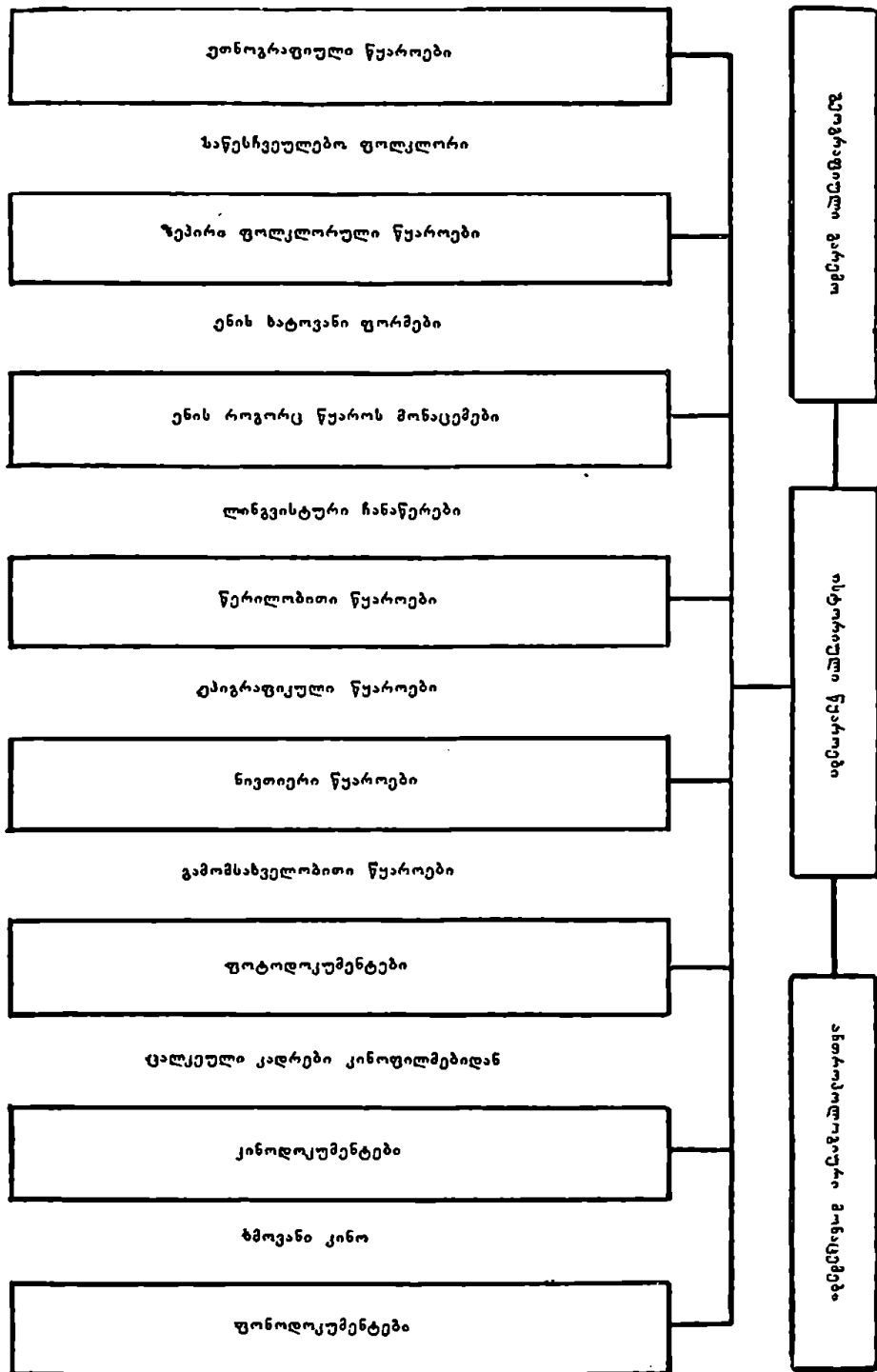

ნახ. 2. წერილობითი წყაროების სხვა ტიპის წყაროებთან
კავშირის ციკლური სისტემა

ამ ნახაზის დანიშნულებაა გვიჩვენოს წერილობითი და სხვა ტიპის წყაროების კავშირი ერთმანეთთან. როგორც ნახაზზე ვხედავთ, წერილობითი წყაროები მოთავსებულია ცენტრში, ხოლო დანარჩენი წყაროები შეკრულ ორბიტაზე. წერილობითი წყაროებსა და სხვა ტიპის წყაროებს შორის მოთავსებულია გარდამავალი ჯგუფები, რომელთა რიცხვი შეიძლება მეტიც იყოს. სხვადასხვა ტიპის წყაროების შემაკავშირებელი ხაზები მოცემულია პუნქტირების სახით, რაც მიუთითებს ტიპებს შორის მკვეთრი საზღვრების უქონლობაზე და გარდამავალი ფორმების არსებობაზე.

ნახ. 3. წერილობითი ისტორიული წყაროების კლასიფიკაციის ციკლური სისტემა

ნახ. 4. ისტორიული წყაროების კლასიფიკაციის ხაზოვანი სისტემა

გიული ალასანია

ისტორიული წყაროთმცოდნეობის საპუბლიკო მეთოდური სახელმძღვანელო

თანამედროვე მეცნიერება დიდ ყურადღებას იჩენს მეთოდოლოგიური საკითხებისადმი. ამასთან დაკავშირებით იზრდება და ღრმავდება „ზოგადი“ ან „თეორიული“ წყაროთმცოდნეობის საგნობრივი სფერო. ამჟამად წყაროთმცოდნეობაში მკაფიოდ გამოიყოფა ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული ორი მხარე, ანუ, როგორც მათ ზოგიერთი მეცნიერი უწოდებს, ორი ტიპი — „ზოგადი“ ან „თეორიული“ და კონკრეტული წყაროთმცოდნეობა.

კონკრეტული წყაროთმცოდნეობა ბევრად უსწრებს წინ თეორიულ მეცნიერებას. ისტორიკოსები, რომლებიც ამოდიოდნენ იმ სწორი მოსაზრებიდან, რომ წყაროთმცოდნეობის დანიშნულებაა ხელი შეუწყოს ისტორიის უფრო სრულად შესწავლას, ამასთან ერთად ხშირად ზღუდავდნენ მისი მოქმედების სფეროს მხოლოდ ცალკეულ წყაროებზე დაკვირვებითა და მათი გამოყენებით ამა თუ იმ პრობლემის გადასაწყვეტად.

ზოგიერთი მეცნიერი უარყოფს თეორიული წყაროთმცოდნეობის ცალკე დარგად გამოყოფას. ჩერეპნინის აზრით, მთლად ნათელი არ არის შინაარსი ცნებებისა „ზოგადი“, „თეორიული“, „კონკრეტული“ წყაროთმცოდნეობა. „წყაროთმცოდნეობის ამოცანაა ისტორიული წყაროების შესწავლა. ამ აზრით წყაროთმცოდნეობა ერთიანი მეცნიერებაა, ვინაიდან ზოგად თეორიულ და მეთოდურ პრინციპებს გამოიმუშავენ კონკრეტული წყაროების შესწავლის საფუძველზე, კონკრეტულ-ისტორიული მასალისათვის გამოყენების მიზნით. ამიტომ არ შეიძლება დავუპირისპიროთ „ზოგადი“ ან „თეორიული“ წყაროთმცოდნეობა კონკრეტულს, როგორც მეცნიერების სხვადასხვა დარგები“. შემდეგ ავტორი ატარებს პარალელს ისტორიასთან: „ასეთივე ვითარებაა ისტორიულ მეცნიერებაშიც. ის ყოველთვის კონკრეტულია და ყოველთვის არის მასში (ან უნდა იყოს) სოციოლოგიური განზოგადების აუცილებელი ელემენტი“¹.

საკითხის ამგვარმა, ერთი შეხედვით, ლოგიკურმა დაყენებამ ზოგიერთ შემთხვევაში შეიძლება გამოიწვიოს წყაროების მიმართ ე. წ. „მომხმარებლური მიდგომა“, რის დროსაც მხედველობის გარეშე რჩება წყაროს ყოველმხრივი, „შინაგან“ და „გარეგან“ კრიტიკაზე დამყარებული ანალიზი.

¹ Л. В. Черепнин. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин, — В сб.: «Источниковедение отечественной истории». М., 1973, с. 38.

მეცნიერთა მეორე ნაწილს უკანასკნელი გამოკვლევები „სრულ უფლებას აძლევს ილაპარაკონ სპეციალური თეორიული დისციპლინის — თეორიული წყაროთმცოდნეობის შექმნაზე“².

თეორიული წყაროთმცოდნეობის შექმნა განაპირობა როგორც წყაროების შესწავლის შესაბამისმა დონემ, ისე მთლიანად მეცნიერების კანვითარებაში, რამაც გამოიწვია ერთი მხრივ, ცალკეული დარგების ინტეგრაცია (ამის ერთ-ერთი მაგალითია მათემატიკური მეთოდების ფართო გამოყენება მეცნიერების თითქმის ყველა დარგში), ხოლო, მეორე მხრივ, ახალი დარგების შექმნა. გაისმა მოწოდება — „ბოლო მოვლას უდარდელობას წყაროთმცოდნეობის დარგში“, ვინაიდან „ისტორიკოსი კარგად უნდა იცნობდეს თავისი ხელობის „ტექნიკას“³.

კონკრეტული წყაროთმცოდნეობა არ არსებობს თეორიულის გარეშე. ისინი ერთდროულად ჩნდებიან და ვითარდებიან. განვითარების გარკვეულ საფეხურზე თეორიული წყაროთმცოდნეობის მეცნიერებად ჩამოყალიბება ნიშნავს დაგროვილი გამოცდილების სისტემატიზაციას, რაც გამოირიცხავს მის დაპირისპირებას კონკრეტულ წყაროთმცოდნეობასთან. მაგრამ ზოგჯერ, სხვადასხვა საკითხების უფრო სრულად დასამუშავებლად გარკვეულ ეტაპებზე, ზოგადი წყაროთმცოდნეობა სცილდება კონკრეტულს. ამის გამო, როგორც ლ. პუშკაროვი აღნიშნავს: „ადგილი აქვს თეორიული წყაროთმცოდნეობის თემატიკის შეუფასებლობას, მცდარ წარმოდგენას თეორიული წყაროთმცოდნეობის დარგში გამოკვლევების პრაქტიკული ამოცანებისაგან მოწყვეტის შესახებ“⁴. მაგრამ ასეთი დაცილებების გარეშე შეუძლებელია კვლევების დადგენის აუცილებელი საფეხური — აბსტრაგირება. ხშირად, რაც უფრო სცილდება ზოგადი კონკრეტულს, მით უფრო ღრმა და მრავალფეროვანი ხდება პირველის ინტერესთა სფერო, ხოლო რაც უფრო ღრმაა თეორიული წყაროთმცოდნეობა, მით უფრო მაღალია კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის დონე.

ამავე დროს წყაროთმცოდნეობაშიც, მსგავსად სხვა დარგებისა, ჩნდება თეორეტიკოსთა და პრაქტიკოსთა პრობლემა: „ერთნი თეორიაზე მსჯელობენ, სხვები კი... ცოცხალ საქმიანობაში ხვდებიან სულ ახალ და ახალ საკითხებს, რომლებსაც პირველად თვითონ წყვეტენ...“⁵.

თუ კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის ამოცანებია წყაროების გამოვლენა, წყაროს ტექსტის, მისი წარმომავლობის დადგენა, კონკრეტული წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი (ცნობების სიზუსტის, სისრულის დადგენა, მათი ცნობების ურთიერთშეპირისპირება და კავშირი), თეორიულ წყაროთმცოდნეობაში შედის ისეთი საკითხები, როგორიცაა წყაროს განსაზღვრება, წყაროთა კლასიფიკაცია და სისტემატიზაცია, ანალიზის მეთოდოლოგიური საკითხები,

² Л. Н. Пушкарёв. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975, с. 271.

³ О критике исторических источников — «Исторический архив.» 1957, № 5, 284 (აზრი გამოთქმული აქვს ე. ბატუნსკის).

⁴ Л. Н. Пушкарёв. დასახ. ნაშრ. გვ. 272.

⁵ С. Н. В а л к. Судьбы «археографии». «Археографический ежегодник, 1961 год». М., 1962, с. 463; იხ. აგრეთვე, М. С. С е л е з н е в. По поводу термина «Археография». — «Археографический ежегодник, 1963 год», М., 1964, с. 216—218.

სინამდვილის ასახვა წყაროში, ისტორიული წყაროს და ისტორიული ფაქტის ურთიერთმიმართება და სხვ.

თეორიული წყაროთმცოდნეობა ყოველთვის ემსახურება კონკრეტულ წყაროთმცოდნეობას, ხოლო ორივე ერთად — საისტორიო მეცნიერებას. ამიტომ, ზოგადი წყაროთმცოდნეობის ყოველ პრობლემას, ყოველ ასპექტს აქვს კონკრეტული პრაქტიკული დანიშნულება. წყაროთმცოდნეობაში, ისევე როგორც ტექსტოლოგიაში, „მხოლოდ საკუთარი დიდი გამოცდილება იძლევა თეორიული განზოგადებების უფლებას“⁶.

სწორედ ასეთი მუშაობის შედეგია ა. პრონშტეინის „ისტორიული წყაროთმცოდნეობის მეთოდია“⁷, რაც მისივე „ისტორიული კვლევის მეთოდის“ (გამოვიდა 1971 წ.) შეესებულებული და შესწორებული გამოცემაა. წიგნი 11 თავისაგან შედგება. მას დართული აქვს სახელთა, ისტორიულ წყაროთა საძიებელი და შემოკლებათა სია. წიგნი საბჭოთა წყაროთმცოდნეობის მნიშვნელოვანი შენაძნაა.

მოკლე ინფორმაციაში შეუძლებელია ყველა იმ საკითხის ჩამოთვლა, რომელიც, რასაც აღნიშნული გამოკვლევა მოიცავს. ა. პრონშტეინის ნაშრომი გათვალისწინებულია სახელმძღვანელოდ სტუდენტთა, ასპირანტთა და მეცნიერ მუშაკთათვის, მაგრამ შინაარსით იგი სცილდება დანიშნულების ფარგლებს და წყაროთმცოდნეობის თანამედროვე მიღწევების შემაჯამებელ საინტერესო გამოკვლევას წარმოადგენს. ავტორის კვლევის ბაზაა ფეოდალური ხანის რუსეთის ისტორიის წყაროები (XVIII ს-ის დასასრულამდე). წიგნში ვაწარმოებულ ყოველ თეორიულ საკითხთან დაკავშირებით მოტანილია დიდძალი ფაქტიური მასალა. ნაშრომი აგებულია შემდეგი პრინციპის მიხედვით: საკითხის ისტორია, თანამედროვე მიდგომა, კონკრეტული მასალა, ავტორის მოსაზრებანი.

ა. პრონშტეინი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ისტორიული კვლევის მეთოდოლოგიის საკითხებისადმი მიძღვნილი უკანასკნელი გამოკვლევებისაგან განსხვავებით, მისი ნაშრომი ისტორიულ წყაროთა შესწავლის მეთოდის ეხება და, ამდენად, უფრო კონკრეტულ მიზნებს ისახავს. მაგრამ, ვინაიდან წყაროთმცოდნეობის ყველა საკითხი ერთმანეთთან დაკავშირებულია, ავტორი მეტ-ნაკლებად ჩერდება თითოეულ მათგანზე.

წიგნის პირველი ორი თავი (გვ. 16—76) ეთმობა საისტორიო წყაროების დახასიათებას. აქ ცენტრალური ადგილი უკავია წერილობით წყაროებს; დასაბუთებულია მათი კრიტიკული შესწავლის აუცილებლობა, მოცემულია კლასიფიკაცია, განხილულია როგორც ბურჟუაზიულ, ასევე საბჭოთა მეცნიერთა შეხედულებები.

უკანასკნელ დროს გაზიარებული, „საბჭოთა ისტორიულ ენციკლოპედიაში“ მოცემული ისტორიული წყაროს განსაზღვრება, არ შეიძლება ჩიითვალოს უნაყოფო: „ისტორიული წყაროა ყველაფერი, რაც უშუალოდ ასახავს ისტორიულ პროცესს და იძლევა ადამიანთა საზოგადოების წარსულის შესწავლის შესაძლებლობას, ე. ი. ყველაფერი, რაც შექმნა ადრე ადამიანმა და მოაღწია

⁶ Д. С. Лихачёв. К вопросу о реконструкции древнерусских текстов. — «Исторический архив». 1957, № 6, с. 154.

⁷ А. П. Проштын. Методика исторического источниковедения. Ростов, н/Д., 1976.

ჩვენამდე მატერიალური კულტურის, დამწერლობის, იდეოლოგიის, ზნე-ჩვეულებათა და ენის ძეგლების სახით⁸. ამ განსაზღვრებაში დამაჯერებლობა აკლია აზრს „უშუალო ასახვის“ შესახებ. ამიტომ მის ავტორს სხვაგან მთელი მსჯელობა დასჭირდა იმასთან დაკავშირებით, თუ რა შეიძლება ჩაითვალოს უშუალო ასახვად: „უშუალობის ცნება პირობითია. ის შეიძლება იყოს პირდაპირი — როდესაც წყაროს ავტორი თვითონ პირადად აკვირდება რეალობას და ასახავს მას თავის შემოქმედებაში (წერილი, დღიური და ა. შ.). ავტორი შეიძლება აკვირდებოდეს რეალურ მოვლენას, თვითონ, უშუალოდ, მაგრამ გადმოგცემდეს მას დიდი ხნის შემდეგ (მემუარები); ამ შემთხვევაში უშუალობა პირობითი ხდება... და ბოლოს, ავტორი შეიძლება გადმოსცემდეს მოვლენას ამბის, თვითმხილველთა თხრობის, ან ადრეული წყაროების საფუძველზე — ასახვის უშუალობა ამ შემთხვევაში კიდევ უფრო პირობითი ხდება⁹“. უკანასკნელი შემთხვევა, ვფიქრობთ, არ შეიძლება სინამდვილის უშუალო ასახვად ჩაითვალოს, ამიტომ უფრო მისაღები ჩანს ისტორიული წყაროს პრონუცირებისეული განსაზღვრება, რომლის მიხედვითაც „ისტორიულ წყაროებად შეიძლება ჩაითვალოს ადამიანთა საქმიანობის ყოველგვარი ნაყოფი, რაც შეიცავს ფაქტებს, რომლებსაც ჩვენამდე მოაქვთ საზოგადოებრივი ცხოვრების რეალური მოვლენები, უშუალო ან მეშვეობითი ასახვის ერთობლიობით და მოწმობენ ადამიანთა საზოგადოების განვითარების კანონზომიერ პროცესს“ (გვ. 20).

წყაროების ინდივიდუალური შესწავლის გარდა არსებობს მეცნიერული კვლევის ერთიანი პრინციპები, რომელთა ზუსტ შემუშავებაზე ბევრად არის დამოკიდებული წყაროს საინფორმაციო პოტენციის სრულად გამოვლენა. საერთო და ინდივიდუალური მჭიდროდ არის ერთმანეთთან დაკავშირებული. საერთო წესების სრულყოფა დამოკიდებულია კონკრეტული მასალის უკეთ ცოდნასა და წყაროთა ზუსტ კლასიფიკაციაზე. წყაროთა სხვადასხვა სახეობებს კვლევის განსხვავებული სპეციფიკა ახასიათებს.

შემდეგი საკითხი, რომელსაც ადგილი ეთმობა გამოკვლევაში, არის წყაროთა კლასიფიკაცია. წყაროთა კლასიფიკაციას მიეძღვნა ვ. იაცუნსკის, ვ. დანილოვის, ს. იაკუბოვსკაიას, ს. კაშტანოვის, ა. კურნოსოვის, მ. მაკაროვის, მ. სელეზნიოვის, მ. გუბენკოს, ბ. ლიტვაკისა და სხვათა ნაშრომები. განსაკუთრებით სრულად ეს საკითხები დამუშავდა ლ. პუშკარიოვის გამოკვლევაში. ამათი ამ მიმართულებით გრძელდება.

არ არის საკმარისი იმის აღნიშვნა, რომ კლასიფიკაციას საფუძვლად წყაროთა არსებითი მხარე უნდა დაედოს. გასარკვევი ხდება — რომელია ეს არსებითი მხარე? ა. პრონუცინი, თუმცა მისაღებად თვლის ლ. პუშკარიოვისეულ დაყოფას შვიდ ძირითად ტიპად (1. წერილობითი, 2. ნივთიერი, 3. ეთნოგრაფიული, 4. ზეპირი ან ფოლკლორული, 5. ლინგვისტური, 6. ფოტოკინოდოკუმენტური 7. ფონოდოკუმენტური), ამასთანავე აღნიშნავს, რომ ეს კლასიფიკაცია არ არის სრულყოფილი (გვ. 33). *

ნაშრომში გამახვილებულია ყურადღება წერილობით წყაროებზე, ვინაიდან ეს ავტორის კვლევის მთავარი მიზანია. „წერილობით წყაროებს ეკუთ-

* Л. Н. Пушкарёв Источники исторические. СИЭ, т. 6, М., 1965, с. 591.

* Л. Н. Пушкарёв. Классификация... с. 63.

ენის წარსულის ყველა ძეგლი, რომლის შინაარსი გრაფიკული ნიშნების საშუალებითაა გადმოცემული" (გვ. 34). აქედან გამომდინარე ავტორი წერილობით წყაროებად მიიჩნევს ეპიგრაფიკულ ძეგლებსა და გრაფიკებს, რაც ლ. პუშკარიოვის აზრით, გარდამავალი ტიპია ნივთიერსა და წერილობით ძეგლებს შორის¹⁰.

ა. პრონშტეინი ეხება წერილობითი ძეგლების პუშკარიოვისეულ კლასიფიკაციას და შეაქვს მასში ზოგიერთი კორექტივი. ლ. პუშკარიოვი კყოფს წერილობით წყაროებს ორ გვარად — თხრობით და დოკუმენტურ წყაროებად, ხოლო თითოეულს ოთხ სახეობად. ა. პრონშტეინს ზედმეტად მაიჩნია წყაროების ორ გვარად დაყოფა. მისი ეს მოსაზრება ახალი არ არის. XIX და XX სს-ში რუსულ ისტორიოგრაფიაში ძირითადად გაბატონებული იყო წერილობითი წყაროების ორ გვარად დაყოფა — დოკუმენტური და ნარატიული. აღნიშნული კლასიფიკაცია თავის დროზე უარყო ა. ლაპო-დანილევსკიმ და შემდეგ სხვებმაც. ა. პრონშტეინის არგუმენტაცია ამ შემთხვევაში გამომდინარეობს ძირითადად წყაროთმცოდნეობითი კრიტიკის ხერხებიდან და ამდენად მის მიმართაც საეხებით სამართლიანია ს. კაშტანოვის აზრი ა. ლაპო-დანილევსკიზე, რომ იგი კლასიფიკაციას საფუძვლად უდებს განსხვავებას არა წყაროებს, არამედ იმ თვალსაზრისებს შორის, რომლითაც შეისწავლება ისტორიული წყარო¹¹. ის, რომ ნარატიულ და დოკუმენტურ წყაროებს შორის არ არსებობს გარდაუვალი ზღვარი და რომ რიგი ისტორიული წყაროებისა ვერ თავსდება ვერც დოკუმენტურ და ვერც ნარატიულ წყაროებში, არ რის საკმარისი წყაროების აღნიშნული კლასიფიკაციის უარსაყოფად. თეორიული თვალსაზრისით, ასეთი უარყოფა მხოლოდ არეულობას იწვევს. ამიტომ ამ შემთხვევაში მისაღები ჩანს ლ. პუშკარიოვის კლასიფიკაცია, რომელიც ინარჩუნებს წყაროთა დაყოფას დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებად¹².

ა. პრონშტეინის აზრით, მისაღებია წყაროთა მხოლოდ სახეობებად დაყოფა. სახეობები შეიძლება დაიყოს ჯგუფებად და ქვეჯგუფებად, რომლებიც ერთმანეთისაგან ზოგიერთი მეორეხარისხოვანი თვისებით განსხვავდებიან. ყოველმა მათგანმა შეიძლება იარსებოს მოკლე პერიოდის მანძილზე და შემდეგ გაქრეს. ავტორი ფაქტიურად იზიარებს წყაროს სახეობის ლ. პუშკარიოვისეულ განსაზღვრებას — „წერილობით წყაროთა ისტორიულად ჩამოყალიბებული კომპლექსი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია სტრუქტურისა და შინაგანი ფორმის მსგავსი თვისებები“¹³. შეადარე: „წყაროები, რომლებსაც აქვთ მყარი სტრუქტურა, ინარჩუნებენ წარმოშობისა და შინაგანი ფორმის საერთო ნიშნებს და საშუალებას იძლევიან მათ მიმართ გამოყენებულ იქნეს კვლევის ერთიანი მეთოდები“ (პრონშტეინი, გვ. 48). წინადადების დასასრული განსაზღვრებად, ვფიქრობთ, არ გამოდგება, ვინაიდან, როგორც არაერთხელ აღინიშნა, „კრიტიკის ანალოგიური მეთოდები შეიძლება მხოლოდ იარაღი იყოს

¹⁰ Л. Н. Пушкарёв. Формы и содержание исторического источника. — «Советские архивы». 1966, № 5, 38.

¹¹ С. М. Кляштанов. Источниковедение. — В кн.: «Очерки истории исторической науки», т. III, М., 1963, с. 576.

¹² Л. Н. Пушкарёв. Классификация... с. 212.

¹³ იქვე, გვ. 225.

და არა კრიტერიუმი სახეობის გამოსაყოფად¹⁴. ცალკეული წყაროების არასაკმარისი დამუშავების გამო ეს განსაზღვრებები არ არის დამაკმაყოფილებელი. ამის ერთ-ერთი დამადასტურებელია ის ფაქტიც, რომ ლ. პუშკარიოვისაგან განსხვავებით ა. პრონშტეინი, მაგალითად, სააქტო მასალისაგან გამოპყოფს კანონმდებლობას და სრულიად დამოუკიდებელ სახეობად მიიჩნევს. წიგნში საკანონმდებლო ძეგლებსა და სააქტო მასალას ცალ-ცალკე თავები ეძღვნება (VIII, IX, გვ. 270—362). აქ განხილულია ინფორმაციის კლასობრივი და პოლიტიკური ხასიათი, მისი მომზადების პირობები, ინფორმაციის მეცნიერული ღირებულება, ანალიზის მეთოდები, წყაროთა ცალკეული ჯგუფების შესწავლის თავისებურებები. მაგრამ თვით კანონმდებლობის ცალკე სახეობად გამოყოფის საჭიროება, ჩვენი აზრით, სათანადოდ ვერ არის დასაბუთებული.

გამოკვლევაში გარკვეული ადგილი ეთმობა პრესის შესწავლის ისტორიას (გვ. 48). მეცნიერთა ნაწილი პერიოდიკას არ მიიჩნევს პირველწყაროდ, სხვები კი პირიქით — მას საარქივო მასალას უტოლებენ. არსებობს მესამე, დიფერენცირებული მიდგომაც, რომელიც მხოლოდ გარკვეულ მასალას ფელის პირველწყაროდ¹⁵. პრონშტეინი, მსგავსად ზოგიერთი მეცნიერისა¹⁶, პრესას საისტორიო წყაროთა ცალკე ჯგუფად მიიჩნევს. რჩება დასაზუსტებელი: რომელ სახეობას უნდა მიეკუთვნოს აღნიშნული ჯგუფი, თუ ყველას ერთდროულად?

გამოკვლევის ძირითადი ნაწილი ეთმობა წერილობითი წყაროების შესწავლის სპეციალურ მეთოდებს. აქ წყაროთმცოდნეობა უახლოვდება ტექსტოლოგიას, პალეოგრაფიას, ლინგვისტიკას და სხვა დისციპლინებს. ა. პრონშტეინი ტექსტოლოგიას სავსებით სამართლიანად ისტორიის დამხმარე დისციპლინად მიიჩნევს (გვ. 77)¹⁷.

ამ ნაწილს ავტორი იწყებს წყაროთმცოდნეობითი ტერმინოლოგიის დადგენით. მსჯელობს ტერმინოლოგიისა და ლექსიკის ცოდნის მნიშვნელობაზე ტექსტის სწორი გაგებისათვის.

განხილავს რა ტექსტის დადგენის ყველა არსებულ მეთოდს, ისეთი შემთხვევისათვის, როდესაც მკვლევრის განკარგულებაში რამდენიმე ნუსხაა, ავტორი გამოპყოფს შემდეგ ძირითად პრინციპებს:

1. ყველა ნუსხის არა ცალ-ცალკე, არამედ ერთდროულად შესწავლა.
2. წყაროთა გრამატიკული და ტექსტოლოგიური გამოკვლევა, რაშიც შედის შეცდომები, მსგავსი ადგილები, განსხვავებები, არა იზოლირებულად, არამედ ერთად, მთელი ნაწარმოების, ან კრებულის შემადგენლობაში.
3. ტექსტის გამოკვლევა არა მარტო შეცდომათა გასწორებისა და თავდაპირველი ტექსტის აღდგენის მიზნით, არამედ რედაქციათა და ტექსტის შექმნის ისტორიის დასადგენად.

¹⁴ იქვე, გვ. 223.

¹⁵ А. А. Зимин, Д. А. Коваленко, В. Е. Полетаев. Методическое пособие по археографии. — «Исторический архив», 1960, № 1, с. 227.

¹⁶ С. И. Антонова. Периодическая печать как исторический источник по истории СССР (1895—1917 гг.). Вып. I., М., 1966.

¹⁷ არსებობს განსხვავებული მოსაზრებაც. დ. ლიბაჩოვი ტექსტოლოგიას დამხმარე ფილოლოგიურ მეცნიერებად თვლის (Д. С. Либачёв. Текстология. Краткий очерк. 1964, М. — Л., с. 7). დაწერილებით ამის შესახებ იხილეთ: С. Н. Азбелев. Текстология как вспомогательная историческая дисциплина. — «История СССР», 1966, № 4, с. 85.

4. ისტორიული წყაროების არა მარტო ტექსტოლოგიური შესწავლა, არამედ შედარებით-ისტორიული. ამასთანავე არ არის უგულებელყოფილი სუბიექტური ფაქტორები ან შემთხვევითობები. მაგრამ ტექსტის ცვლილება შემთხვევითად მხოლოდ მაშინ ჩაითვლება, როდესაც არ არსებობს სხვა ახსნა.

5. ყველა შემთხვევაში მხედველობაში მიიღება არა რაოდენობრივი, არამედ თვისობრივი ცვლილება, ვინაიდან ხშირად მცირე სხვაობას წყაროს შინაარსის არსებითი ცვლილება მოჰყვება (გვ. 128—129).

დიდი ადგილი ეთმობა გამოკვლევაში საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში შედარებით ნაკლებად დამუშავებულ საკითხს წყაროთა ინტერპრეტაციის შესახებ — ჰერმენევტიკას. ზოგადი მსჯელობისა და სხვადასხვა ავტორთა მოსაზრებების განხილვის შემდეგ ამ საკითხთან დაკავშირებით ავტორი ჩერდება წერილობითი წყაროების ცალკეულ სახეობათა ინტერპრეტაციის თავისებურებებზე. მოტანილია მრავალი მაგალითი.

გამოკვლევაში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი საკითხებს წყაროს შექმნის დროის, ადგილის, ავტორისა და პირობების შესახებ (VI თავი), ნაყალბევის გამოვლენასა და კრიტიკული ანალიზის მეთოდებს (VII თავი), თხრობითი წყაროების ინფორმაციის მეცნიერული ღირებულების დადგენას (X თავი). წიგნის უკანასკნელი თავი ეძღვნება წყაროების გამოვლენას (ევერისტიკას). აქვე მოცემულია პუბლიკაციათა და საარქივო კრებულების მოკლე მიმოხილვა.

წყაროთმცოდნეობის თანამედროვე დონე არ იძლევა წიგნში წარმოდგენილი ყველა საკითხის გადაწყვეტის საშუალებას. მრავალი მათგანი შემდგომ კვლევას მოითხოვს. ყოველი ცდა ამ მიმართულებით გაამდიდრებს საისტორიო მეცნიერებას.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

კონკრეტული წყაროთმცოდნეობა

თინათინ ყაუხჩიშვილი. ესკილეს „სპარსელები“ და პეროდოტეს „ისტორია“	5
Т. С. Кау х ч и ш в и л и. «Персы» Эсхила и «История» Геродота (резюме)	19
ბენიამინ სილაგაძე. არაბი მწერლების ცნობები რას ტარხანის ლაშქრობის შესახებ საქართველოში 764 წელს	20
Б. Г. С и л а г а д з е. Сведения арабских писателей о походе Рас-Тархана хорезмского в Грузию (резюме)	32
ზაზა ალექსიძე. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის მიერ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ განახლება	33
З. Н. А л е к с и д з е. Возобновление «Жития Григория Хандзтийского» эриставом эриставов Багратом (резюме)	38
მამისა ბერძნოშვილი. „მატიანე ქართლისაჲ“-ის ერთი ადგილის დაზუსტებისათვის	39
М. М. Б е р д з и ш в и л и. К уточнению одного места текста «Летописи Грузии» (резюме)	48
მამისა ბერძნოშვილი. ქართული დიპლომატიკის ისტორიიდან („სიგლისთავი“ XI—XV საუკუნეებში)	50
М. М. Б е р д з и ш в и л и. Из истории грузинской дипломатики (Вступительная часть документов XI—XV вв.) (резюме)	59
ილია ანთელავა, ტერმინ „კაბალა“-ს მნიშვნელობისათვის	60
И. П. А н т е л а в а, О значении термина „кабала“	62
მზოს სურგულაძე. XIV—XV სს. მეფეთა წყალობის სიგელების დიპლომატიკური თავისებურება	63
М. К. С у р г у л а д з е. Дипломатические особенности грузинских царских жалованных грамот XIV—XV вв. (резюме)	69
მერი გობეჯიშვილი. ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულების ლენინგრადულ ნ 41 ნუსხის შინაწერები	70
М. Г. Г о б е д ж и ш в и л и. Записи ленинградского списка Н 41 исторического сочинения Парсадана Горгиджанидзе (резюме)	75

წყაროთმცოდნეობის ისტორიოგრაფია

გიორგი ანჩაბაძე. დიმიტრი ბაქრაძე — ქართული წყაროთმცოდნეობის თვალსაჩინო წარმომადგენელი	76
Г. Э. А н ч а б а д з е. Димитрий Бакрадзе — видный представитель грузинского источниковедения (резюме)	85
რევაზ კიკნაძე. ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობა	86
Р. К. К и к н а д з е. И. А. Джавахишвили и источниковедение истории Грузии (резюме)	98

საისტორიო წყაროების გამოცემის მეთოდები

გოულიალასანია. საისტორიო წყაროების გამოცემის ზოგიერთი პრინციპი . . .	99
Г. Г. Аласаниа. Некоторые принципы издания исторических источников (резюме)	111

კავშირები

ლიანა დავლიანიძე. პიკოპი შემახეცის „თამაზ-ყულ-ხანის ლაშქრობანი და მისი შახად არჩევა“	112
Л. С. Давлианидзе. Сочинение Ахоба Шамахеця «Походы Тамаз-Кули-хана и избрание его шахом» (резюме)	125
ნოდარ შენგელია. XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ფოთის ციხის შესახებ	126
Н. Н. Шенгелия. Османские документальные источники первой четверти XVIII века о крепости Поти (резюме)	139
ალექსანდრე აბდალაძე. ერეკლე II-ის წერილი იერუსალიმის სომეხთა პატრიარქისადმი	149
А. П. Абдаладзе. Письмо Ираклия II-го патрпарху иерусалимских армян (резюме)	152

ძრები და ბიბლიოგრაფია

გიორგი ანჩაბაძე. მნიშვნელოვანი მონოგრაფია თეორიულ წყაროთმცოდნეობაში	153
გოულიალასანია. ისტორიული წყაროთმცოდნეობის საყურადღებო მეთოდური სახელმძღვანელო	165

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

ИБ 729

გამომცემლობის რედაქტორი დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე
ტექრედაქტორი ც. ქ ა მ უ შ ა ძ ე
მხატვარი გ. ნ ა დ ი რ ა ძ ე
კორექტორი ზ. თ შ ა რ ა შ ვ ი ლ ი

გადაეცა წარმოებას 20.10.1977; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 7.12.1978;
ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 15,4;
საადრიცხო-საგამომცემლო თაბახი 11.01;
უე 01225; ტირაჟი 1000; შეკვეთა № 3963;
ფასი 1 მან. 45 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19